

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM
UNIVERSITY OF PÉCS

IMPRESSZUM

„HATALMI HANGORKÁN” ÉS „CIGÁNY SZÓLAMOK”
A TÖRTÉNELMI FORRÁSOKBAN

Romológia folyóirat

18. szám

Főszerkesztő: Cserti Csapó Tibor

Szerkesztőség: Andl Helga, Beck Zoltán, Lakatos Szilvia, Orsós Anna,
Varga Aranka

A számot szerkesztette: Hajnáczy Tamás

Tervezőszerkesztő, arculat és tördelés: Kiss Tibor Noé

A borító a következő kiadvány fotóinak felhasználásával készült:

Hajnáczy Tamás: *Bura Károly cigányprimás. Aktivist, revizionista, vizionarista*. Noran Libro, Budapest, 2021. 103. és 105.

Szakmai lektor: Dupcsik Csaba

Kiadja: Wlislócki Henrik Szakkollégium, PTE BTK NTI Romológia és

Nevelésszociológia Tanszék, Romológiai Kutatóközpont, Pécs, 2023

Felelős kiadó: Cserti Csapó Tibor

A szerkesztőség címe, elérhetőségei: PTE BTK NTI Romológia és

Nevelésszociológia Tanszék, 7624 Pécs, Ifjúság útja 6.

E-mail: romologiafolyoirat@pte.hu

Web: <https://btk.pte.hu/hu/romologiafolyoirat>

Készült a Bolko-Print nyomdájában

(7631 Pécs, Fűzes dűlő 23., ügyvezető: Siklósi Dávid)

ISSN 2064-1257

Megrendelhető a szerkesztőség címén, elérhetőségein

A szerzőknek szóló információk a lap elektronikus felületén érhetők el

TARTALOM

SZERKESZTŐI ELŐSZÓ

- 6 Hajnáczy Tamás
„Hatalmi hangorkán” és „cigány szólamok”
a történelmi forrásokban

ALAPPONT

- 11 Elena Marushiakova – Vesselin Popov
„*Levél Sztálinnak*” – Roma aktivizmus versus cigány
nomadizmus Közép-, Délkelet- és Kelet-Európában a második
világháború előtt

SZÉLRÓZSA

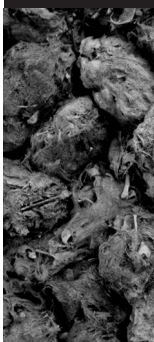
- 31 Hajnáczy Tamás
Cigányzenész egyesületek önszegélyező tevékenysége a boldog
békeidők végnapjaitól a II. világháború kitéréséig
- 53 Miklós Tamás
„...*társadalombiztonsági és erkölcsi szempontból is
szükséges...*” – Kísérlet az esztergomi „cigányiskola”
létrehozására a Horthy-korszakban

FORRÁS

- 77 Miklós Tamás
„*A cigánykérdés a cigányok elhelyezésével megoldva nincsen.*”
– Források az 1942. évi esztergomi cigány-szabályrendelet
megalkotásához

PORTRÉ

- 98 Orsós János Róbert
József főherceg hatása a 19. századi
cigány kultúra emancipációjára

NAPLÓ

- 110 A. Gergely András
„A cigányok köztársaságának is megvan a maga arisztokráciája...”
– Hátterek egy nemzeti cigányprímás futamaihoz
- 118 Lengyel Emese
Új utak a cigányzene-kutatásban
– Beszámoló a *Cigányzene – Roma Jazz* című online nemzetközi konferenciáról
- 121 Müllner András
Árnyékot vető madarak
– A *Darinka* című tévéfilmről
- 125 Bálint Zsuzsa
„... és semmi szót el ne tévedjél belőle!”
– Jakab István cigány mesemondó
- 130 A. Gergely András
„Szerencsés legyen nekünk ez az este!”
– Amikor egy hajnal erősebb, mint három éjszaka
- 133 Maszlag Fanni:
„...nem tudok és nem is akarok objektív lenni...”
– Egy társadalomtudós életútja

ELŐSZÓ

- 6 Hajnáczy Tamás
„Hatalmi hangorkán” és „cigány szólamok”
a történelmi forrásokban

„Hatalmi hangorkán” és „cigány szólamok” a történelmi forrásokban

Szerkesztői előszó

A *Romológia* folyóirat 18. számának tematikáját a Prof. Dr. Elena Marushiakova által vezetett *Roma Interbellum – Roma Civic Emancipation Between the Two World Wars* című projekt ösztönözte. A több mint tíz országot felölelő nemzetközi kutatás a cigány polgári emancipáció történelmi forrásainak a feltárására, közzétételére és feldolgozására törekedett a 19. századtól a második világháború kitöréséig. A kutatócsoport elsősorban azon kiadványok, levéltári- és sajtóforrások vizsgálatára fókuszált, amelyek cigányok tollából származtak, vagy cigány szervezetek által kerültek kiadásra. Vagyis a „cigány hangok” megszólaltatására és felerősítésére törekedett a cigánysággal kapcsolatos történeti diskurzusban. Elrugaskodva a cigánypolitikák irattermékeire hagyatkozó történelmi képtől, egyúttal új kutatási irányokra és forráscsoportokra felhívva a figyelmet. Emblematikusan, *Roma Voices in History* címmel jelent meg a nemzetközi projekt – több mint ezeregyszáz oldalas, közel harminc kutató közreműködésével összeállított – forráskiadványa, amely a cigány polgári emancipáció legfontosabb történelmi forrásait tartalmazza.¹ Továbbá a *Social Inclusion* című folyóiratban napvilágot látott egy tematikus szám, mely a cigány mozgalmakat vizsgálta.² Egyúttal a cigány irodalomról és lapokról egy kollektív monográfia jelent meg,³ valamint egy tanulmánykötet került kiadásra, ami a cigány a mozgalmi törekvések ikonikus személyiségeit sorakoztatta fel.⁴

A *Roma Interbellum* projekt valamennyi kiadványában külön tanulmány, vagy fejezet tárgyalta a magyarországi cigányság helyzetét a fentebb említett szempontból, sok éves, rendszerezett forrásfeltárára alapozva. Az újonnan feltárt források száma meghaladta a több ezret, melyekből kirajzolódó kép jelentősen árnyalta a témával kapcsolatos eddigi tudásunkat. A közvélekedésben és a tudományos közéletében általánosan elterjedt nézet, hogy a magyarországi cigányság a 20. század első felében csupán tétlenül sodródott a történelem viszontagságai közepe. Az adott korszak rendészeti és közegészségügyi intézkedéseinek elszenvedőiként lettek megjelenítve, akik vajmi kevés ráhatással bírtak

- 1 Elena Marushiakova – Vesselin Popov (eds.): *Roma Voices in History. A Sourcebook. Roma Civic Emancipation in Central, South-Eastern and Eastern Europe from the 19th Century until World War II*. Brill – Ferdinand Schöningh, Paderborn, 2021.
- 2 Elena Marushiakova – Vesselin Popov (eds.): *Gypsy Policy and Roma Activism: From the Interwar Period to Current Policies and Challenges. Social Inclusion, 2020/2*.
- 3 Raluca Bianca Roman – Sofiya Zahova – Aleksandar G. Marinov – Elena Marushiakova – Vesselin Popov – Tamás Hajnáczy – Viktor Shapoval – Risto Blomster: *Roma Writings. Romani Literature and Press in Central, South-Eastern and Eastern Europe from the 19th Century until World War II*. Brill – Ferdinand Schöningh, Paderborn, 2021.
- 4 Elena Marushiakova – Vesselin Popov (eds.): *Roma Portraits in History. Roma Civic Emancipation Elite in Central, South-Eastern and Eastern Europe from the 19th Century until WW II*. Brill – Ferdinand Schöningh, Paderborn, 2022.

a sorsukra. Mindezek fényében a cselekvő, az önszerveződésre képes, az ügyéért kiálló és tenni akaró cigányságnak a képe fel sem merült. E tekintetben nem magyarországi sajátossággal állunk szemben, más európai országokban is lehet találkozni hasonló elgondolásokkal. A nemzetközi projekt keretében készült kutatások rávilágítottak, hogy Európa számos országában lehetett találkozni a cigányság kisebb-nagyobb tömörüléseivel, mozgalmával, melyek a cigányság egészének, vagy egy jól körülhatárolható csoportjának ügyeiért szálltak síkra. A magyarországi kutatások a cigányzenészek által alapított egyesületeket és lapokat tárták fel és tették közzé magyarul⁵ és angolul⁶ egyaránt.

A *Romológia* folyóiratnak immáron ez a harmadik olyan tematikus száma, mely a múltba kalauzolja el az olvasót. Az első kettő a cigánytelepek felszámolásának és újratermel(őd)ésének történeti vetületeihez kívánt adalékokkal szolgálni a mindenkori hatalom irattermékére hagyatkozva a 17-20. századig.⁷ Jelen tematikus szám a 19. század végére és a 20. század első felére fókuszál és azt a kettősséget kívánja érzékeltetni, hogy a bürokratikus intézkedések vizsgálatán túl más források és kutatási irányok is léteznek, melyek által egy teljesebb történeti képhez juthatunk el, amiben a „cigány hangok” is szóhoz juthatnak. Ugyanakkor ez nem jelenti azt, hogy a hírhedt rendészeti és közegészségügyi rendeletek és azok végrehajtását taglaló levéltári iratok úgymond meghaladottak és hagyjuk a feledés homályába veszni azokat, ezek továbbra is megkerülhetetlen, elkenődőzhetetlen részei a múltnak. Ezen időszak feltárásánál jelentős nehézséget okoz, hogy a különböző interjú technikák segítségével már nem igen lehet új adatokat gyűjteni cigányság körében, így nagyrészt a már meglévő interjúkra és az írott forrásokra hagyatkozhatunk. Az eddig ismert forrásokat tekintve összehasonlíthatatlan túlsúlyban vannak a bürokratikus források a cigányoktól származókhhoz képest. Felszínesen nézve egy papíralapú, szorgosan dokumentáló országos kiterjedésű intézményrendszer irattermékei állnak szemben egy többnyire írástudatlan kisebbségtől fennmaradtakkal. Az imént említett jelenség mélyén társadalmi, gazdasági és strukturális okok húzódtak. A szakirodalomban a hatalom által termelt iratok felé való eltolódás is erre vezethető vissza, a feltárt forrásokat nézve olyan, mintha a „hatalmi hangorkánban” csak egyszer-egyszer csendülnének fel a „cigány szólamok”. Az, hogy a „roma szempont” miképpen kerül be a történelmi munkákba, nem arról a kérdéstről szól – amit rendre hangoztatnak –, hogy cigány vagy nem cigány írja-e azokat, a dualizmus és a Horthy-korszak vonatkozásában. Valójában ez

- 5 A fontosabb publikációk: Hajnáczy Tamás (szerk.): *Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete. Cigányzenészek harca a két világháború közötti Magyarországon*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2019., Hajnáczy Tamás (szerk.): *Magyar Czigányzenészek Egyesülete. Cigányzenészek mozgalma a boldog békeidők Magyarországnán*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2020., Hajnáczy Tamás: *Bura Károly cigányprímás. Aktivista, revizionista, vizionarista*. Noran Libro, Budapest, 2021.
- 6 Lásd 1-4. lábjegyzet kiadványait. Továbbá: Tamás, Hajnáczy: *Károly Bura Gypsy First Violinist. Activist, Revisionist, Visionist*. Noran Libro, Budapest, 2021., Tamás, Hajnáczy: *Hungarian Gypsy Musician's National Federation 1935-1940*. In: Hristo Kyuchukov – Sofiya Zahova – Ion Duminica (eds.): *Romani History and Culture. Festschrift in Honour of Prof. Dr. Vesselin Popov*. Roma Series 9. Lincom, München, 2021. 180-193.
- 7 Hajnáczy Tamás (szerk.): *Romológia 2017/13. sz. Cigánytelepek felszámolása és újratermel(őd)ése I*. PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs, 2017., Hajnáczy Tamás (szerk.): *Romológia 2017/14. sz. Cigánytelepek felszámolása és újratermel(őd)ése II*. PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs, 2017.

egy tudományos kérdés, mely történelmi szaktudás mellett források létén, vagy nem létén és azok ismeretén, forráskritikáján alapszik.

A *Romológia* folyóirat jelen számának ALAPPONT rovatában *Elena Marushiakova* és *Vesselin Popov* a cigányoktól származó forrásokra hívja fel a figyelmet a nomadizmus kérdésén keresztül szemléltetve, a Közép-, Délkelet- és Kelet-Európa régióra fókuszálva a 20. század első felében. A „cigány hangok” megszólaltatásán túl az írás rávilágít arra, hogy számos országban a letelepedett cigányok elitje a vándorló cigányok helyhez kötöttségét kívánta elérni. A SZÉLRÓZSA rovat két magyarországi esettanulmánya hivatott érzékelteni azt a különbséget, mely a „cigány szólamokra” és a „hatalmi hangorkánra” hagyatkozó kéziratok között fellelhető. *Hajnáczy Tamás* a cigányzenész egyesületek önszegélyező tevékenységét mutatja be a 20. század első felében; a cigányzenész szervezetek nyugdíjjal, temetkezési-, beteg- és rendkívüli segéllyel kapcsolatos elképzeléseit és intézkedéseit. *Miklós Tamás* egy esztergomi „cigányiskola” létrehozására tett kísérlet vizsgálatát mutatja be, valamint a helyi hatalom cigánysággal kapcsolatos szempontrendszerébe és szemléletébe enged betekintést. A FORRÁS rovatban ismét Esztergomra összpontosítunk; *Miklós Tamás* a városvezetés hírhedt cigány-szabályrendelete megalkotásának menetéről közöl ez idáig ismeretlen dokumentumokat. A PORTRÉ rovatban *Orosz János* összegző tanulmányában József főherceg cigánysággal kapcsolatos munkásságát, valamint a cigány kultúra emancipációjára mért hatását veszi szemügyre. A NAPLÓ rovat könyvrecenziói, konferencia beszámolója és film kritikája által megismerhetjük *Bura Károly* cigányprímás mozgalmas életét, a *Cigányzene – Roma Jazz* online nemzetközi konferencia előadásait, a pharrajimosnak emléket állító *Darinka* című tévéfilmet, a cigány népmesék és „újmesék” világát, végezetül *Ladányi János* személyes hangvételű önéletrajzi töredékeit.

Budapest – Veszprém, 2023. január 20.

Dr. Hajnáczy Tamás
kisebbségpolitikai szakértő
Veszprémi Érseki Főiskola
Károli Gáspár Református Egyetem

Felhasznált szakirodalom

- Elena Marushiakova* – *Vesselin Popov* (eds.): *Gypsy Policy and Roma Activism: From the Interwar Period to Current Policies and Challenges. Social Inclusion, 2020/2.*
- Elena Marushiakova* – *Vesselin Popov* (eds.): *Roma Portraits in History. Roma Civic Emancipation Elite in Central, South-Eastern and Eastern Europe from the 19th Century until WW II.* Brill – Ferdinand Schöningh, Paderborn, 2022.
- Elena Marushiakova* – *Vesselin Popov* (eds.): *Roma Voices in History. A Sourcebook. Roma Civic Emancipation in Central, South-Eastern and Eastern Europe from the 19th Century until World War II.* Brill – Ferdinand Schöningh, Paderborn, 2021.
- Hajnáczy Tamás* (szerk.): *Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete. Cigányzenészek harca a két világháború közötti Magyarországon.* Gondolat Kiadó, Budapest, 2019.

- Hajnáczky Tamás (szerk.): *Magyar Cigányzenészek Egyesülete. Cigányzenészek mozgalma a boldog békeidők Magyarországnán.* Gondolat Kiadó, Budapest, 2020.
- Hajnáczky Tamás (szerk.): Romológia 2017/13. sz. Cigánytelepek felszámolása és újratermel(őd)ése I. PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs, 2017.
- Hajnáczky Tamás (szerk.): Romológia 2017/14. sz. Cigánytelepek felszámolása és újratermel(őd)ése II. PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs, 2017.
- Hajnáczky Tamás: *Bura Károly cigányprímás. Aktivista, revizionista, vizionarista.* Noran Libro, Budapest, 2021.
- Raluca Bianca Roman – Sofiya Zahova – Aleksandar G. Marinov – Elena Marushiakova – Vesselin Popov – Tamás Hajnáczky – Viktor Shapoval – Risto Blomster: *Roma Writings. Romani Literature and Press in Central, South-Eastern and Eastern Europe from the 19th Century until World War II.* Brill – Ferdinand Schöningh, Paderborn, 2021.
- Tamás, Hajnáczky: Hungarian Gypsy Musician's National Federation 1935-1940. In: Hristo Kyuchukov – Sofiya Zahova – Ion Duminica (eds.): *Romani History and Culture. Festschrift in Honour of Prof. Dr. Vesselin Popov.* Roma Series 9. Lincom, München, 2021. 180-193.
- Tamás, Hajnáczky: *Károly Bura Gypsy First Violinist. Activist, Revisionist, Visionist.* Noran Libro, Budapest, 2021.

ALAPPONT

- 11 Prof. Dr. Elena Marushiakova – Prof. Dr. Vesselin Popov
„Levél Sztálinnak”

Prof. Dr. Elena Marushiakova¹ – Prof. Dr. Vesselin Popov²

„Levél Sztálinnak”

Roma aktivizmus versus cigány nomadizmus Közép-, Délkelet- és Kelet-Európában a második világháború előtt³

Egész mostanáig, a roma történeti kutatás területén a fő hangsúly a romákkal/cigányokkal szemben folytatott különböző intézkedéseken volt, anélkül, hogy maguk az érintettek kifejtették volna saját véleményüket ezzel kapcsolatban. A probléma gyökere abból ered, hogy van egy előre meghatározott diskurzus, amelyben a kormányzati politika a romákat passzív tárgyként kezeli és nem saját történelmük aktív alkotójaként. Ily módon a romák nézőpontja és a romák reakciója ténylegesen hiányzik, és maguk a romák reakciója (vagy annak hiánya) a velük szemben alkalmazott politikákra – valamint a közösségeik jövőjével kapcsolatos elképzeléseik – elhanyagolhatók. Ebből a szempontból cikkünk címe nemcsak a roma aktivisták Sztálinhoz írt konkrét leveleire utal (amelyeket a szöveg később tárgyal), hanem tágabb értelemben; a polgárok kormányokhoz intézett kéréseinek metaforája. Esetünkben, kifejezi az új roma polgári elit azon törekvéseit, ahol a romák problémáival a politikai osztálynak foglalkoznia kell, ugyanis a romák is az adott társadalom szerves részei.

A roma nézőpont kihagyásának szokásos magyarázata az, hogy nincs elegendő olyan történelmi forrás, amely bemutatná a romák látásmódját. Ennek viszont pont az ellenkezője igaz. A megőrzött források sokfélék, ugyanakkor alulkutatottak. Valójában – amint azt legújabb kutatásaink is mutatják – a különböző országokban – a szétszórtan megtalálható archívumokban – hatalmas mennyiségű, romák által írt, vagy nézeteiket tükröző forrás található, mégis nagyrészt elhanyagoltak. Például a második világháború kezdetéig összesen 19 roma újságot és folyóiratot (egy újságot az Oszmán Birodalomban, egy újságot Jugoszláviában, három újságot Bulgáriában, hat újságot Romániában, három folyóiratot és egy újságot Magyarországon, és két folyóiratot és két újságot jelentettek meg a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségében [Szovjetunió]) a Közép-, Délkelet- és Kelet-Európa régióban. Ebben az időszakban különböző típusú roma könyvek és gyűj-

1 Történész, etnográfus, School of History, University of St Andrews

2 Történész, etnográfus, School of History, University of St Andrews

3 A magyar fordítás a következő tanulmány alapján készült: Elena Marushiakova – Vesselin Popov: ‘Letter to Stalin’: Roma Activism vs. Gypsy Nomadism in Central, South-Eastern and Eastern Europe before WWII. *Social Inclusion*, 2020/2. 265-276. <https://www.cogitatiopress.com/socialinclusion/article/view/2777/2777> (Letöltés ideje: 2021. november 27.) Fordította: Maszlag Fanni, a fordítást lektorálta: Andrew Mile. A tanulmány Szerzőinek köszönetnyilvánítása: This article is written and published as a part of the research project RomaInterbellum: Roma Civic Emancipation between the Two World Wars which has received funding from the European Research Council (ERC) under the European Union’s Horizon 2020 Research and Innovation Programme (Grant Agreement No. 694656). It reflects only the authors’ view and the agency is not responsible for any use that may be made of the information it contains.

temények is megjelentek. Ilyen kiadványokat találunk Bulgáriában, Jugoszláviában, Romániában, Csehszlovákiában és Lettorszáiban. Különösen szembetűnő a korai Szovjetunió esete, ahol eddig összesen 257 roma nyelven megjelent könyvet fedeztek fel. Mindezek tetejébe, ezekben az országokban a levéltárak hatalmas mennyiségű, más, romák által írt dokumentumot is tárolnak – például roma szervezetek alapszabályai és dokumentációja, intézményeknek írt levelek stb. – amelyek közül sokat még nem tanulmányoztak. Ez a forrásbázis a közéleti kérdések széles skáláján olyan romákkal kapcsolatos nézőpontokat tár fel, amely az adott történelmi időszakban érintette őket. A megőrzött források típusa, minősége és száma a különböző országokban eltérő, de ennek ellenére lehetővé teszi számunkra, hogy átfogó képet rajzoljunk a területről – az egyes országok sajátosságaival együtt.

Ezen a ponton hangsúlyoznunk kell, hogy e cikknek nem célja sem a térségben élő roma nomadizmus, sem pedig a letelepedésüket célzó állami politikák tanulmányozása. A tanulmány célja, hogy bemutassa a romák nézőpontját a közösségi kérdésekben – a cigány nomadizmus példáján keresztül –, ahogy azt az új polgári nemzetek összefüggésében érzékelik, melyeknek a romák is részei. Bár ez a perspektíva meglehetősen változatos és egyenetlen ország specifikus részeket foglal magában, mégis egy közös jövőképek rendelik alá. Ez egy közös roma narratívát képez, nevezetesen az új roma polgári elit narratíváját, amely kifejezi a Közép-, Délkelet- és Kelet-Európai régió roma polgári emancipációs mozgalomának ideológiáját.

A roma polgári emancipációs mozgalom kibontakozása a modern korba való áttérésel kezdődött, amikor a romák polgári integrációja már elért egy bizonyos szintet. Ezt a 19. század általános társadalmi-politikai kontextusának háttérében lehet csak megérteni, amely a modern nacionalizmus kezdetét jelentette a Közép-, Délkelet- és Kelet-Európa régióban. Ugyanis az általános társadalmi és politikai folyamatok elkerülhetetlenül befolyásolták az ezeken a vidékeken élő romák életét. A közösség egyes tagjai, akik a közösség elitjét alkották, új, jobb egyensúlyt kerestek a roma lét két fő dimenziója között: azaz, a romákat egy külön álló etnikai közösségként, illetve a társadalom szerves részeként kezelik, amelyben éltek.⁴ Ez tulajdonképpen maga a roma polgári emancipáció folyamata (amely feltételezi az egyenlőséget, a teljes társadalmi beilleszkedést és az etnikai hovatartozás megőrzését).

Miroslav Hroch érvei, a nemzeti mozgalmak kialakulásával és fejlődésével kapcsolatban, segítenek a folyamatok jobb megértésében. A roma polgári emancipációs mozgalom kialakulását a roma elit egy viszonylag szűk köre kezdeményezte, legalábbis fejlődésének első szakaszában (a második világháborúig), és ennek megfelelően a második szakasz (a propaganda és e nemzeti eszmék agitálása etnikai közösségük körében) csak a közösségük egy szűk körére terjedt ki. Ez hasonló (legalábbis mintául szolgál) a régió összes új, modern nemzetének létrehozásához, ahol az elit alkotta meg a nemzeti fogalmakat, amelyeket a tömegek később fogadtak el.⁵ Ezért cikkünk elsősorban a roma elit és annak vezető képviselői által a közösségük jövőjével kapcsolatos elképzelésekre összpontosít, míg magának a közösségnek az ideákkal kapcsolatos hozzáállása egy másik tanulmány tárgyát képezi.

4 Marushiakova, Elena – Popov, Vesselin: Who are Roma? In: Marushiakova Elena – Popov Vesselin (Eds.), *Roma culture: Myths and realities*. Lincom, Munich, 2016. 15.

5 Hroch, Miroslav: *Social preconditions of national revival in Europe: A comparative analysis of the social composition of patriotic groups among the smaller European nations*. Columbia University Press, New York, 2000.

Bulgária, Szerbia/Jugoszlávia és Görögország

A 19. században új független nemzetállamok (Görögország, Szerbia és Bulgária) váltak le az Oszmán Birodalomról, és itt jöttek létre a roma szervezetek első polgári formái. A nomád cigányok teljes elhanyagolása vehető észre mindazon szervezetek programdokumentumaiból, amelyeket a Balkánon hoztak létre az első világháború előtt a letelepedett cigányok – úgy, mint az Első Szerb Cigány Szövetség, amelyet 1890-ben alapítottak Belgrádban,⁶ valamint az Egyiptomi Nemzetiség Szövetsége Vidin városából, amit 1910-ben alapítottak Bulgáriában.⁷ A cigány céhek (Esnafs) is, amelyek az Oszmán Birodalom fennállásának ideje alatt keletkeztek,⁸ az új körülmények között megváltoztatták formájukat és társadalmi funkcióikat, valamint szakmai szervezetekké és egyesületekké váltak, mint pl. a Hordár Egyesület, amelyet 1896-ban alapítottak Lomban,⁹ a „Munkás” – Hordár Egyesület Kyustendilben (alapítva: 1901-ben), a „Jövő” – Első Szófia Virágárusító Egyesület Szófiában (alapítva: 1909-ben) – mindezeket többek között letelepedett cigányok alapították. A nomádok figyelmen kívül hagyása – letelepedett társaik oldaláról – különösen jól megfigyelhető Bulgáriában a roma választójogi harcok esetében, mivel egyetlen nomád cigány sem volt meghívva az 1905-ben összehívott „Első Cigány Kongresszus” résztvevői közé, pedig a választójogok újbóli bevezetésének kérdése volt a fő téma, amit visszavontak a muszlim és a nomád cigányoktól.¹⁰ Az elkövetkező években folytatódott az aktivisták teljes érdektelensége a nomád cigányok iránt, akik mindannyian letelepedett közösségekből származtak. 1919-ben létrehozták a Szófiában működő „Istakbil – Jövő” – Szófia Közös Iszlám Oktatási és Kulturális Kölcsönös Segélyszervezetet.¹¹ A szervezet kérelmezte a cigány választójog helyreállítását.¹² 1919 végén új választójogi törvényt fogadtak el, amely bevezette a kötelező szavazást minden bolgár állampolgár számára, és így a letelepedett muszlim cigányok ismét választójogot kaptak; a választójogtól csak az állandó lakhellyel nem rendelkező személyeket fosztották meg, azaz a nomád cigányokat. Mindemellett a választási törvény változásai után sem szólalt fel senki jogaik érvényesítése érdekében, még az 1930-as években sem, amikor az Istikbal szervezet átalakult a Közös Mohamedán-Cigány Nemzeti Kulturális-Oktatási és Kölcsönös Segélyegyesületté. A nomád cigányokról nem esett szó sem a szervezet alapszabályában,¹³ sem a szervezet

6 Pokret Cigana. *Pravda*, XVIII. évf. 33. sz. (1922. február 4). 3.

7 *Ustav na Egiptjanskata narodnost v gr. Vidin*. Bozhinov i Konev, Vidin, 1910.

8 Marushiakova, Elena – Popov, Vesselin: Gypsy guilds (Esnafs) on the Balkans. In: Kyuchukov, Hristo – Marushiakova, Elena – Popov Vesselin (Eds.), *Roma: Past, present, future*. Munich: Lincom, Munich, 2016. 76-89.

9 Tahir, Orhan: Romskite organizatsii v Balgariya predi Vtorata svetovna vojna. 2018. augusztus 28. <https://www.facebook.com/notes/freeroma-politicsculture/romskite-organizatsii-v-balgariya-predi-vtorata-svetovna-vojna/10011374700-91140>

10 Marushiakova, Elena – Popov, Vesselin: Commencement of Roma civic emancipation. *Studies in Arts and Humanities*, 2017/2. 38-42.

11 *Ustav na Sofijskata obshto myusulman- sko prosvetno-kulturno vzaimospomagatelna organizatsia "Istikbal-Badeshte"* (DAA, f. 1, op. 8, a.e. 596, l. 69). Bolgár Köztársaság, Szófia, 1919.

12 Pashov, Shakir Mahmudov: *Istoriya na tsiganite v Balgariya i Evropa: "Roma"*. 1957. [Kiadatlan kézirat.] 101-102.

13 *Ustav na Obshtiya mokhamedano- tsiganski natsionalen kulturno-prosveten i vzaimospogatelyen sayuz v Balgaria*. (DAA, f. 264, op. 2, a.e. 8413, l. 7–12, 15–26). Bolgár Köztársaság, Szófia, 1933.

által 1933-1934 között kiadott *Terbie* újságban. Ráadásul 1937-ben sem volt reakció, amikor a nomádok választójogát újra visszaadták, az országgyűlési képviselők megválasztásáról szóló új rendeletben.

Az első világháború után, Jugoszláviában, az 1920-as években felavatták az Első Szerb Cigány Betegségben és Elhalálozásban Kölcsönösen Segítő Egyesületet. 1930-ban megjelent a *Romano lil/Ciganske novine* újság. 1935-ben újonnan létrehozták a Belgrádi Cigányok Egyesülete Bibia Néni Ünnepléséért elnevezésű szervezetet, mindeközben a Jugoszláv Cigány Ifjúság Oktatási Klubja is megalakult, amely Jugoszláv-Cigány Ifjúsággá nőtte ki magát.¹⁴ Általánosságban elmondható, hogy a nomád cigányok egyáltalán nem szerepelnek e szervezetek dokumentumaiban és kiadványaiban. Talán az egyetlen kivétel a következő szöveg, amely világossá teszi, hogy a roma aktivisták egyértelműen megkülönböztetik magukat a nomád cigányoktól: „*Különbséget kell tenni a nomád cigányok és a cigányok között, akik falvakban és városokban letelepedve élnek. A nomád cigányoknak nincs állandó lakóhelyük, és látszólag úgy tűnik a lakhely fogalma is ismeretlen számukra; erkölcsük ellentétben áll erkölcsünkkel, és nem érzékelik azt, hogy mit tehetnek és mit nem... A falusi és városi környezet azonban szabályozza az ott élő cigány lakosság erkölcsi viselkedését és gondoskodik a becsületességéről.*”¹⁵

Görögországban, 1939-ben Athénban alakult meg a Görög Cigányok Pánhellén Kulturális Egyesülete.¹⁶ A szervezet nemrég felfedezett alapszabályából egyértelműen kiderül, hogy tagjai letelepedett cigányok voltak, és nincsenek történelmi feljegyzések arról, hogy valaha is foglalkoztak volna a nomád cigányok problémáival.

Összefoglalva, a balkáni roma polgári emancipáció úttörőinek hozzáállását a nomád cigányokhoz a második világháborúig, a teljes tudatlanság jellemzi azt (és csak bizonyos esetekben a tőlük való határozott megkülönböztetés).

Románia

Romániában figyelhető meg legelőször egy világos elképzelés a roma aktivisták részéről – emancipációs beszédekben – a nomád cigányok életmódjával kapcsolatban. A háború utáni Románia első roma politikai gyűlésén 1919. január 16-án Rupeaben konkrét követelményeket fogalmaztak meg a helyi hatóságokkal és az új román állam képviselőivel szemben, amelyek közül az egyik a nomádok letelepítésének elősegítése volt.¹⁷ Hasonlóképpen, Naftanailă Lazăr, az első cigány polgári szervezet elnöke, az 1926-ban Fogarasban megalakult Neo-Rusztikus Testvériség elnöke a következő szavakkal fordult erdélyi tagtár-

14 Acković, Dragoljub: *Nacija smo, a ne Cigani: Pregled aktivnosti romskih i neromskih društvenih i političkih organizacija i poedinaca o romskoj problematici u nekadašnjoj Jugoslaviji*. Rrominterpress, Beograd, 2001. 43-59.

15 Nikolić, G.: Neobičan događaj u obo- jenom narodu. Beogradski ciganski klub pred velikim zadatkom. Može li ot Cigana nešto da bude? *Politika*, XXXV. évf. 4. sz. (1939, Január 4.) 10.

16 Marushiakova, Elena – Popov, Vesselin (Eds.): *Roma Voices in History: A Sourcebook. Roma Civic Emancipation in Central, South-Eastern and Eastern Europe from the 19th century until World War II*. Brill – Ferdinand Schöningh, Deutschland, 2021. 259-263.

17 Matei, Petre (2013). Documente de arhivă despre adunările țiganilor din Transilvania din anul 1919. *Anuarul Institutului de Istorie "George Barițiu" din Cluj-Napoca*, 2013/53. [Melléklet]. 449-450-.

saihoz: „A sátoros cigányok hagyják abba a vándorlást, és kezdjenek el letelepedett emberként élni. Gyermeküknek iskolába és templomba kell járniuk. Fiaiknak be kell lépniük a hadseregbe, ahol jó és hasznos tanításokat kapnak.”¹⁸

A cigány nomadizmus kérdéséhez ez a fajta hozzáállás az 1933-ban alapított mindkét nemzeti szervezet – nevezetesen a Romániai Cigányok Általános Egyesülete, melyet Ion Popp-Şerboianu vezetett, valamint a Romániai Romák Általános Szövetsége, amelynek élén Gheorghe Lăzăreanu-Lăzurică állt – dokumentumaiból és tevékenységéből is kiderül.¹⁹ Ion Popp-Şerboianu 1933. augusztus 27-i, minden romániai cigányhoz intézett felhívásában a szervezet egyik céljaként a következőket határozta meg: „A nomád cigányság gyarmatosítása²⁰ úgy történhet csak meg, ha az ország különböző területein megkapják a szükséges földterületeket, továbbá az Egyesület teljes felelősséget vállal a letelepedésükért és a megfelelő korrekciójukért, megszakítva ezáltal a lopást és a koldulást.”²¹ A másik nemzeti szervezet, a Romániai Romák Általános Szövetsége alapokmányának 4. cikkének 2. pontjának egyik fő célkitűzése: „Ki kell állni a nomádok mellett, hogy letelepedjenek a városok peremterületén vagy a falvakban, hogy – ha már nem vándorolnak – többé ne lopjanak, és tetteikkel a romák nemzetét így tovább ne gyalázzák, mint a társadalom páriái.”²²

Általánosságban elmondható, hogy a roma aktivisták (akik mindannyian letelepedett közösségekből származtak) felismerték közösségük heterogenitását. Igyekeztek a nomád táborok vezetőivel kapcsolatot kialakítani, és hogy elvárásaiknak megfeleljenek, egy differenciált megközelítést javasoltak számukra. A nomadizmussal kapcsolatban a roma aktivisták egyöntetű álláspontot képviseltek: A nomádokat a román állam speciális intézkedéseinek segítségével kell letelepíteni, amelyhez meg kell teremtenie a megfelelő feltételeket (földosztás, lakhatás, foglalkoztatás). Még külön lépéseket is javasoltak a letelepítésükkel kapcsolatban, és megvitatták a nomádok letelepedésének legmegfelelőbb helyszíneit: a perifériákon vagy vásárok és városi közösségek közelében lévő külvárosi községek kialakításával, ahol lehetőségük lenne hetente értékesíteni portékáikat.²³

A Cigányok Általános Egyesületének Olténiai Körének vezetői a legmerevebb és legkövetkezetesebb támogatói voltak a nomád cigányok letelepítésének. Elképzeléseiket ezzel kapcsolatban számos, a szervezet által kiadott *Timpul* című újságban publikált cikk is tükrözi.

A roma aktivisták által megfogalmazott, a letelepedést követelő felhívások nem vezettek semmilyen reakcióhoz a román állam részéről. Ugyanakkor annak gondolata, hogy megszabaduljanak a cigányok nomád életmódjától, amit egyébként társadalmi problémának tekintettek, paradox módon illeszkedett a két világháború közötti időszak általános társadalmi kontextusába. Ilyen körülmények között valósult meg néhány évvel később az a tragikus kísérlet, hogy a második világháború alatt a nomád cigányság kérdését

18 Lazăr, Naftanailă: Către toți țiganii din Ardeal! *Neamul Țigănesc*, I. évf. 1. sz. (1934. február 1.). 1.

19 Achim, Viorel: *The Roma in Romanian history*. Budapest: CEU Press, Budapest, 2004. 153-161.

20 A két világháború közötti időszakban ezt a kifejezést a letelepítés szinonimájaként használták.

21 Nastasă, Lucian – Varga, Andrea (Ed.): *Minorități etnoculturale: Mărturii documentare. Țiganii din România (1919–1944)*. Centrul de Resurse pentru Diversitate Etnoculturală, Cluj-Napoca, 2001. 97.

22 Uo. 120.

23 Tache: Colnizarea nomazilor. *Glasul Romilor*. VI. évf. 14. (1940. április) 2.

a nomád cigányok Dnyeszteren túli deportálásával oldják meg.²⁴ Mai szemmel nézve, és figyelembe véve e deportálás eredményeit, különösen érdekesek a roma aktivisták javaslatai: „A munkatáborokba, ahova többségüket valószínűleg küldték, kívánatosabb lenne egy szélesebb körű, humánusabb megértésen alapuló átfogó átnevelést bevezetni.”²⁵

Magyarország, Csehszlovákia és Lengyelország

A két világháború közötti időszakban Magyarországon és Csehszlovákiában a roma polgári emancipáció folyamatai különböző formákat öltöttek.

Magyarországon – ami akkoriban az Osztrák-Magyar Monarchia része volt –, a 20. század elején megalakult a Magyar Czigányzenészek Egyesülete, amely kiadta a *Magyar Czigányzenészek Lapját* (1908–1910). 1918-ban, a már független Magyarországon, a Magyar Czigányzenészek Országos Egyesületét újra bejegyezték és újraindították a folyóirat kiadását. 1935-ben az egyesület átalakult a Magyar Czigányzenészek Országos Szövetségévé, és 1938-ban megkezdte a *Magyar Cigányzene* folyóirat kiadását.²⁶ A magyar cigányzenész aktivisták fő célja státuszuk felemelése mellett a szakmai jogok védelme volt. Mint olyan, aligha gondoltak más foglalkozású cigányokra, legkevésbé nomád cigányokra.

Csehszlovákiában a roma emancipációs mozgalom fejlődése a civil szervezetek létrehozásán keresztül valósult meg. 1929-ben *Košice (Kassa)* városában egy polgári, nem roma szervezet jött létre; Liga a Cigányság Kulturális Felemelkedéséért, melynek alapító tagjai között mégis jelentős számban voltak cigány származásúak. 1930-ban átalakult a Társaság a Cigánykérdés Tanulmányozásáért és Megoldásáért nevű szervezetté.

Az egyesület támogatta a „Lavutarisz” – Cigányok Kulturális és Szociális Társasága – elnevezésű cigány szervezet létrehozását Szlovákiában.²⁷

A nomád cigányok problémájának teljes elhanyagolása közös pontnak tekinthető a két ország roma polgári emancipációs folyamataiban, amelynek hiánya jól látható a szervezetek dokumentumaiban és publikációiban. Érdekes hangulatot teremt azonban a „Cigány lakodalmom” című, a vándorcigányok életéből vett történetet tartalmazó színdarab előadása, amelyet a kassai Cigány Színház, a cigányok Szlovákiába érkezésének 500. évfordulója alkalmából rendezett ünnepségek keretében adott elő.²⁸ Más szóval, a cigányság nomád életmódját a közös történelmük részének tekintették, ami erősítette a közösség identitását, de nem tekintették a jelen problémájának, és még kevésbé tartották potenciális fejlődési lehetőségnek.

A lengyelországi, úgynevezett cigány királyok esete többé-kevésbé különbözik a régió

24 Achim, Viorel: *The Roma in Romanian history*. Budapest: CEU Press, Budapest, 2004. 167-188.

25 Tache: Colnizarea nomazilor. *Glasul Romilor*. VI. évf. 14. sz. (1940. április) 2.

26 Hajnáczy, Tamás (szerk.): *Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete. Cigányzenészek harca a két világháború közötti Magyarországon*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2019.

27 Horváthová, Emília: *Cigáni na Slovensku: Historicko-ethnografický náčrt*. SAV, Bratislava, 1964. 168-169., Jurová, Anna: Cigánska otázka v 1. Československej republike. In: Gabzdilová, Soňa – Simon, Attila (Eds.), *Prístupy k riešeniu národnostnej otázky v medzivojnovom Československu*. Univerzita J. Selyeho, Komárno, 2014. 53-62.

28 Oslava 500. výročia príchodu Cigánov na Slovensko. *Novosti*, XX. évf. 52. sz. (1938. március 4.) 2.

más országaitól, a két világháború közötti időszakban a roma polgári emancipációs mozgalom más formáitól és céljaitól. Az ügy érdekessége, hogy az egész mozgatórugója egy cigány csoport, a kelderás cigányok képviselői voltak, akik a 19. század végén és a 20. század elején érkeztek Romániából lengyel területekre. Már a legelső cigány, akit cigány királynak kiáltottak ki, Jan Michalak (Michalescu), a lengyel hatóságokhoz fordult egy olyan jogi reformért, amely lehetővé tenné a nomád cigányok letelepedését.²⁹ Valójában a nomádok letelepedésének szükségessége és a cigányok, mint Lengyelország teljes jogú polgáraiként való elfogadásának állandó hangsúlyozása – akiknek teljesíteniük kell állampolgári kötelességeiket, beleértve a katonai szolgálatot is – így vagy úgy, de megtalálható valamennyi cigány király és királyi címre pályázó nyilvános üzenetében.

A cigány királyok elképzelése a roma polgári emancipáció megvalósításáról, egy független cigány állam létrehozása volt, amelynek jövőbeli elhelyezkedését három kontinensen keresték – Ázsiában (Indiában), Afrikában (ezen belül: Abesszínia, Eritrea, Szomália, Uganda és Namíbia) és Dél-Amerikában. Ez az elképzelés azonban egyet jelentett a nomád életmód teljes megszűnésével. A cigány királyok a sajtóközleményeket és az interjúkat tekintették alapvető eszköznek és fő módszernek arra, hogy a közvélemény érdeklődését felkeltsék akcióik iránt, valamint, hogy elérjék céljaikat. Ebből következik, hogy a lengyel cigány királyoktól származó ilyen típusú tevékenységek a világsajtóban is nagy érdeklődésre tettek szert.

Szovjetunió

Az eddig ismertetett példák mindegyike csak vezetői elképzelések terén mutatta be a cigány aktivisták nomád életmódhoz való viszonyulását a két világháború között, gyakorlati szinten azonban semmit nem láthattunk. Volt azonban egy ország, ahol a roma aktivisták lehetőséget kaptak arra, hogy elképzeléseiket a gyakorlatban is megvalósítsák: ez a korai Szovjetunió volt, ezért ez az eset kiemelt figyelmet érdemel.

Magát a szovjet totalitárius rendszert általában piramisnak tekintik, amelynek csúcán a pártvezetés áll, az alatta elhelyezkedő egységek pedig a csúcson hozott döntések végrehajtását szolgálják. Valójában, ahogy a roma aktivisták esete és a nomád cigányokkal kapcsolatos politika is mutatja, a dolgok nem csak a felülről lefelé irányuló kezdeményezést követve történhettek, hanem fordítva is.

Meglepő módon úgy tűnik, hogy a Szovjetunióban a nomád cigányok letelepedése mellett érvelők kezdetben cigány aktivisták voltak, és a szovjet állam többé-kevésbé sikeresen meg is erősítette és megvalósította elképzeléseiket. 1924 januárjában a Cigányok Kezdeményező Proletárcsoportja gyűlést tartott, amelyen elhatározták, hogy létrehozzák a Cigányok Társaságát a Moszkvai kormányzóság területén. A társaság egyik fő célja az volt, hogy „a tagokat fel kell készíteni egy fejlett földművelésre és a mezőgazdasági munkákra, a letelepedett életmódra való áttérés érdekében”.³⁰

Ezt egy több, mint két évig tartó, hosszadalmas folyamat követte. A törvényi előírásoknak megfelelően az új szervezet – immár az Oroszországi Szovjet Szövetségi Szocialista

29 Cyganie w Polsce wystawiają własną listę. *Praca Wielkopolska*, I. évf. 22. sz. (1928. január 1.) 2.

30 Tseli obshchestva. (GARF, f. P 1235, op. 119, d. 9, l. 4–6). Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1924.

Köztársaság (OSZSZSZK) területén élő cigányok szövetsége – az Összoroszországi Központi Végrehajtó Bizottság (VTsIK) nemzetiégi főosztályával egyeztetve, az alapszabályt átdolgozott változatban benyújtotta a belügyi népbiztosnak jóváhagyásra. A jóváhagyási javaslat az Alapszabály II. cikkének (Az Unió céljai) 1. §-ában a következőképpen szól: *„A Szövetség célja az OSZSZSZK területén élő cigány dolgozó tömegek egyesítése és szervezése, gazdasági és jogi érdekeik védelme, a kulturális színvonal emelése, a kölcsönös támogatás megszervezése és a nomádok termelő és mezőgazdasági életmódba való átvezetése.”*³¹

A Belügyi Népbiztos (NKVD) által 1925. július 23-án jóváhagyott Unió alapokmányából azonban ezt a mondatot törölték. A nomád életmóddal kapcsolatos problémát a III. cikk 6d. §-a említi, amely az új változatban így szól: *„A Szövetség... erkölcsi harcot folytat a tagjai között lévő devianciával szemben, mint például: részegség, jövendőmondás, koldulás, szerencsejáték, nomadizmus.”*³²

Maguk a cigány aktivisták azonban másként vélekedtek a kérdésről, és már a Cigányok Összoroszországi Szövetségének 1926-os munkatervében a következő tervet fogalmazták meg: *„2/ Az Unió javasolja: a/ az egyik déli régióban egy terület kijelölését a cigányok letelepedésére, amelyen (területen) mindenféle mezőgazdasági szervezetet, valamint az önállóan letelepedni kívánó cigányokat egyesítsék.”*³³

Ilyen formában azonban a szovjet hatóságok vonakodtak támogatni a cigány nomádok államilag ellenőrzött letelepedési politikáját. Az NKVD 1927-ben levelet kapott a Tveri kormányzóság helyi hatóságaitól, amely a nomád cigányok által elkövetett *„lopásokról és csalásokról”* szóló panaszokat tartalmazta, és *„e parazita elem tevékenységének”*³⁴ korlátozására irányult, azaz a nomád cigány életmóddal szembeni közigazgatási intézkedéseket kért. Az NKVD 1927. szeptember 20-i válasza egyértelmű volt: *„Az NKVD Központi Igazgatási Osztálya tisztázza, hogy a nomád cigányság kötelező korlátozása elvileg elfogadhatatlan. A szovjet törvényhozás nem ismeri azokat az intézkedéseket, amelyeket a nomád életmódot folytató törzsek elleni küzdelemre javasolnak.”*³⁵ Hihetetlennek hangzik, de ebben az esetben az NKVD a szovjet törvények öre volt és ellenezte a kötelező letelepítést. Ami viszont a nomadizmus elleni küzdelmet illeti, amiért a cigány aktivisták felhívásokat tettek, végül csak arra kaptak lehetőséget, hogy *„erkölcsi harcot”* folytassanak a nomadizmus ellen.

Az 1920-as és 1930-as években a cigány aktivisták küzdelme a romák nomád életmódja ellen eredményes volt, és a szovjet állam legfelsőbb hatóságainak támogatását is elnyerte. A cigány aktivisták a Nemzeti Főosztállyal közösen két külön nyilatkozatot készítettek, amelyek jóváhagyásra kerültek: 1926. október 1.: A nomád cigányok letelepedett életmódra való áttérésének megkönnyítését célzó intézkedések, 1928. június 20.:

31 Ustav Soyuzu Tsygan, prozhivayushikh na territorii RSFSR. (GARF, f. A 259, op. 96, d. 4233, l. 5). Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1925.

32 Ustav Soyuzu Tsygan, prozhivayushikh na territorii RSFSR (GARF, f. P 393, op. 43a, d. 1763, l. 112). Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1925.

33 Plan rabot Vserossiyskogo Soyuzu Tsigan na 1926-oygod. (GARF, f. P 1235, op. 120, d. 27, l. 99–101). Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1926.

34 RFSR, NKVD, Tverskiy Gubernskiy ispolnitelnyi komitet soyuzu Rabochikh, Krestyanskikh i Krasnoarmeyskikh deputatov, Gubernskiy Administrativnyi Otdel, podotdel Militsii. (GARF, f. P 393, op. 71, d. 6a, l. 3) Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1927.

35 Tverskomu Gubernskomu Administrativnomu Otdelu II 768 (GARF, f. P 393, op. 71, d. 6a, l.2) Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1927.

a földek kiutalása a letelepedett, dolgozó életmódra áttérő cigányoknak. Az első rendelet értelmében a letelepedni kívánó cigányok a többi letelepedni szándékozóval szemben előbb kaptak mezőgazdasági munkákra alkalmas földet, valamint a „bevándorlókkal” azonos jogokat élveztek. A második rendelet nemcsak megerősítette ezeket a kiváltságokat, hanem tovább bővítette őket, ezután ugyanis a rendezés költségeit az állami költségvetésből vállalta. Így a cigányok olyan kiváltságokat élvezhettek, amelyek a Szovjetunió lakosságának túlnyomó többsége számára elérhetetlenek voltak.

A korszak valamennyi közigazgatási dokumentumában folyamatosan hangsúlyozzák, hogy a nomád cigányok letelepedésének önkéntesnek kell lennie, mindenféle kényszer nélkül. Éppen ezért a cigány aktivisták elsődleges feladata volt, hogy meggyőzzék a nomádokat a letelepedett életmód előnyeiről. 1927-ben az Összoroszországi Cigány Szövetség külön felhívással jelentkezett „Az OSZSZSZK cigány lakosaihoz.” Érdemes idézni a felhívás elejét: „Tíz évvel ezelőtt az októberi forradalomnak köszönhetően a cári kormányzat által elnyomott nemzeti kisebbségek megkapták a jogot, hogy szabadon építhessék jólétüket. A nomád törzsek a szovjet hatóságok segítségével elkezdtek letelepedni a földön, mezőgazdasággal foglalkozva. Saját tanyáik, saját falvaik, saját iskoláik vannak. Évről évre csökken a nomádok száma, és nemsokára egy sem marad hamarosan.”³⁶

E tekintetben jelzésértékűek az országos sajtóban megjelent cikkek is, amelyeket roma vezetők írtak.³⁷ Sok hasonló cikk jelent meg ezzel kapcsolatban a *Romani Zoria* és a *Nevo Drom* cigány nyelvű folyóiratokban, valamint két újságban (*Bolsevik Kolhozról* és a *Sztálinista*), amelyeket egy cigány kolhoz, a Cigány Munkás adott ki a Mineralnye Vody régióban, Kangly településén 1932-ben, ahol egy cigány nemzeti falusi tanács is megalakult, és 1952-ig fennállt.³⁸ Az 1930-as években megkezdődött a roma nyelvű könyvek tömeges kiadása, melyek jelentős része a mezőgazdasággal foglalkozott, a létrehozott cigány kolhozok támogatására. Példa erre Mihail Bezlyudskij könyve,³⁹ vagy a cigány kolhozok létrehozásának és jogi bejegyzésének útmutatója.⁴⁰

A roma aktivisták nomád cigányokhoz való hozzáállásában, a híres orosz etnográfus, Lev Sternberg tudományos tézisei szolgáltak alapul: „A cigányok nagymértékben, sőt talán teljes mértékben a környező népek történelmi igazságtalanságának áldozatai.”⁴¹ Ezt a tézist megismétli és kibővíti Ivan Lebedev, későbbi nevén Ivan Rom-Lebedev, a Cigányok Összoroszországi Szövetségének titkára 1926-ban a szovjet intézmények hivatalos használatára készített „A cigányok körében végzett munkáról” című szövegében. Ebben a nomád

36 Ktsganskomu naseleniu RSFSR. (GARF, f. P 9550, op. 2, d. 2010, l. 1). Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1927.

37 Savvov, Daniil – Lebedev, Georgiy: Otbrosit v proshloye kochevya: Vkluchim tsygan vaktivnoye stroitelstvo sotsializma *Komsomolskaya Pravda*, VI. évf. 30. sz. (1930. február 6.) 3., Taranov, Andrej: Ot kochevki k osedlosti *Izvestiya TsIK SSSR*, XI. évf. 17. sz. (1927. január 21.) 6.

38 Ukaz Presidiuma Verkhovnogo Soveta RSFSR. (GARF, f. A 385, op. 17, d. 2037, l. 1–15) Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1952.

39 Bezlyudsko, Maxim: *Palo kolkhozo chyrdasa lodype*. Selkhozgiz, Moscow, 1933.

40 Bezlyudsko, Maxim – Germano, Aleksander (Eds.): *Angil ke buty: So trebi te dzhines romeske vgei dro kolkhozo*. Selkhozgiz, Moscow, 1933.

41 Sternberg, Lev: Tsygane. In: Andreevskiy, Ivan – Arsenyeva, Konstantin – Petrushevskiy, Fedor (Eds.), *Entsiklopedicheskiy slovar Brokgauza i Yefrona: 1890–1907*. F. A. Brokgauz – I. A. Yefron, Saint Petersburg, 1903. 307-308.

cigányságot magyarázza, hangsúlyt fektetve az évszázados üldöztetésre, amelynek évszázadokon át ki voltak téve, és arra az évrre, hogy csak az októberi forradalom nyitotta meg előttük az új élet útját.⁴² Szintén ezen az alapon fogalmazták meg a roma aktivisták először a napjainkban oly népszerű cigányellenesség fogalmát.⁴³ Így alakult a roma gondolkodók nomád cigánysághoz való hozzáállásának általános logikája: Miután a nomád életmód a környező népek és a hozzájuk tartozó intézmények igazságtalansága következtében alakult ki, megszüntetését ennek megfelelően a szovjet intézményeknek kell levezényelnie – amely átvette a történelmi felelősséget –, hogy gondoskodjon az igazságos társadalom megteremtéséről. Azok a mechanizmusok, amelyekkel a cigány aktivisták az 1930-as években a szovjet politika fő irányait igyekeztek befolyásolni, magukban foglalták a hatóságok megszólítását a kor népszerű műfajának keretei között, „*Levél a Vezérnek*”. A hatóságok megszólításának ezt a formáját a szovjet társadalomban rögtön bevezették, amint a kommunista uralom piramisa végleg kialakult, és mindenki számára világossá vált, hogy ki a szovjet állam valódi „legfőbb vezetője” (akkoriban Sztálin, a főtitkár).

Ettől eltérően a cigány aktivisták által írt levelek nem konkrét problémákkal foglalkoznak, hanem inkább általános elvi kérdéseket vetnek fel a szovjet cigánypolitika általános dimenzióiról, fő céljairól és feladatairól, valamint a megvalósítás formáiról és mechanizmusairól az egyes alapvető területeken (esetünkben a letelepítés kérdéséről). Így ezek a levelek ismét megerősítik, hogy a cigány aktivizmus aktív tényezőként jelenjen meg (vagy legalábbis próbáljon megjelenni) a Szovjetunió cigánypolitikájának kialakításában és megvalósításában.

Kronológiailag az első ilyen típusú levél Ilja Geraszimovtól származik, aki Szmolenszk körzetéből akkoriban (a levél 1934. november 9-i keltezésű) a VTsIK szovjet építőipari felsőfokú tanfolyamának diákja volt, és a Szovjetunió VTsIK elnökének, Mihail Kalininnek címezte. A levél fő mondanivalója a következő: „*Arra kérem Önöket, hogy vessék fel a nomád cigányok letelepedésének kérdését, gondolva egy külön cigány terület kijelölésére egy (nemzeti) körzet formájában.*”⁴⁴ A következő levél 1935 nyaráról származik, Trofim Geraszimovtól, az Ukrán SZSZK-ban található Zaporizzsja-Kamenszkoje város vasúti kocsigyáranak mérnökétől. A levél címzettje „*a párt és a munkásosztály drága vezetője – Joszif Vissarionovics Sztálin elvtárs*”.⁴⁵ Levelében a nomád cigányok gyors letelepedésének szükségessége mellett érvelt, és meghatározta, hogyan lehet ezt megvalósítani: „*A munkaszolgálatos cigányok letelepedése valóban kulcsfontosságú. A rendelkezésre álló kolhozok nagy készséggel mennének a kijelölt körzetekbe, így lehetővé téve a cigánytáborok felszámolását.... [A] fontos kérdés az, hogy váljon le egy cigány körzet, amelynek meg kellene nőni és önálló cigány köztársasággá kell alakulnia..... Abban a körzetben,*

42 Lebedev, Ivan: O rabote sredi tsygan. (GARF, f. P 1235, op 120, d. 27. l. 183–184). Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1926.

43 Lebedev, Georgiy – Germano, Aleksandar: Chto delat' s tsyganami. *Komsomolskaya Pravda*, V. évf. 209. sz. (1929, September 11.) 4., Taranov, Andrej: Maribe antitsyganizosa. *Nevo Drom*, 1931/9-10, 1–3., Holler, Martin: Historical predecessors of the term “anti-Gypsyism.” In: Selling, Jan – End, Markus – Kyuchukov, Hristo – Laskar, Pia – Templer, Bill (Eds.): *Antiziganism: What's in a word?* Cambridge Scholars Publishing, Newcastle, 2014. 84-88.

44 Gerasimov, Ilja: Predsedatelyu tsentralnogo ispolnitelnogo Komiteta Soyaza SSR M.I Kalininu. (GARF, f. P 1235, op. 123, d. 28, l. 368–369). Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1934.

45 Gerasimov, Trofim: Dorogomu vozhdyu partii i rabocheho klassa—Tov. STALINU Iosifu Vissarionovichu. (GARF, f. P 3316, op. 64, d. 1637, l. 2–13). Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1935.

ahol a cigányok letelepednének, népnevelést lehetne folytatni minden társadalmi dimenzióban. ... A körzet megszervezésével, amely óriási gyorsasággal autonóm köztársasággá fog alakulni, a dolgozó cigányok e serege közvetlen csatornája lesz a szocializmus építésének – amely közvetlen és fő feladatunk.”⁴⁶

1935-ben Ilja Geraszimov visszatért a Nyugati Régióba [Zapadnaya Oblast] (Szmolenszk központtal), miután befejezte a Szovjet Személyzeti Vezetők Iskolájában folytatott képzését, és kinevezték a Nyugati Régió végrehajtó bizottságának irányítójává. 1936 elején nagyszabású nyilvános eseményt szervezett a cigány aktivistáknak, nevezetesen az első uniós konzulátusi találkozót, mely a Szovjetunió területén keményen dolgozó cigányok kulturális és gazdasági kérdéseivel foglalkozott. A Nyugati Régió küldöttei nevében egyhangúlag elfogadtak egy levelet, amelyet „a Nagy Tanítónak, a világ dolgozó népeinek zseniális vezérének, a Kommunista Pártunk Nagy Vezetőjének, Sztálin elvtársnak” küldtek el!⁴⁷ A levél legfontosabb felvetése a nomád népesség minél hamarabbi letelepedése volt: „A cigányok nevében kérjük, hogy jelöljenek ki egy olyan területet, ahol a keményen dolgozó cigányok letelepedhetnek – legalábbis egy körzetet.”⁴⁸

1936 nyarán került sor a Szovjetunió (1936. december 5-én elfogadott) alkotmánytervezetének úgynevezett országos vitájára. E vita keretében a *Komszomolszkaja Pravda* című újság, „A munkások javasolják” címmel, három moszkvai munkás véleményét tette közzé: „Egy cigány autonóm terület létrehozása az OSZSZSZK-n vagy az Ukrán SZSZK-n belül, egyesítve a jelenleg szétszórta cigány kolhozokat; a Cigány Autonóm Terület létrehozásának köszönhetően sikeresebbek leszünk a cigányság letelepítésével kapcsolatban és kulturális megújulásában”⁴⁹ Közvetlenül ezután megjelent egy üzenet a „Központi Cigány Klub Moszkvai Cigány Aktivistáinak Csoportja és a Kharkivben újraalapított cigány kolhoz meghatalmazottjaitól.” Az üzenetben azzal érveltek, hogy a „Cigány Autonóm Terület létrehozása hozzájárul a munkakerülő cigányok gyors letelepedéséhez a kijelölt területen,”⁵⁰ illetve a levélben cigány aktivisták ismét előtérbe helyezték a nomád cigányok sürgős letelepedésének szükségességét.

Néhány hónappal később, az új alkotmányról szóló nyilvános vitában Ilja Geraszimov arról számolt be, hogy: „A nomád lakosság körében most már nagy vágyat lehetett érezni a letelepedett élet után; ugyanis amikor a cigány kolhozokban és a nomád lakosság körében megvitatták Sztálin alkotmánytervezetét, számos indítványt nyújtottak be, melyben arra kérték a kormányt, hogy az Unióban egy területet biztosítsanak a cigányok letelepedésére.”⁵¹

Ezzel együtt levelet küldött a Sztálin vezette Alkotmányügyi Bizottságnak, melyben a következő állt: „A Szovjetunió sztálini alkotmánytervezetének megvitatása a cigány kolhozokban és a nomád lakosság körében, nagy aktivitást váltott ki... A nomád lakosság

46 Uo.

47 Velikomu uchitelyu, genialnomu vozhdyyu trudovogo naroda vsego mira. Velikomu vozhdyyu nashy kommunistscheskoy partii VKP(b). Tov. Stal- inu! (GARF, f. P 3316, op. 28, d. 793, l. 13). Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1936.

48 Uo.

49 Maslennikov, Y. – Smirnov, V. – Pletnev, V.: Tri predlozheniya. *Pravda*, VII. évf. 161. sz. (1936. július 14.) 2.

50 Rabochie predlagayut. *Komsomolskaya Pravda*, VII. évf. 161. sz. (1936. július 14.) 2.

51 Gerasimov, Ilya: O tsynganskom natsionalnom rayone. *Izvestiya TsIK SSSR*, XX. évf. 241. sz. (1936. október 16.) 3.

*felkéri az Alkotmánybizottságot – J. V. SZTÁLIN vezetésével – és a kormányt, hogy (a Szovjetunióban) jelöljön ki egy területet a cigány kolhozoknak – falusi tanácsok felállítása céljából, hogy segítséget nyújtsanak nekik a munkához jutásba.*⁵²

A cigány aktivisták javaslatai a cigány területi-közigazgatási egység létrehozására – amely a nomád cigányok letelepítésével hoztak összefüggésbe – támogatást kapott a szovjet hatóságoktól. Az Összoroszági Központi Végrehajtó Bizottság nemzetiségi főosztálya 1935-ben körlevélben fordult az OSZSZSZK tagjaihoz azzal a kérdéssel, hogy tudnak-e üres földterületeket biztosítani a nomád cigányok letelepedéséhez.⁵³ A kapott válaszok sokfélék voltak. Egyes helyi hatóságok (pl. Észak-Kaukázusi körzet, Azov-fekete-tengeri körzet, Krími Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság hajthatatlanul állították, hogy nincs üres földterületük. A Gorkij körzet ezzel szemben azonban földet ajánlott fel a Mari Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaságban (amely akkoriban hozzá tartozott), vagy az Omszki területen (ahol a felajánlott föld az Ostyako-Vogul körzetben, a mai Hanti-Manszi Autonóm Körzetben volt). A Nyugat-Szibériai tartomány a Chisto-Ozersky körzetben (a mai Altai körzet) található üres földterületek ellátását további költségvetési források igénylésével kötötte össze.⁵⁴ A cigány aktivisták többsége továbbra is egy dél-oroszországi területet szorgalmazott, Ilja Geraszimov pedig, kihasználva közigazgatási pozícióját, a Nyugati Régiót javasolta, azzal az indokkal, hogy a területen már előkészített primer struktúra van – cigány kolhozok, cigány iskolák – és ami a legfontosabb, felkészült káderek, kommunisták és komszomolosok állnak rendelkezésre, akik „teljes mértékben képesek ellátni a kijelölt terület irányítását”.⁵⁵

Végül a szovjet intézmények különböző szintjein folytatott hosszas viták után (a cigány aktivisták aktív részvételével) 1936. április 7-én a Szovjetunió Központi Végrehajtó Bizottságának Elnöksége rendeletet fogadott el a nomádok foglalkoztatására és a munkás cigányok gazdasági és kulturális szolgáltatásainak javítására vonatkozó intézkedésekről.⁵⁶ Különböző okok (a Szovjetunió nemzetpolitikájának általános változásai, a második világháborúra való felkészülés, az intézmények közötti nézeteltérések stb.) azonban akadályozták a cigány nemzeti területi közigazgatási egység létrehozására irányuló tervek sikerre megvalósítását.⁵⁷

52 Gerasimov, Ilya: V Konstitucionnyu Komissiyu (GARF, f. P 1235, op. 123, d. 27, l. 141). Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1936.

53 Delo ob organisatsii raboty po trudous- troystvu kochuyshchikh i uluchsheniyu khozyaistva i kulturno-bytovogo obsluzhivania trudnyashchikhsya tsygan. (GARF, f. P 1235, op. 130, d.5). Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1935.

54 Uo.

55 Protokol soveshchaniya pri Sovete Natsionalnostey TSIK SSSR po voprosam trudoustroystva kochuyshchikh i kulturno-khozyaystvennogo obsluzhivanii vsekh trudashchikhsya tsygan. (GARF, f. P 3316, op. 28, d. 794, l. 169–172). Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1936.

56 O Meropriyatiyakh Po Trudoustroystvu Kochuyshchikh i Uluchsheniyu Khozyaystvennogo i Kulturno-bytovogo Obsluzhivaniya Trudyashchikhsya Tsygan. Postanovleniye Prezidiuma Tsentralnogo Iсполnitelnogo Komiteta Soyuza SSR ot 7/IV 1936 g. Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1936.

57 Lásd bővebben: Marushiakova, Elena – Popov, Vesselin (Eds.): *Roma Voices in History: A Sourcebook. Roma Civic Emancipation in Central, South-Eastern and Eastern Europe from the 19th century until World War II*. Brill – Ferdinand Schöningh, Deutschland, 2021., O’Keeffe, Brigid: *New Soviet Gypsies: Nationality, performance, and selfhood in the early Soviet Union*. University of Toronto Press, Toronto, 2013. 177-186.

A két világháború közötti időszak utolsó, Sztálinnak írt levele Nyikolaj Pankovtól származik, 1938-ban írta, és eltér a többitől.⁵⁸ Ebben a vezető téma nem a nomád cigányság volt; viszonylag sokkal átfogóbb és részletesebb programot kínál a Szovjetunióban élő cigányok problémáinak megoldására irányuló feladat szükségességéről. A hangsúlyt a roma nyelv, az oktatás és a kultúra fejlesztésére helyezik, sőt, a cigányság politikai képviselőjének szükségességére is a legfelsőbb állami szervezetekben. A levél ráadásul, de facto tiltakozik a cigány iskolák bezárásának és a roma nyelvű kiadványok felfüggesztésének már megkezdett politikája ellen, ami a többi Sztálinnak írt levélhez képest eltérő. Ezt a levelet a Szovjetunió nemzetiségi politikájában már elindított radikális változás összefüggésében kell vizsgálni, amely véget vetett a pozitív diszkriminációs politikának.

Általánosságban elmondható, hogy a korai Szovjetunióban a nemzetiségi politika vezető vonala, a pozitív diszkrimináció ideológiája volt. Nem voltak meghatározott kritériumok arra vonatkozóan, hogy mely nemzetiségek pontosan milyen nemzeti struktúrára jogosultak. Minden egyes esetet egyénileg döntöttek el, de általánosságban elmondható, hogy a korai Szovjetunió nemzetiségi politikájában a vezető irányvonal a pozitív diszkrimináció ideológiája volt az egyes nemzetiségek tekintetében, beleértve a cigányokat is, akiket semmiképpen sem kezelték eltérően a többi nemzetiségtől.⁵⁹ Ezért a szovjet cigánypolitikában 1938 után bekövetkezett változásokat nem úgy kell értelmezni, mint a szovjet állam valamiféle speciális cigányellenes politikáját, hanem a szovjet nemzetiségpolitika paradigmájában bekövetkezett általános változás részeként (és természetesen nem a legfontosabbként).

Érdekes megemlíteni, hogy valójában Nyikolaj Pankov levelének kézírata áll csak rendelkezésünkre, amelyben megjegyzik, hogy annak csak egy szerkesztett változatát küldték el Sztálinnak. A több ezer másik levéllel ellentétben, melyeket elküldtek a különböző szovjet intézményekbe, ezt nem őrzik az állami levéltárban. Nyikolaj Pankov családtagjainak visszaemlékezései szerint azonban a levél elküldése után hónapokig szorongva várta, hogy letartóztatják, de semmi sem történt. Csak három évvel később keresték fel az NKVD tisztviselői, akik közölték vele, hogy Sztálin elvtárs olvasta a levelét. A hatóságok részéről ugyanakkor nem volt további reakció.⁶⁰ Fontos megemlíteni, hogy a cigányok leveleire, bár személyesen Sztálinnak címezték őket, nem érkezett az általa írt döntés, holott más esetekben ez teljesen megszokott volt. Így okunk van feltételezni, hogy ezek a levelek egyáltalán nem jutottak el Sztálinhoz, hanem a titkársága közvetlenül továbbította őket a megfelelő intézményeknek.⁶¹ Az egyetlen kivétel ez alól Nyikolaj Pankov levele volt.

A második világháború befejezése után a moszkvai roma aktivisták egy csoportja Ivan Rom-Lebedev vezetésével levelet küldött Sztálinnak, amelyben kifejezték reményüket a cigányokkal kapcsolatos aktív állami politika visszatérésére, többek között a nomádok

58 Pankov, Nikolay: *Proekt pisma k I.V. Stalinu*. Nikolay Pankov collection. Nikolay Bessonov Archive, Oroszországi Föderáció, Bikovo, 1938.

59 Martin, Terry: *The affirmative action empire: Nations and nationalisms in the Soviet Union, 1923–1939*. Cornell University Press, Ithaca, 2011.

60 Kalinin, Val'demar: *Zagadka baltiyskikh tsygan: Ocherki istorii, kultury i sotsialnogo razvitiya baltiyskikh tsygan*. Logvinov, Minsk, 2005. 56-57.

61 A Sztálinnak címzett több ezer levéllel kapcsolatos hivatalos eljárásról lásd bővebben: Khlevniuk, Oleg: *Letters to Stalin: Practices of selection and reaction*. *Cahiers du monde russe*, 2015/2-3. 1–17.

letelepítése terén.⁶² A levél válasz nélkül maradt, és a szovjet intézmények továbbra is elhanyagolták a nomád cigányok problémáit. Ez csak az 1950-es évek elején változott meg. A szovjet levéltár hatalmas kötetet őriz a különböző szintű hatóságokhoz, köztük a Minisztertanácshoz 1952-1953 között írt számos levéllel, amelyekben az egyes régiókból származó nomád cigányok segítséget kérnek letelepedésükhöz, állandó lakhelyükhöz, munkához és lakhatáshoz.⁶³ A roma aktivisták sem maradtak ki ebből a folyamatból.

1953. június 12-én Nyikolaj Pankov levelet küldött Pjotr Pospelovnak, aki a Kommunista Párt Központi Bizottságának titkára volt, amelyben súlyos problémaként mutatott rá a nomád cigányok életmódjára, és kérte a velük szembeni állami intézkedések fogantatását.⁶⁴ 1955-ben Andrej Taranov (a Cigányok Összoroszországi Szövetségének korábbi elnöke) és Nyikolaj Pankov újabb levelet küldött a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottságának, a Szovjetunió Minisztertanácsának és a *Pravda* újságnak.⁶⁵ A válasz elmaradása miatt a kétségbeesett Nyikolaj Pankov 1956. március 14-én levelet írt az új szovjet párt- és államfőnek, Nyikita Hruscsovnak, amelyben arra kérte: „Egyrészt a közelmúlt pozitív tapasztalatai, másrészt a cigányok jelenlegi helyzete, mint szervezetlen kóborló törzs, arra késztet, hogy Önhöz forduljak, Nyikita Szergejevics, ezzel a levéllel, amelynek célja, hogy beszéljük meg a Szovjetunió cigányságának helyzetét, és találjunk lehetőséget arra, hogy a cigányok között újrainduljon a munka a rendezett életmódra, munkára és kultúrára való áttérés érdekében.”⁶⁶

A korábbi levelekkel ellentétben úgy tűnik, hogy ennek a levélnek jelentős és gyors eredménye volt. 1956. október 5-én megjelent a Szovjetunió Legfelsőbb Szovjet Elnökségének rendelete a cigány vándorlók munkába való felvételéről. Nem mondható, hogy e rendelet kiadása Pankov levelének közvetlen következménye, és könnyen lehet, hogy a szovjet hatóságok önállóan jutottak erre a megoldásra. Ugyanakkor első pillantásra úgy tűnik, hogy a roma aktivistáknak több mint három évtized után végre sikerült meggyőzniük a szovjet hatóságokat a cigányok nomád életmódjának felszámolásáról. A nomád cigány életmód betiltása azonban semmilyen más változást nem eredményezett a szovjet állam cigánypolitikájában, sőt, ilyen politika tulajdonképpen nem is volt – és a cigányokkal szembeni pozitív diszkriminációs politikát végleg feladták. Így a szovjet állam egy csapásra megfosztotta a cigány elitet fő érvétől – a nomád életmód elleni küzdelem szükségességétől –, amellyel a Szovjetunió kezdeti napjaitól a rendelet megjelenéséig folyamatosan próbálták meggyőzni a hatóságokat a cigánybarát politika aktívabbá tételének szükségességéről. Ezzel tulajdonképpen véget értek a Szovjetunióban az 1920-as és 1930-as években kialakult roma elit azon kísérletei, hogy az állami intézményekkel folytatott aktív párbeszéd révén a szovjet állam cigányokkal kapcsolatos politikájának aktív alanyává váljon. Mint látható, ezek a kísérletek végül sikertelennek bizonyultak, mert a párbeszédet folytató két oldal kezdetől fogva egyenlőtlen helyzetben volt, az egyik (a szovjet hatóságok) vezető és meghatározó erő volt, a másik (a roma elit) pedig függő.

62 Rom-Lebedev, Ivan – Germano, Alexander – Sorochinskiy, Ivan – Burkov – Leonov – Kandenko – Baranovskiy: *Rodnoy i lyubimyi Iosif Vissarionovich*. (GARF, f. P 7523, op. 17, d. 132, l. 124–127). Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1946.

63 *Trudovoe ustroystvo tsygan v RSFSR*. (GARF, f. A 259, op. 7, d. 2906). Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1953.

64 Druts, Efim – Gessler, Aleksei: *Tsygane: Ocherki*. Sovetskiy Pisatel, Moscow, 1990. 304-305.

65 Ivashchenko, Vladimir: *Deyatelnost tsygan-aktivistov v 20–30-egody. Roma i slavyane*, 1996/2. 43.

66 Druts, Efim – Gessler, Aleksei: *Tsygane: Ocherki*. Sovetskiy Pisatel, Moscow, 1990. 305.

Összegzés

Amint az a forrásokból is látható, a Közép-, Délkelet- és Kelet-Európa régióban a roma polgári elit nomadizmushoz való hozzáállása a háborúk közötti időszakban különböző formákat öltött, két véglet között ingadozott. Az egyik végletben a nomád romákat teljesen figyelmen kívül hagyták (a régió legtöbb országában), a másik végletben pedig arra kéri az államot, hogy akadályozza meg a cigányok vándorlását és teremtsen feltételeket a letelepedésükhöz. Ez utóbbi különösen nyilvánvaló volt Romániában és a Szovjetunióban, ahol a háborúk közötti időszakban földosztási politikát folytattak és földosztási programokat hajtottak végre. Ezeket az alternatívákat az a feltételezés kapcsolja össze, miszerint a roma polgári emancipáció megvalósulásának előfeltétele a nomád életmód megszűntetése. Ez az alternatíva lett az új roma elit vezető elképzelése.

A roma polgári mozgalom a letelepedett romák körében született meg és bontakozott ki elsőnek. Még azokban az országokban is, ahol a romák többsége nomád volt (például Lengyelországban és a Szovjetunióban), elitjük olyan képviselőkből állt, akik már rég letelepedtek. Ez teljesen érthető, ugyanis a letelepedett romák nagyobb valószínűséggel érték el a társadalmi integráció magasabb fokát, mint azok, akik nomád életmódot folytattak. Ez volt az oka annak, hogy közülük kerültek ki a polgári emancipációra vonatkozó elképzelések is. Ebben a helyzetben tehát a nomád életmód egy akadályozó tényezőt jelentett – ugyanakkor ennek magyarázatát nem tartották elegendőnek a korabeli tudósok. Ha számításba vették volna őket, az is csak rövid ideig tartott volna, és továbbra sem befolyásolja a jövőbeli fejleményeket. A romákkal szembeni orientalista, gyarmatosító attitűdök ilyen reményekben nyilvánultak meg: *„De valahogy az Egyiptomból érkező barátaink sorsába vetett áthatolhatatlan hitünk megnyugtató abban, hogy a régi cigány karakterek, jellemvonások végül minden látszólagos modern dolog felett győzedelmeskednek, és hogy a dolgok soha nem lesznek olyan rosszak, mint amilyenek gondoljuk.”*⁶⁷

Manapság sem ritka a romák ilyenfajta misztifikálása – továbbra is nomád népként tartják számon őket. A nomadizmus fogalmának használata azonban a romák megkülönböztetésének és szegregációjának legitimálását szolgálja a mai Európában.⁶⁸ A romák történetével kapcsolatban két előre meghatározott elképzelés volt és van – a roma történelmet kutatók megfogalmazása alapján: nevezetesen, hogy a romák helyzetét problémaként és/vagy áldozati szerepben kell megközelíteni. A cigányokkal foglalkozó első tudományos kutatások⁶⁹ leginkább azért születtek, hogy megoldják azokat a kihívásokat, amiket a modern állam problémájaként tartottak számon. A második világháború után ez a paradigma fokozatosan megváltozott, és elsősorban a romák hányatott történelmi élményeire, valamint az őket elkülönítő és előmozdító különféle elnyomó állami politikákra összpontosítottak. Mindazonáltal mindkét megközelítés – bár gyökeres ellentétei egymásnak – egységesen viszonyul ahhoz a kérdéshez, hogy a romák szubjektív véleménye valóban hiányzik ezekből a diskurzusokból, és ez az oka annak, hogy marginális helyzetbe kerültek. Ez

67 Sigona, Nando: Locating the 'Gypsy problem.' The Roma in Italy: Stereotyping, labelling and 'nomad camps.' *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2005/4. 741–756.

68 Haley, William John: The Gypsy conference at Bucharest. *Journal of the Gypsy Lore Society*, 1934/4. 186.

69 Grellmann, Heinrich Moritz Gottlieb: *Die Zigeuner. Ein historischer Versuch über die Lebensart und Verfassung, Sitten und Schicksale dieses Volks in Europa, nebst ihrem Ursprunge*. Auf Kosten der Verlagskasse, Dessau, 1783.

azonban teljes mértékben a többségi társadalomtól függ, és e szerint a társadalmi inklúzió csak sziszifuszi munkára hasonlít.⁷⁰ A „roma hangok”⁷¹ bevonása a történelemből – a jövőbeli kutatásokat illetően – azonban segíthet egy roma narratíva létrehozásában és lehetővé teheti számukra, hogy visszaszerezzék történelmük tulajdonjogát.

Felhasznált szakirodalom

- Achim, Viorel: *The Roma in Romanian history*. Budapest: CEU Press, Budapest, 2004.
- Acković, Dragoljub: *Nacija smo, a ne Cigani: Pregled aktivnosti romskih i neromskih društvenih i političkih organizacija i pojedinaца o romskoj problematici u nekadašnjoj Jugoslaviji*. Rrominterpress, Beograd, 2001.
- Bezlyudsko, Maxim – Germano, Aleksander (Eds.): *Angil ke buty: So trebi te dzhines romeske vgei dro kolkhozo*. Selkhozgiz, Moscow, 1933.
- Bezlyudsko, Maxim: *Palo kolkhozo chyurdasa lodype*. Selkhozgiz, Moscow, 1933.
- Druts, Efim – Gessler, Aleksei: *Tsygane: Oчерki*. Sovetskiy Pisatel, Moscow, 1990.
- Grellmann, Heinrich Moritz Gottlieb: *Die Zigeuner. Ein historischer Versuch über die Lebensart und Verfassung, Sitten und Schicksale dieses Volks in Europa, nebst ihrem Ursprunge*. Auf Kosten der Verlagskasse, Dessau, 1783.
- Hajnáczky, Tamás (szerk.): *Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete. Cigányzenészek harca a két világháború közötti Magyarországon*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2019.
- Haley, William John: The Gypsy conference at Bucharest. *Journal of the Gypsy Lore Society*, 1934/4. 182-190.
- Holler, Martin: Historical predecessors of the term “anti-Gypsyism.” In: Selling, Jan – End, Markus – Kyuchukov, Hristo – Laskar, Pia – Templer, Bill (Eds.): *Antiziganism: What’s in a word?* Cambridge Scholars Publishing, Newcastle, 2014. 82-99.
- Horváthová, Emília: *Cigáni na Slovensku: Historicko-ethnografický náčrt*. SAV, Bratislava, 1964.
- Hroch, Miroslav: *Social preconditions of national revival in Europe: A comparative analysis of the social composition of patriotic groups among the smaller European nations*. Columbia University Press, New York, 2000.
- Ivashchenko, Vladimir: Deyatelnost tsygan-aktivistov v 20–30-egody. *Roma i slavyane*, 1996/2. 42-50.
- Jurová, Anna: Cigánska otázka v 1. Československej republike. In: Gabzdilová, Soňa – Simon, Attila (Eds.), *Prístupy k riešeniu národnostnej otázky v medzivojnovom Československu*. Univerzita J. Selyeho, Komárno, 2014. 53-62.
- Kalinin, Val’demar: *Zagadka baltiyskikh tsygan: Oчерki istorii, kultury i sotsialnogo razvitiya baltiyskikh tsygan*. Logvinov, Minsk, 2005.
- Khlevniuk, Oleg: Letters to Stalin: Practices of selection and reaction. *Cahiers du monde russe*, 2015/2-3. 1–17.

70 Rostas, Iulius: *A task for Sisyphus: Why Europe’s Roma policies fail*. Budapest and New York, NY: CEU Press, Budapest – New York, 2009.

71 Marushiakova, Elena – Popov, Vesselin (Eds.): *Roma Voices in History: A Sourcebook. Roma Civic Emancipation in Central, South-Eastern and Eastern Europe from the 19th century until World War II*. Brill – Ferdinand Schöningh, Deutschland, 2021.

- Martin, Terry: *The affirmative action empire: Nations and nationalisms in the Soviet Union, 1923–1939*. Cornell University Press, Ithaca, 2011.
- Marushiakova, Elena – Popov, Vesselin: Commencement of Roma civic emancipation. *Studies in Arts and Humanities*, 2017/2. 38-42.
- Marushiakova, Elena – Popov, Vesselin: Gypsy guilds (Esnafs) on the Balkans. In: Kyuchukov, Hristo – Marushiakova, Elena – Popov Vesselin (Eds.): *Roma: Past, present, future*. Munich: Lincom, Munich, 2016. 76-89.
- Marushiakova, Elena – Popov, Vesselin (Eds.): *Roma Voices in History: A Sourcebook. Roma Civic Emancipation in Central, South-Eastern and Eastern Europe from the 19th century until World War II*. Brill – Ferdinand Schöningh, Deutschland, 2021.
- Marushiakova, Elena – Popov, Vesselin: Who are Roma? In: Marushiakova Elena – Popov Vesselin (Eds.), *Roma culture: Myths and realities*. Lincom, Munich, 2016. 7-34.
- Matei, Petre (2013). Documente de arhivă despre adunările țiganilor din Transilvania din anul 1919. *Anuarul Institutului de Istorie “George Barițiu” din Cluj-Napoca*, 2013/53. [Melléklet]. 447-470.
- Nastasă, Lucian – Varga, Andrea (Ed.): *Minorități etnoculturale: Mărturii documentare. Țigani din România (1919–1944)*. Centrul de Resurse pentru Diversitate Etnoculturală, Cluj-Napoca, 2001.
- O’Keeffe, Brigid: *New Soviet Gypsies: Nationality, performance, and selfhood in the early Soviet Union*. University of Toronto Press, Toronto, 2013. 177-186.
- Pashov, Shakir Mahmudov: *Istoriya na tsiganite v Balgariya i Evropa: “Roma”*. 1957. [Kiadatlan kézirat.] 101-102.
- Rostas, Iulius: *A task for Sisyphus: Why Europe’s Roma policies fail*. Budapest and New York, NY: CEU Press, Budapest – New York, 2009.
- Sigona, Nando: Locating the ‘Gypsy problem.’ The Roma in Italy: Stereotyping, labelling and ‘nomad camps.’ *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2005/4. 741–756.
- Sternberg, Lev: Tsygane. In: Andreevskiy, Ivan – Arsenyeva, Konstantin – Petrushevskiy, Fedor (Eds.), *Entsiklopedicheskiy slovar Brokgauza i Yefrona: 1890–1907*. F. A. Brokgauz—I. A. Yefron, Saint Petersburg, 1903. 304-308.
- Tahir, Orhan: Romskite organizatsii v Balgariya predi Vtorata svetovna vojna. 2018. augusztus 28. <https://www.facebook.com/notes/freeroma-politicsculture/ромските-организации-в-българия-преди-втората-световна-война/1001137470091140>
- Taranov, Andrej: Maribe antitsyanizosa. *Nevo Drom*, 1931/9-10. 1–3.
- Ustav na Egiptyanskata narodnost v gr. Vidin*. Bozhinov i Konev, Vidin, 1910.

Felhasznált sajtóforrások

- Cyganie w Polsce wystawiają własną listę. *Praca Wielkopolska*, I. évf. 22. sz. (1928. január 1.) 2.
- Gerasimov, Ilya: O tsynganskom natsionalnom rayone. *Izvestiya TsIK SSSR*, XX. évf. 241. sz. (1936. október 16.) 3.
- Lazăr, Naftanailă: Către toți țigani din Ardeal! *Neamul Țigănesc*, I. évf. 1. sz. (1934. február 1.) 1.
- Lebedev, Georgiy – Germano, Aleksandar: Chto delat’ s tsyganami. *Komsomolskaya Pravda*, V. évf. 209. sz. (1929, Szeptember 11.) 4.

- Maslennikov, Y. – Smirnov, V. – Pletnev, V.: Tri predlozheniya. *Pravda*, VII. évf. 161. sz. (1936. július 14.) 2.
- Nikolić, G.: Neobičan događaj u obo- jenom narodu. Beogradski ciganski klub pred velikim zadatkom. Može li ot Cigana nešto da bude? *Politika*, XXXV. évf. 4. sz. (1939. Január 4.) 10.
- Oslava 500. výročia príchodu Cigánov na Slovensko. *Novosti*, XX. évf. 52. sz. (1938. március 4.) 2.
- Pokret Cigana. *Pravda*, XVIII. évf. 33. sz. (1922. február 4.) 3.
- Rabochie predlagayut. *Komsomolskaya Pravda*, VII. évf. 161. sz. (1936. július 14.) 2.
- Savvov, Daniil – Lebedev, Georgiy: Otbroisit v proshloye kochevya: Vkluychim tsygan vaktivnoye stroitelstvo sotsializma *Komsomolskaya Pravda*, VI. évf. 30. sz. (1930. február 6.) 3.,
- Tache: Colnizarea nomazilor. *Glusul Romilor*. VI. évf. 14. sz. (1940. április) 2.
- Taranov, Andrej: Ot kochevki k osedlosti *Izvestiya TsIK SSSR*, XI. évf. 17. sz. (1927. január 21.) 6.

Felhasznált levéltári források

- Delo ob organisatsii raboty po trudous- troystvu kochuyshchikh i uluchsheniyu khozyaistva i kulturno-bytovogo obsluzhivania trudhyashchikhsya tsygan. (GARF, f. P 1235, op. 130, d.5). Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1935.
- Gerasimov, Ilya: Predsedatelyu tsentralnogo ispolnitelnogo Komiteta Soyaza SSR M.I Kalininu. (GARF, f. P 1235, op. 123, d. 28, l. 368–369). Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1934.
- Gerasimov, Ilya: V Konstitutsionnuyu Komissiyu (GARF, f. P 1235, op. 123, d. 27, l. 141). Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1936.
- Gerasimov, Trofim: Dorogomu vozhdyyu partii i rabochego klassa—Tov. STALINU Iosifu Vissarionovichu. (GARF, f. P 3316, op. 64, d. 1637, l. 2–13). Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1935.
- K tsyganskomu naseleniu RSFSR. (GARF, f. P 9550, op. 2, d. 2010, l. 1). Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1927.
- Lebedev, Ivan: O rabote sredi tsygan. (GARF, f. P 1235, op. 120, d. 27. l. 183–184). Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1926.
- O Meropriyatiyakh Po Trudoustroystvu Kochuyushchikh i Uluchsheniyu Khozyaystvennogo i Kulturno-bytovogo Obsluzhivaniya Trudyashchikhsya Tsygan. Postanovleniye Prezidiuma Tsentralnogo Ispolnitelnogo Komiteta Soyuzs SSR ot 7/IV 1936 g. Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1936.
- Pankov, Nikolay: *Proekt pisma k I.V. Stalinu*. Nikolay Pankov collection. Nikolay Bessonov Archive, Oroszországi Föderáció, Bikovo, 1938.
- Plan rabot Vserossiyskogo Soyuzs Tsigan na 1926-oygod. (GARF, f. P 1235, op. 120, d. 27, l. 99–101). Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1926.
- Protokol soveshchaniya pri Sovete Nat- sionalnostey TSIK SSSR po voprosam trudoustroystva kochuyushchikh i kulturno-khozyaystvennogo obsluzhivaniy vsekhdashchikhsya tsygan. (GARF, f. P 3316, op. 28, d. 794, l. 169–172). Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1936.

- RFSR, NKVD, Tverskiy Gubernskiy ispolnitelnyy komitet soyuza Rabochikh, Krestyanskikh i Krasnoarmeyskikh deputatov, Gubernskiy Administrativnyy Otdel, podotdel Militsii. (GARF, f. P 393, op. 71, d. 6a, l. 3) Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1927.
- Rom-Lebedev, Ivan – Germano, Alexander – Sorochinskiy, Ivan – Burkov – Leonov – Kandenko – Baranovskiy: Rodnoy i lyubimy Iosif Vissarionovich. (GARF, f. P 7523, op. 17, d. 132, l. 124–127). Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1946.
- Trudovoe ustroystvo tsygan v RSFSR. (GARF, f. A 259, op. 7, d. 2906). Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1953.
- Tseli obshchestva. (GARF, f. P 1235, op. 119, d. 9, l. 4–6). Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1924.
- Tverskomu Gubernskomu Administrativnomu Otdelu II 768 (GARF, f. P 393, op. 71, d. 6a, l.2) Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1927.
- Ukaz Presidiuma Verkhovnogo Soveta RSFSR. (GARF, f. A 385, op. 17, d. 2037, l. 1–15) Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1952.
- Ustav na Obshtiya mokhamedano- tsiganski natsionalen kulturno-prosveten i vzaimospogatelen sayuz v Balgaria. (DAA, f. 264, op. 2, a.e. 8413, l. 7–12, 15–26). Bolgár Köztársaság, Szófia, 1933.
- Ustav na Sofiyskata obshto myusulman- sko prosvetno-kulturno vzaimospogatelna organisatsia "Istikbal–Badeshte" (DAA, f. 1, op. 8, a.e. 596, l. 69). Bolgár Köztársaság, Szófia, 1919.
- Ustav Soyuz Tsygan, prozhivayushikh na territorii RSFSR (GARF, f. P 393, op. 43a, d. 1763, l. 112). Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1925.
- Ustav Soyuz Tsygan, prozhivayushikh na territorii RSFSR. (GARF, f. A 259, op. 96, d. 4233, l. 5). Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1925.
- Velikomu uchitel'yu, genialnomu vozhd'yu trudovogo naroda vsego mira. Velikomu vozhd'yu nashey kommunisticheskoy partii VKP(b). Tov. Stal- inu! (GARF, f. P 3316, op. 28, d. 793, l. 13). Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1936.

SZÉLRÓZSA

- 31 Hajnáczy Tamás:
Cigányzenész egyesületek önszegélyező tevékenysége
a boldog békeidők végnapjaitól a II. világháború
kitöréséig
- 53 Miklós Tamás:
„...társadalombiztonsági és erkölcsi szempontból is
szükséges...” – Kísérlet az esztergomi „cigányiskola”
létrehozására a Horthy-korszakban

Hajnáczy Tamás¹

Cigányzenész egyesületek önszegélyező tevékenysége a boldog békeidők végnapjaitól a II. világháború kitöréséig

A 20. század első felében a magyar cigányzenészek szociális szempontból nem alkottak egységes társadalmi csoportot. E tekintetben rendkívül széles skálán helyezkedtek el, amely a fővárosi bérpalotákban, fényűzésben élő cigányprímásoktól, egészen a falvak peremére szorult cigánytelepeken nélkülözőkig terjedt. A cigánymuzsikusok derékhatát ugyan a teljes kilátástalanság, a véget nem érő nyomor elkerülte, de anyagilag távolról sem álltak biztos lábakon. Szerény, rendszertelen jövedelmükből számottevő megtakarítást nem tudtak felhalmozni, ebből kifolyólag tartós munkanélküliség, vagy elhúzódo betegség esetén a teljes kiszolgáltatottsággal kellett szembesülniük. A legnagyobb kihívást az időskor tartogatta számukra, amikor a vendéglátóhelyek már hallani sem akartak felőlük. Ha családjukra nem támaszkodhattak, nemhogy albérletükből az utcára kerülhettek, hanem a mindennapi betevőre sem volt kilátásuk. Az adott korszakban Nyugat-Európához viszonyítva Magyarországon a társadalombiztosítás csak a népszerűség egy töredék részét fedte le, így sorra alakultak az önszegélyező egyesületek, melyek baleset-, nyugdíj-, betegség- vagy munkanélküli biztosítást nyújtottak a tagságnak.² A cigányzenészek többnyire a munkások által alapított önszegélyező egyesületeket mintául véve megalapították saját szervezeteiket, melyek a cigányzene védelmén és munkavállalási lehetőségeik javításán túl válaszul kívántak szolgálni égető szociális helyzetükre. Vagyis egy etnikai alapon szerveződő foglalkozási csoport alulról jövő kezdeményezéseként láttak napvilágot, kulturális és megélhetési érdekeik elősegítésén túl, önszegélyező egyesületi jegyeket és célkitűzéseket is magukba foglalva (1. sz. táblázat).³

- 1 Kisebbségpolitikai szakértő, Veszprémi Érseki Főiskola, Károli Gáspár Református Egyetem
- 2 Kozári Monika: Az állam és a társadalombiztosítás a kiegyezéstől a második világháborúig. *Századok*, 2012/3. 683-724., Papházi Tibor: *Egyesületek, társadalom, egészségügy. Fejezetek az egyesületek szociológiájának köréből*. Nonprofit Kutatócsoport, Budapest, 1997. 97-168., Tomka Béla: *Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában*. Századvég Kiadó, Budapest, 2003. 33-67.
- 3 Sárosi Bálint (szerk.): *A cigányzenekar múltja az egykorú sajtó tükrében 1904-1944. II. kötet*. Nap Kiadó, Budapest, 2012., Hajnáczy Tamás (szerk.): *Magyar Cigányzenészek Egyesülete. Cigányzenészek mozgalma a boldog békeidők Magyarországon*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2020., Hajnáczy Tamás (szerk.): *Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete. Cigányzenészek harca két világháború közötti Magyarországon*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2019.

1. sz. táblázat

Cigányzenész egyesületek önszegélyező tevékenysége a huszadik század első felében

Név	Időszak	Területi kiterjedés	Önszegélyező tevékenység	
			Tervezet	Megvalósult
Magyar Cigányzenészek Országos Szövetsége (tervezet)	1901	országos	nyugdíj	nem (a szövetség nem alakult meg)
			betegségély	
			temetkezési segély	
Magyar Czigányzenészek Egyesülete	1908-1910	Budapest	nyugdíj	nem
Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete	1918-1933	országos	nyugdíj	nem
			betegségély	nem
			temetkezési segély	igen
			rendkívüli segély	igen
Magyar Cigányzenészek Országos Szövetsége	1935-1940	országos	rendkívüli segély	igen

Magyar Cigányzenészek Országos Szövetsége (1901)

A cigányzenész társadalom hangadó primásai, nevezetesen Radics Vilmos és Rác Pali már az 1880-as évek második felében egy önszegélyező egyesület alapítását szorgalmazták, azonban kezdeményezésük a cigánymuzsikusok széthúzása miatt végül kudarcba fulladt. Közel egy évtizeddel később néhány nem cigány származású hírlapíró újra és újra felvetette egy cigányzenész szervezet létrehozásának a szükségességét, mely némi pénzügyi támaszt jelenthetett volna a rászoruló tagoknak. Az első határozott lépésre 1901-ben szánták el magukat, amikor neves cigányprimások bevonásával lapbizottságot alapítottak és kiadták a *Magyar Zenészek Lapja (Cigányzenészek Közlönye)* elnevezésű orgánomot. Az alcím egyértelművé tette törekvéseiket, mely ekképpen hangzott: „A magyarországi és külföldi cigányzenészek érdekeit felkaroló szaklap.”⁴ Már az első szám vezércikkében arra biztatták a cigányzenészeket, hogy hagyjanak fel az ellenségeskedéssel és hozzák létre saját önszegélyező egyesületüket, melyhez ők segítő kezüket nyújtják. Egyúttal emlékeztették a cigánymuzsikusokat arra, hogy az idő vasfoga sem őket, sem pénztárcájukat nem kíméli: „Ámde nemcsak a máról van szó; gondolnunk kell a holnapra és az azután következő napokra is! Azokra a napokra, amikor már csendes nyugalom után vágyunk, hogy a többé-kevésbé szomorú, gondteljes napok és évek szülte eredményt élvezzük. Az Isteni Gondviselés nem biztosíthat mindenkinek vagyont, melyből öreg napjain gond nélkül megélhet; gondoskodnunk kell tehát nekünk, hogy támaszunk legyen, mely nem hagy el soha.”⁵ A lap következő hasábján a Magyar Cigányzenészek Országos Szövetségének (MCOSZ) a tervezetét ismertették, mely beteg-, öregségi- és

4 Hajnáczy Tamás (szerk.): *Magyar Czigányzenészek Egyesülete...* I. m. 15-17.

5 Beköszöntő. *Magyar Zenészek Lapja (Cigányzenészek Közlönye)*, II. évf. 1. sz. (1901. július 15.) 1.

temetkezési segítyt nyújtott volna a tagságnak. Bevetettek minden újságírói fogást, az érvek garmadáját annak érdekében, hogy meggyőzzék a cigánymuzikusokat az egylet létrehozásának szükségességéről és időszerűségéről. Többek között követendő példaként felhívták a figyelmüket a munkások által alapított önszegélyező szervezetekre, melyek száma napról-napra gyarapodott Magyarországon: *„Egyletek, társaskörök, szövetkezetek alakulnak, hogy mindegyik mesterember a saját munkaága szerint tömörüljön. Vannak mesteremberek, akik feladatuknak tartják, hogy egymás jó voltáért hasznos egyesületeket létesítsenek, és egész erejükkel igyekezzenek az alá a zászló alá állani, melyet ők kibontottak. Ha mindenik kis és nagy mesterember fel tudja fogni a huszadik század jelentőségét és a haladás áldását, csupán a magyar népzeneész fordítana hátat minden üdvös és nemes ügynek? Mégpedig úgy fordítana hátat, hogy egyáltalában ne akarjon visszafordulni és szembenézni a haladó korral?”*⁶ A szerkesztőség elgondolása szerint a budapesti székhelyű Magyar Cigányzenészek Országos Szövetségébe belépő cigánymuzikusok tagdíj gyanánt havonta 1 koronát fizettek volna. A vidéki cigányprímásoknak, az úgynevezett *„pártoló tagoknak”* havonta 5 koronában határozták volna meg a tagdíját. Aki a szervezet megalapításához 500 koronával járult volna hozzá azt *„örökös tagként”*, míg, aki 200 koronával azt *„alapító tagként”* tartották volna számon. Továbbá a szövetség pénztárát adakozásokból, hangversenyek szervezéséből és a felgyülemlett tőke kamatából kívánták gyarapítani.⁷ A hírlapírók előkészítő bizottságot szerveztek a szövetség megalapításához, elnököt és tisztségviselőket neveztek ki. Országos kiterjedésű önszegélyező egyesületek szabályzatait gondosan áttanulmányozva hozták létre az MCOSZ alapszabálytervezetét, melynek főbb pontjai a cigányzenészek szociális biztonságát kívánták szolgálni: *„2. Betegség esetében a szövetségi tagokat heti járulékkal segélyezze; nemkülönben rokkantság és munkaképtelenség esetén: ez bizonyos segélydíjat biztosítsa. 3. Halál esetén, a szövetségi tagok családjainak segélyképpen, emelkedő arányokban 500 koronától 3000 koronáig terjedő összeget kifizessen.”*⁸ A hírlapírók a cigánymuzikusok toborzása érdekében azt is kilátásba helyezték, hogy ügynökséget szerveznek, mely a szövetség tagjainak díjtalanul közvetítette volna a fellépéseket külföldön.⁹ A hangzatos szavak, kecsgetető ígéretek nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket, a vidéki cigányzenészek még csak-csak nyitottak voltak a szövetségre, azonban a fővárosiak döntően elzárkóztak.¹⁰ Mindössze néhány száz cigányzenész jelezte, hogy eltökélt az MCOSZ ügye mellett, melyről lemondóan a következő sorokat vetette papírra a mindinkább csüggedő szerkesztőség: *„A nagyobb cigányprímások elhúzódnak minden cigányügytől, különféle kifogások, semmis ürügyek alatt. Nevet említhetnénk, kiknek neve, szava sokat lendített volna a magyar cigányzenészek elérvult ügyén, ha az után az első kudarc után nem csendesültek volna el. A szorgalmas bányászt kellene mintaképpül venni, ki napokig fúr, kalapácsol és izzad, hogy a kövek mélyén rejlő gyémántot feltalálja. Ha egyik-másik nagynevű cigányprímás, nem kímélve idő- és pénzáldozatot: szövetkeznénk velünk, kik a magyar*

6 Zászlóbontás. *Magyar Zenészek Lapja (Cigányzenészek Közlönye)*, II. évf. 1. sz. (1901. július 15.) 2.

7 Az alapítás története. *Magyar Zenészek Lapja (Cigányzenészek Közlönye)*, II. évf. 1. sz. (1901. július 15.) 3-6.

8 Alapszabályaink néhány pontjáról. *Magyar Zenészek Lapja (Cigányzenészek Közlönye)*, II. évf. 1. sz. (1901. július 15.) 4.

9 Külföldi ügynökségünk. *Magyar Zenészek Lapja (Cigányzenészek Közlönye)*, II. évf. 2. sz. (1901. augusztus 1.) 3.

10 Hajnáczy Tamás (szerk.): *Magyar Cigányzenészek Egyesülete...* I. m. 54-71.

*cigányzenészek üdvéért, jólétéért alapítottuk lapunkat és hónapok óta fáradunk, hogy a külföldi ügynökséget és azután az országos cigányszövetséget megalapítsuk, akkor nem volna a cigányok ügye sárba esve, sőt még onnan is ki lehetne rántani. Ámde a budapesti cigányprímások és zenekarok tagjai – mélyen alszanak. A vidéki prímások és zenekarok tagjai inkább ébrednek.*¹¹ Végül az általános érdektelenség miatt a hírlapírók felhagytak nagy ívű álmukkal, a Magyar Cigányzenészek Országos Szövetségének a megalapításával. Az általuk indított orgánium a továbbiakban csak *Magyar Zenészek Lapja* címmel került az előfizetők asztalára, vagy az újságos pavilonok pultjára. A hasábokon immáron a Magyar Zenészek Egyesületének a megalapítása mellett szálltak síkra, amely a nem cigány muzsikusokat kívánta összefogni.¹²

Magyar Czigányzenészek Egyesülete (1908-1910)

Közel egy évtizeddel az újságírók hiábavaló kísérleteit követően, az immáron ősze hajló Rácz Pali és Radics Vilmos fia, Radics Béla vezényletével 1908-ban megalakult a Magyar Czigányzenészek Egyesülete, mely a budapesti cigányzenészeket kívánta tömöríteni. A neves cigányprímások által alapított egyesület mindenekelőtt útjára indította a *Magyar Czigányzenészek Lapját*, melynek szerkesztősége kimondottan színes lapot álmodott meg. A cigányzenészek érdeklődésének megfelelően széles körben merítettek a témákból, idővel újabb és újabb rovatokat indítottak, valamint a laphoz kottamelléklet is járt az olvasóknak. Rendszeresen beszámoltak az egyesület tevékenységéről, terveiről, a tagság jólétét szolgáló szociális elképzelésekről, a hazai és külföldi munkalehetőségekről, valamint a cigányzenész társadalom közéleti híreiről, eseményeiről.¹³ A lap rendszeresen hirdetett meg tetemes pénzjutalmakért nótapályázatokat, valamint útjára indította a cigányprímások közönségversenyét, melyen az első helyezettek arany- vagy ezüst érmet nyerhettek el.¹⁴ A cigánymuzsikusok a Népszínházban megrendezték az „*Ötszáz cigány hangversenye*” című koncertet, melynek bevételéből az egyesület alaptőkéjét kívánták gyarapítani.¹⁵ A rákövetkező évben pedig a *Magyar Czigányzenészek Lapja* jótékonyági hangversenyt szervezett, hogy szobrot állítsanak a „*cigányzenészek apostolának*”, Habsburg Lotaringiai József Károly főhercegnek.¹⁶

11 A budapestiek és vidékiek. *Magyar Zenészek Lapja (Cigányzenészek Közlönye)*, II. évf. 3. sz. (1901. augusztus 15.) 1.

12 Hajnóczky Tamás (szerk.): *Magyar Czigányzenészek Egyesülete...* I. m. 19.

13 Uo. 19-21.

14 Uo. 28-35.

15 Uo. 21.

16 Uo. 35-40., Habsburg Lotaringiai József Károly [Pozsony, 1833 – Fiume, 1905] főhercegnek, a Magyar Királyi Honvédség főparancsnokának anyagi támogatásával és pártfogásával 1880-as évektől jelentős cigány kutatás zajlott az országban. Támogatásával jelent meg az 1887-1907 között kiadott *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn* című folyóirat és annak *Mitteilungen zur Zigeunerkunde* című különszámai. Alcsúti birtokán vándorcigányokat próbált letelepíteni, illetve gyermekeiknek iskolát is létrehozott, azonban kezdeményezése végül kudarcba fulladt. Rendszeresen levelezett a Gypsy Lore Society vezetőivel, folyóiratukat nemcsak anyagilag támogatta, hanem cikkeket is írt bele. In: Landauer Attila: Utak és problémák a magyarországi cigánykutatásban. Problémavázlat. In: Nagy Attila – Péterfi Rita (szerk.): *A feladatra készülni kell. A cigányság kulturális beilleszkedése és a közkönyvtár*. Országos Széchényi Könyvtár –

Az imént említett kezdeményezéseken túl a cigánymuzsikusok megélhetési gondjai rendszeresen napirendre kerültek a *Magyar Czigányzenészek Lapjának* a hasábjain, sőt sokszor a címdalalon, vezércikként közölték őket. Nyáron, különösen kánikula idején a cigányzenészek alig-alig keresték meg az napi betevőjüket, mivel a vendéglátóhelyek forgalma jelentősen megcsappant.¹⁷ Ezen időszakokban az egyesület a tagdíjak beszedésétől eltekintett, valamint a miniszterek és a főváros elöljáróinak az ajtaját kopogtatta némi segítség reményében: „*Tudomásunkra jutott az is, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszter nagyon jó néven veszi a cigányzenészek egyesületbe való tömörülését. Érdeklődtünk aziránt is, hogy nem lehetne-e az egyesületnek némi segélyre is kilátása, mire azt a kedvező értesülést szereztük, hogy a miniszter az egyesület segélyezéséről egyáltalában nem idegenkedik, sőt azt a kilátásba is helyezte. A főváros, mely minden, a székesfőváros területén levő jótékony egyesületet támogat,, egyesületünket szintén támogatni fogja. Szeptember hóban tehát, amint megkezdí egyesületünk rendes működését, azonnal hozzájárunk ezen segélyeknek kiutalásához.*”¹⁸ Azonban a fővárosban és vidéken egyaránt nemcsak a nyári hónapok okoztak fejtörést a cigányzenészeknek. Egyrészt a cigányzenére folyamatosan apadt az igény, a közönség más stílusok felé kacsingatott, másrészt a cigánymuzsikus családban felnöví gyermekek szinte kivétel nélkül szüleik pályájára léptek. Így egyre többen próbáltak megélni a mindinkább szűkülő lehetőségekből, a jelenséget a lap lemondóan a következő közmondással jellemezte: „*Kevés a foka, sok az eszkimó.*”¹⁹ Télen az egyesület tehetősebb cigányprímásainak a feleségei jótékonyági hangversenyt szerveztek, hogy a befolyt összegből cipőt és ruhát vegyenek az elszegényedett cigányzenész családok gyermekeinek.²⁰ A nélkülözés a cigánymuzsikusokat olykor egészen a börtöncelláig hajszolta, például egy hajdan tehető hét gyermekes cigányprímás, hogy enni adjon családjának, csalásra vetemedett, melyért a bíróság szabadságvesztésre ítélte.²¹ A budapesti cigányzenészeket tömörítı egyesületben nagy riadalmat keltett, amikor a vidéki cigányzenekarok sorra írták leveleiket, hogy a fővárosban szeretnének pódiumhoz jutni. A *Magyar*

Gondolat Kiadó, Budapest, 2004. 22-23., Soós István (szerk.): *József főherceg cigány levelezése*. Romológiai Kutatóintézet közleményei 3. Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd, 2000. 6-12. Továbbá József főherceg anyagi támogatásával jelentek meg a következő szótárak: Györffy Endre: *Magyar és cigány szótár. Czigányul mondva vakeriben*. (1885), Nagyidai Sztojka Ferenc: *Ó császári és magyar királyi fensége József főherceg magyar- és cigány-nyelv gyök-szótára*. Románé áláva. Iskolai és utazási használatra. (1886) 1888-ban jelent meg a *Czigán nyelvtan – Románo csibákero sziklaribe* című munkája, mely az első tudományos igénnyel megírt kiadvány a magyarországi cigány nyelvjárásokról. In: Györffy Endre: *Magyar és cigány szótár. Czigányul mondva vakeriben*. Magyar Roma Történeti Könyvtár 4. Magyar Mercurius Kiadó, Budapest, 2011., Landauer Attila: *Utak és problémák...* I. m. 6-12.

- 17 A Magyar Czigányzenészek Egyesülete. *Magyar Czigányzenészek Lapja*, I. évf. 8. sz. (1908. július 1.) 8., A Magyar Czigányzenészek Egyesülete. *Magyar Czigányzenészek Lapja*, I. évf. 9. sz. (1908. július 15.) 1., Farsang. *Magyar Czigányzenészek Lapja*, II évf. 2. sz. (1909. január 15.) 1., Holt szezon. *Magyar Czigányzenészek Lapja*, II. évf. 13. sz. (1909. július 1.) 1.
- 18 Magyar Czigányzenészek Egyesülete. *Magyar Czigányzenészek Lapja*, I. évf. 8. sz. (1908. július 1.) 8.
- 19 Küzdelem a megélhetésért. *Magyar Czigányzenészek Lapja*, I. évf. 8. sz. (1908. július 1.) 1.
- 20 A szegény cigányzenész gyermekek felruházása. *Magyar Czigányzenészek Lapja*, II. évf. 4. sz. (1909. február 15.) 1.
- 21 Nyomor miatt szédelgésre adta a fejét. Balogh Gézá letartóztatták. *Magyar Czigányzenészek Lapja*, II. évf. 2. sz. (1909. január 15.) 2-3.

Cigányzenészek Lapja kénytelen volt őket kiábrándítani: „A vidékiek úgy látszik azon hiszembben élnek, hogy a fővárosi cigányzenekaroknak Isten tudja, milyen jó dolguk van és ezeket keresnek. Nem így áll a dolog. A főváros túl van halmozva zenekarokkal. A fővárosi másodprimások naponként zenekarokat alakítanak, és ezek is túltömik a zenés helyiségeket. Ne ringassák tehát azon reményben magukat a vidékiek, hogy Budapesten, kalappal szedik a zenekarok a pénzt. Jelenleg, amikor az idő odahatott, hogy a kávéházi élet a fővárosban még nagyon gyenge, a zenekarok is nagyon gyengén keresnek. Mindaddig, amíg a fővárosi zenekarok jelenlegi állománya valamiképpen meg nem csappan, a helyzet nagyon gyenge.”²² A kávéházak sem könnyítették meg a cigányzenészek helyzetét, ugyanis belevették a szerződéseikbe az úgynevezett pónalet, a bánatpénzt. A pónale annyit takart, hogy a kávéssal leszerződött cigányzenekar, ha felmondta a megállapodást, mert például egy kedvezőbb ajánlatot kapott mástól, akkor tetemes összeget kellett fizetnie kárpótlásul.²³ A másik feszültség abból fakadt a cigánymuzsikások és a vendéglátóhelyek tulajdonosai között, hogy az utóbbiak felmondási időt nem írtak a szerződéseikbe, így sokszor egyik-napról a másikra rakták ki az utcára a cigányzenekarokat.²⁴ Sőt a kávé ipartestület arra törekedett, hogy szerződéskötéskor a cigányzenekaroknak adandó előleget beszüntesse, vagy jelentősen lecsökkentse.²⁵ Nemcsak Magyarországon váltak kedvezőtlenebbé a feltételek, hanem külföldön is, több város kitiltotta a magyar cigányzenészeket, mert konkurenciát jelentettek az ottani zenészeknek.²⁶

A Magyar Czigányzenészek Egyesülete szinte tehetetlennek bizonyult az imént említett nehézségekkel szemben, ezért is pártolta az egyesülettől függetlenül létrejövő Magyar Czigányzenekarok Ügynökségét. Az iroda képviselői azzal hiteltették őket, hogy itthon és külföldön kedvező feltételek mellett munkához juttatják a cigányzenekarokat. A nagy ívű ígéretek közül végül nemhogy nem lett semmi, hanem az ügynökök szövetkeztek a kávéssal és egymással szemben játszották ki a cigánymuzsikásokat. Végül az egyesület erélyesen fellépett az ügynökség ellen és bojkottálta a tevékenységüket.²⁷ A cigányzenész társadalom legelesettebb tagjainak mégis az aggastyán cigánymuzsikások számítottak, melyről következőképpen szolt az egyesület lapja: „*Napjainkban az egész országban mindenfelé csak fiatal primásokat keresnek. A külföldi még mielőtt tárgyalna, arcképet kér és ha a primás nem fiatal ember, már tárgyalásokba sem bocsátkozik. Napjainkban első az életkor és csak azután következik a művészet. A fiatal primás jobban tud hajlongani – mondják a szerződtetők – és háttérbe helyezik mellettük az öregeket. Eltekintve mindezekről, a cigányzenészek között van a legkevesebb, aki arra gondolna, hogy megöregedés esetén mi fog történni.*”²⁸ A szervezet elnöke, Radics Béla az imént említettek

22 Vidéki zenekarok Budapesten. *Magyar Czigányzenészek Lapja*, I. évf. 13. sz. (1908. szeptember 15.) 1.

23 A penale. *Magyar Czigányzenészek Lapja*, I. évf. 13. sz. (1908. szeptember 15.) 1-3.

24 Zenekari változások. *Magyar Czigányzenészek Lapja*, II. évf. 9. sz. (1909. május 1.) 1.

25 Mozgalom a budapesti kávéssok között. *Magyar Czigányzenészek Lapja*, II. évf. 10. sz. (1909. május 15.) 7.

26 Párizsban tilos a magyar cigánymuzsika. *Magyar Czigányzenészek Lapja*, II. évf. 6. sz. (1909. március 15.) 1., A cigánymuzsika alkonya Párizsban. *Magyar Czigányzenészek Lapja*, II. évf. 6. sz. (1909. március 15.) 4.

27 Hajnáczy Tamás (szerk.): *Magyar Czigányzenészek Egyesülete...* I. m. 19.22-25.

28 Cigányzenészek nyugdíjgyűlése. *Magyar Czigányzenészek Lapja*, I. évf. 12. sz. (1908. szeptember 1.) 1.

miatt egy országos nyugdíjgyesületet kívánt létrehozni a cigányzenészeknek. Elképzelése szerint az első években a tagdíjakból és az adományokból kellő alapot hoztak volna lére és csak ezután adtak volna nyugdíjat az arra jogosultaknak.²⁹ A nyugdíjgyesület tőkéjének érdemi gyarodását elsősorban a cigányprímások adományaira és az illetékes minisztériumra kívánták alapozni: „A befizetések talán a legcsekélyebb részét teszik majd ki a nyugdíjalapnak. Minden egyes zenekarvezetőnek gondoskodnia kell majd arról, hogy jótékony adományok útján gyarapodjék a nyugdíjalap és olyan szilárd legyen, hogy arra támaszkodva, minden tag reménnyel nézhessen a jövő elé, [...] A minisztérium, amely minden hasonnemű egyesületet támogatásban részesít, lehetetlen, hogy elzárkózzék éppen a cigányzenészek nyugdíjgyesületének támogatásától. A budapesti zenekarvezetők egy része olyan összeköttetésekkel bír, hogy helyzetük ecsetelésével bizonyára odahatnak és keresztülviszik a legfelsőbb és legelőkelőbb körök támogatását is.”³⁰ A nyugdíjgyesületnek az álma végül szertefoszlott, néhány éven belül a *Magyar Czigányzenészek Lapja* megszűnt és a Magyar Czigányzenészek Egyesülete is bezárta kapuit. Azonban a szervezet felosztatásával egy cigányzenész egyesületnek és lapnak a vágya korántsem illant el végérvényesen a cigánymuzsikus társadalmon belül.³¹

Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete (1918-1933)

A Nagy Háború hosszú évekre visszavetette a cigányzenészek egyesületi törekvéseit, mivel sokukat a frontra vezényelték, vagy a hátszágban teljesítettek szolgálatot. Döntően katonazenekarokba, vagy hangászoknak sorozták be őket, többen kitüntetésekkel és tiszti rangfokozattal büszkélkedhettek. Ugyanakkor a harctéri sérülésekből és a hadifogságból is kivették részüket, sőt sokan a feneketlen katonai tömegsírok martalékává váltak.³² Az első világháború lezárta követően neves cigányprímások vezényletével megalakulhatott a budapesti székhelyű Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete (MCOE), melybe elődjével ellentétben nem csak a fővárosi, hanem a vidéki cigánymuzsikusok is felvételt nyerhettek. Az 1920-as évek első felében mind több megyeszékhelyen és városban alakultak az országos szervezetnek helyi csoportjai.³³ Az egyesület alapszabálya többek között célul tűzte a cigányzenészek megélhetési viszonyainak és szociális helyzetének javítását, egyúttal kilátásba helyezte a nyugdíjalap, a beteg- és temetkezési segély bevezetését:

15. §. Az egyesület tagjai részére saját hatáskörében teljesen különálló nyugdíjalapot tart fenn, ezen alap javára adja az egyesület azt, ami a pártoló tagdíjakból, valamint az adomá-

29 Radics Béla a Magyar Czigányzenészek Egyesületéről. *Magyar Czigányzenészek Lapja*, I. évf. 11. sz. (1908. augusztus 15.) 5

30 Cigányzenészek nyugdíjgyesülete. *Magyar Czigányzenészek Lapja*, I. évf. 12. sz. (1908. szeptember 1.) 2.

31 Hajnáczy Tamás (szerk.): *Magyar Czigányzenészek Egyesülete...* I. m. 40.

32 D. Szakács Anita (szerk.): *Ifj. Munczy Béla I. világháborús frontnaplói*. Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, Sopron, 2020., Scholtz Róbert Gergely: *„Hegedűvel és puskával.” A Nagy Háború elfeledett cigány katonái (1914-1918.)* Hangadó Egyesület, Zsáka, 2018., Hajnáczy Tamás: *Bura Károly cigányprímás. Aktivist, revizionista, vizionarista*. Noran Libro, Budapest, 2021. 29-41.

33 Hajnáczy Tamás (szerk.): *Magyar Czigányzenészek Országos Egyesülete...* I. m. 17-22.

nyok, hangversenyek és ünnepélyek tiszta jövedelméből befolyik. A nyugdíjalapot az egyesület 5 évi működése után fogja részletesen kidolgozni, vagyis 1925-ben. Addig is a nyugdíjalap összegéről közgyűlésen pontosan elszámolással tartozik a vezetőség. A rendes tag vagy törvényes hozzátartozói elhalálása esetén az egyesület egyévi tagság után köteles eltemettetéséről gondoskodni. Az egyesületnek joga van az esetben, ha a kiutalt temetkezési és betegségek azon évben befolyt járulékok 75%-át meghaladja, úgy a következő közgyűlésen a járulékokat megfelelően felemelni. Az az egyesületi tag, aki tagdíjaival vagy egyéb fizetési kötelezettségeivel több mint háromhavi hátralékban van, az egyesület semmi kedvezményére igényt nem tarthat. Az esetben, ha a tag betegsége miatt mulasztotta el a tagdíjainak vagy egyéb járulékeinak befizetését, és beigazolható, hogy a befizetéseket csak betegség tartalma alatt nem fizette, joga van a választmánynak a hátralékok levonása mellett a temetkezési segélyre kiutalni.³⁴

A szabályzat a tagságnak három fajtáját határozta meg; a „*tiszteletbeli tagok*” a szervezet által rendezett hangversenyekre szabadjegyet kaptak. A „*rendes tagnak*” belépéskor ezer koronát kellett leszámolni az egyet pénztárnokánál, valamint havonta ezer koronát tagdíjként, mely alól felmentést kaphatott ha katonai szolgálatra hívták be. Tagdíjmentességet élvező „*örökös taggá*” az válhatott, aki harminc éven keresztül folyamatosan az egyesület tagja volt, vagy a vezetőség a meghatározott idő letelte előtt átsorolta. Munkanélküliség, vagy keresőképzetlenség esetén az egyesület eltekinthetett a tagdíj beszedésétől időszakosan, vagy végérvényesen, amennyiben az adott személy rendelkezett legalább tíz éves tagsággal.³⁵ Az egyesület alapszabálya az első paragrafusok között említette, hogy a szervezet lapot kíván indítani, melyre néhány esztendő elteltével, 1924-ben került sor. Ekkor bocsájtották útjára a *Magyar Cigányzenészek Lapját*, amely 1931-es fennállásáig a cigányzenész társadalom tájékoztatását hivatott szolgálni. Az orgánium mindenekelőtt betekintést engedett a Magyar Cigányzenészek Országos Egyesületének a tevékenységébe és működésébe a közölt cikkeken, felhívásokon és jegyzőkönyveken keresztül. Ahogy az országos szervezet, úgy a fővárosi és a vidéki helyi csoportok kezdeményezései is megjelentek a lapban. A cigányzenész társadalom közéleti hírei is helyet kaptak a hasábokon; temetések, esküvők, jubileumok, bálók, kitüntetések, díjak, hazai és külföldi fellépések, perek. Irodalmi és történelmi írásoknak szintén helyet biztosítottak; verseket, novellákat, tárcákat és esszéket jelentettek meg.³⁶

A napisajtóhoz hasonlóan a *Magyar Cigányzenészek Lapja* rendszeresen beszámolt a cigányzenészek sanyarú anyagi helyzetéről, amely olykor az egyesületen belüli viszályokhoz vezetett. Az áldatlan állapotok miatt a tagság rendszeresen ostromozta a vezetőséget, amit a szervezeten belüli hangos ellenzék nem egyszer a saját malmára kívánt hajtani.³⁷ Azonban a cigányzenészek nemcsak vezetőiket okolták nehézségeikért, hanem a zenei porondon mindinkább teret nyerő schrammel- és paraszt zenekarokat, valamint a jazz bandákat. Az egyik közgyűlésen, melynek jegyzőkönyvét *Az Est* című napilap közölte, a vidéki helyi csoportok képviselői kétségbeesetten arról számoltak be, hogy a cigánymuzsikusok tömegei nem csak nélkülöznek, hanem egyenesen éheznek. Az ülésen a debreceni helyi csoport

34 Uo. 171-172.

35 Uo. 168-169.

36 Hajnáczy Tamás: *Magyar Cigányzenészek Lapja. Cigányzenész önszerveződés, érdekképviselet és közélet a két világháború között. Pro Minoritate*, 2019/4. 124.

37 Viharba fúlt a cigányok elnökválasztó közgyűlése. *Pesti Napló*, LXXIV. évf. 72. sz. (1923. március 29.) 2.

titkára reményvesztetten a következőket jegyezte meg: „Vannak fúvós zenekarok, amelyeknek tagjai házzal, földdel, szarvasmarha állománnyal bírnak, nincs tehát szükségük arra, hogy a keresetet a cigányzenészekről elvonják. Be kell már egyszer vallani azt, hogy a falukban éheznek a kartársaink!”³⁸ Az alelnök a titkár szavait ekképp erősítette meg: „Ezek a vidéki alkalmi alakulatok nem zenélhetnek, mert kivesszik a kenyeret az éhező cigányzenészek szájából.”³⁹ A panaszáradatot a fiókiroda elnöke sem hagyta szó nélkül, aki érzékletesen szemléltette a tarthatatlan viszonyokat egy cigányprímás példáján, aki kölcsönkért tőle, hogy enni tudjon adni a gyermekeinek: „A lakás egy földes hideg szobából állott, a sarokban egy szalmazsákkal, amely az egész szoba berendezését képezte. A prímás gyermekei meztelenül járkáltak a szobában, ruhára, de egy darab zsákra sem tellett a prímásnak, hogy gyermekei testét vele betakarja.”⁴⁰ Az országos szervezet elnökhelyettese a vidéki helyi csoportok egybehangzó felszólalásait summázva reménytelennek ítélte meg a cigányzenészek kilátásait, egyúttal szorgalmazta, hogy helyzetük orvoslása végett keressék fel a belügyminisztert.⁴¹ A Magyar Cigányzenészek Országos Egyesületének az elnöke az imént említettekhez hasonlóan vélekedett. A *Pesti Hírlap*nak adott interjújában határozottan leszögezte, hogy a cigánymuzsikusok szociális helyzete tarthatatlan: „A cigányzenészek kilencven százaléka a szó szoros értelmében éhezik. Rettenetes a gazdasági helyzet. de ki érezhetné fájdalmasabban, mint mi, kik művészetünkkel keressük meg a napi kenyeret? Hogy megváltozott a világ! Az ember alig keres valamit, és a helyzet napról napra rosszabbodik. Nincs pénz! A kilátás sincs, még remény sincs, hogy valamiképp javuljon a helyzetünk. Úgy szólva ingyen muzsikálunk. Pedig várják otthon a szegény gyerekek, várják reggel a tejet és a kenyeret...”⁴² Néhány év elteltével vajmi keveset változott a helyzet, a *Magyarság* című napilapnak adott interjújában az MCOE új elnöke a jazz térnyerésére vezette vissza az áldatlan állapotokat: „A dzsesszbandek összehasonlíthatatlanul jobban élnek és jobban vannak dotálva, mint a cigányzenekarok. Egyes kávé és mulatótulajdonos urak lelkén szárad, hogy a magyar nóta és a magyar cigány esküdt ellensége gyanánt fellépett dzsesszbandzenekarok néhol ezer percenttel jobb dotációt élveznek, mint a régi cigányzenekarok.”⁴³ A Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete a Belügyminisztériumnál, valamint a főváros vezetésénél ugyan elérte, hogy rendszeresen valamelyest visszaszorítsák a konkurens zenekarokat, de ezzel korántsem jutott kellő keresethez a cigánymuzsikusok nagy része. A környező országok sorra megtagadták a beutazási engedélyt a magyar cigányzenészekről, így ezzel a kereseti lehetőséggel sem számolhattak. Az egyesület a Földművelésügyi Minisztériumnál elérte, hogy a külföldi magyar borházakban cigányzenekarok játszhasanak, de ez csak néhány szerencsés zenekarnak biztosított tisztességes megélhetést.⁴⁴

A Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete a több ezres tagság égető szociális helyzetén érdemben nem tudott változtatni, csupán tűzoltás jellegű segélyek kiutalására

38 Tízezer cigányzenész kenyere veszélyben. A paraszt és munkásbandák gyilkos konkurenciája. A cigányok országgyűlése. *Az Est*, XVI. évf. 17. sz. (1925. január 22.) 4.

39 Uo. 4.

40 Uo. 4.

41 Uo. 4.

42 „A magyar nóta a leghatalmasabb irredenta fegyver!” Beszélgetés Brassói Kozák Gáborral, a cigányzenészek elnökével. *Pesti Hírlap*, XLVIII. évf. 170. sz. (1926. július 30.) 9.

43 Egyórás vitám a cigányok elnökével a dzsesszbandáról, a cigányok kenyérééről és a magyar nóta sorsáról. *Magyarság*, IX. évf. 27. sz. (1928. február 2.) 8.

44 Hajnáczy Tamás (szerk.): *Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete...* I. m. 24-35.

szorítkozhatott. Ugyanis az egyesület tőkéje messze elmaradt a reméltektől, mivel a cigány-muzsikások többsége részben sanyarú anyagi helyzetük miatt a tagdíjat sokszor akadozva, vagy egyáltalán nem fizette be. Ugyanakkor, akik megtehették volna, időnként ők sem fizették rendszeresen a tagdíjat, ami miatt a *Magyar Cigányzenészek Lapja* a következő felhívást intézte a tagsághoz: „Az egyesület választmánya e havi ülésén foglalkozott a hátralékos tagok ügyével. Miután a hátralékosok között sok olyan van, aki a tagdíjat meg tudná fizetni, mert muzsikál és jól keres, azonban ennek dacra sem fizet, a választmány 30 tagot kizárt az egyesület tagjainak soraiból. Egyben elhatározta azt is, hogy a többi hátralékos tag ügyét is revízió alá veszi, és a jövőben minden olyan tagot, aki meg tudná fizetni tagdíját, és még sem fizeti már három hónapnál hosszabb idő óta, a tagok sorából kizár, és megkeresi a rendőrhatalóságot az illető tagok működési engedélyének visszavonása iránt.”⁴⁵ Egy 1926-os jegyzőkönyv tanúsága szerint a negyven vidéki helyi csoportból csak harmincban fizettek tagdíjat, de azt is csak a tagok kisebb része, mintegy harminc százaléka. Ritkaság számba ment, hogy a teljes helyi csoport minden egyes tagja befizette volna rendszeresen ez irányú kötelezettségét. A fővárosban még kedvezőtlenebb jelenségre hívta fel a figyelmet a kimutatás, ahol a több mint kétezer tagból csupán kétszáz tett eleget a tagdíjfizetésnek, kevesebb mint tíz százalék (2. sz. táblázat).⁴⁶ A rákövetkező években a tagdíjak továbbra sem gyarapították számottevően az egyesület pénztárát, mellyel kapcsolatban, szigorú hangnemben a szervezet jogásza a következőket jegyezte meg az egyik közgyűlésen: „A legnagyobb baj az egyesületnél az, hogy a tagok nem teljesítik vele szemben a kötelezettségüket. Budapest 2600 tagja közül fizet 600 tag a vidék 45 csoportja közül összesen fizet 22, de ez sem pontosan, és taglétszámhoz képest igen keveset. Reméli a vezetőség, hogy ez a jövőben változni fog, és felismerik a tagok az egyesület nagy szükségességét, és fokozott mértékben tesznek eleget kötelezettségeiknek.”⁴⁷

2. sz. táblázat

*Magyar Cigányzenészek Országos Egyesületének helyi csoportjai, taglétszáma és befizető tagjai 1926-ban.*⁴⁸

Sorszám	Település	Tag	Befizető
1.	Baja	65	14
2.	Békéscsaba	286	82
3.	Gyula	44	44
4.	Balassagyarmat	78	24
5.	Csongrád	31	21
6.	Cegléd	44	44
7.	Debrecen	901	52
8.	Győr	69	49
9.	Hatvan	40	40

45 Felhívás a tagokhoz! *Magyar Cigányzenészek Lapja*, VIII. évf. 1-4. sz. (1931. április 1.) 1-2.

46 Hajnáczy Tamás (szerk.): *Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete...* I. m. 211-212.

47 Uo. 237-238.

48 Uo. 212.

10.	Hajdúböszörmény	42	11
11.	Hódmezővásárhely	127	85
12.	Karcag	42	42
13.	Kiskunfélegyháza	30	3
14.	Kisújszállás	30	30
15.	Kecskemét	130	6
16.	Makó	195	68
17.	Mezőtúr	54	44
18.	Nagykanizsa	51	28
19.	Pápa	89	1
20.	Pécs	85	85
21.	Salgótarján	46	46
22.	Sopron	48	21
23.	Szarvas	95	22
24.	Szentés	41	41
25.	Székesfehérvár	77	11
26.	Szolnok	120	110
27.	Törökszentmiklós	70	11
28.	Vác	71	60
29.	Veszprém	94	26
30.	Zalaegerszeg	88	20
Vidéki városok összesen		3123	1151
Budapest		2154	200
Összesen		5277	1351

Részben a fentebb említettek miatt a szervezet szociális elgondolásai és vívmányai nagyrészt kudarcba fulladtak, holott a betegsegélyezés, a temetkezési segély és a nyugdíj kérdése rendszeresen napirendre került az egyesület orgánumban és országos közgyűlésein egyaránt. A *Magyar Cigányzenészek Lapja* 1927. márciusi vezércikkében harangozta be, hogy a szervezet betegsegélyező pénztárát kíván létrehozni: „A betegsegélyező pénztár szervezete olyan lesz, mint az egyesület szervezete. Az egyes helyi csoportoknak külön-külön kell pénztári fiókokat felállítani. Ezeknek a szervezetre vonatkozó részletes utasítást később fogjuk közölni. Egyelőre csak annyit, hogy igen üdvös volna, ha már most a vidéki csoportok az előkészítő munkálatokat megkezdhenék. Ily irányban a váci helyi csoport az úttörő, amely február 24-én egy nagy, tánccal egybekötött hangversenyt rendezett, melynek tiszta jövedelmét a létesítendő betegsegélyező alap javára fordítja. Igen helyes volna, ha példáját a többi helyi csoportok is követnék.”⁴⁹ Az egyesület vezetősége folyamatosan tájékozódott, tárgyalásokat folytatott e téren, valamint vitára bocsátotta a közgyűlésen. A miskolci helyi csoport képviselője vetette fel, hogy a cigányzenészeket

49 Aktualitások. *Magyar Cigányzenészek Lapja*, IV. évf. 3. sz. (1927. március 15.) 1.

léptessék be az Országos Munkásbiztosító Intézetbe.⁵⁰ A felszólalással kapcsolatban az egyesület ügyvédje hosszan részletezte aggályait, szintén határozottan elvetette az egyesület berkein belül tervezett betegsegélyező pénztár létrehozását:

A vezetőség már igen sokat foglalkozott ezzel a kérdéssel. A Népjóléti Minisztériumban már többször el is jártam. Nekem is az a véleményem, hogy a munkásbiztosítóba bevennének bennünket, de én ezt veszélyesnek tartottam több szempontból. Elsősorban nagy terhet rakunk a tagok vállaira. Mit kiszámítottunk, átlagban egy tagnak kellene fizetnie havonta 6-7 pengőt és ugyannyit a gazdának. Ezt a tagok nagyon nehezen bírnák befizetni tekintettel a mostani rossz helyzetre, de másodsor a gazdákra is tekintettel kell lenni. Ma úgy áll a helyzet, hogy mindenütt igyekeznek a cigányok munkadíját lenyomni, sőt a munkaadók egy része nem is tart zenét, mert nem bírja meg az üzeme. Ha most még a munkadíj mellett a munkaadónak betegsegélyezési díjat is kellene fizetnie, még kevésbé fog alkalmazni cigányt, és ha alkalmazna, kevesebb fizetést ad, mert a betegsegélyezési díj is nyomja. [...] Ezenkívül két mód adódnék a kérdés megoldására. Először alakítanánk egy magán-betegsegélyező pénztárt. Elsősorban nagy adminisztráció kell, másodsorban drága. Ha ugyanis ezt csináljuk meg, akkor a tagoknak kórházi ápolást is kell adnunk, ez pedig igen sokba kerül, és szükségtelenül adjuk ki rája a pénzt, mert tagjaink 99%-a szegénységi bizonyítvány alapján úgy is fel tudja magát vétenni a kórházakba, tehát nincs értelme annak, hogy megfizetessünk velük valamit, amit eddig ingyen kaptak, annál is inkább nincs értelme, mert a kórházi ápolás ugyanaz akár szegénység alapján, akár egyesületi tagság alapján történik.⁵¹

A jogász e téren az egyedül járható útnak azt tartotta, ha az egyesület eltekint a magán betegsegélyező pénztár létrehozásától és jutányos áron biztosít orvosi- és gyógyszer ellátást a tagoknak. Elgondolása szerint meg kellett volna állapodni egy gyógyszertárral arról, hogy kedvezményt nyújt, amennyiben kizárólag nála vásárolnak gyógyszereket. Az előzetes egyeztetéseire hagyatkozva azt is kifejtette, hogy orvost pedig a tagok mindössze egy pengős havi befizetéséből már lehetne szerződtetni. Az imént említettekét először csak a fővárosban látta indokoltnak bevezetni és amennyiben kedvezőek lettek volna a visszajelzések abban az esetben a vidéki helyi csoportokra is kiterjeszteni.⁵² A rákövetkező évben a *Magyar Cigányzenészek Lapjában* ugyan felreppentek rövidhírek a betegsegélyezés bevezetéséről, illetve a nyugdíjalap létrehozásáról, azonban érdemi előrelépést továbbra sem könyvelhetett el e téren az egyesület.⁵³

A cigányzenészek kilátásait csak tovább forgácsolta, hogy a rákövetkező év májusában már a temetkezési segély visszasságairól jelent meg a lapban egy panaszos hangvételű írás a szervezet vezetőségének tollából. A cikk mindenekelőtt leszögezte, hogy az egyesület alapszabálya ugyan lefektette, hogy temetkezési segélyt nyújt azoknak a tagoknak és hozzátartozóiknak, akik rendszeresen fizetik a tagdíjat, azonban a tagok nagy része nem tett eleget a tagdíjfizetési kötelezettségének. Ennek ellenére elhalálozás esetén a temetkezési segélyt azonnal követelték az egyesülettől, ami egyenesen az egyesület pénzügyi

50 Jegyzőkönyv. *Magyar Cigányzenészek Lapja*, IV. évf. 7. sz. (1927. július 15.) 2.

51 Uo. 2.

52 Uo. 2.

53 Beköszöntő. [Bura Károly] *Magyar Cigányzenészek Lapja*, VI. évf. 1-4. sz. (1929. április) 1., Megvalósul az öregkori és betegségi biztosítás. *Magyar Cigányzenészek Lapja*, VI. évf. 7. sz. (1929. augusztus 1.) 4., Rendkívüli közgyűlés! *Magyar Cigányzenészek Lapja*, VI. évf. 9. sz. (1929. október 1.) 1., Rendkívüli közgyűlés. *Magyar Cigányzenészek Lapja*, VI. évf. 10. sz. (1929. november 16.) 4.

összeomlásával fenyegetett: „Itt van hát a baj fő oka, hogy a tag hónapokkal van hátralekban a tagdíj fizetéssel, de mikor a családban haláleset történik akkor jön a sírás, könnyörgés, hogy így meg úgy nem tudunk fizetni, megy a csoport vezetőségéhez apa, anya, vagy feleség sírni, hogy így legyen szíves elnézéssel lenni stb. stb., hogy csak fizessék ki a halálórási segélyt, csak arra nem gondolnak ilyenkor, hogy százan és százan csinálnak így, tehát pénz nem jön be az egyesület pénztárába, akkor miből fizessünk segélyt.”⁵⁴ Egy 1926-os kimutatás szerint a temetkezési segély jelentős terhet rótt az egyesületre, a kiadások közel 17 százalékát jelentette, azonban a rendkívüli segélyek osztogatásával szűkmarkúbban bántak, az épphogy elérte a fél százalékot (3. sz. táblázat). Nem csak a tagdíj-fizetések elmaradása okozott fennakadást az egyesületben, hanem olyan esetekkel is lehetett találkozni, amikor a cigányzenészek jogtalanul vették fel hozzátartozóik elhunytá után a támogatást: „Ugyanis volt már eset arra, hogy egy tag bejelenti az ő édesanyjának vagy édesapjának elhalálását és kéri a vonatkozó segély kiutalását. Azonban ugyanakkor nemcsak, hogy nem ő tartotta el a szüleit, hanem még talán egy más városban is lakott és egész életén át nem is törődött vele. De amikor meghal, akkor gondolja magában egész jó! jön az a segély, ha kiadják megpróbálom. Márpedig a szabályok értelmében a szülők részére temetkezési segély csak az esetben jár, hogy ha egy gyermek, aki az egyesület tagja, közös háztartásban él a szülőkkel és a szülő kizárólag az ő, a tag eltartása alatt áll.”⁵⁵ Az MCOE díszelnöke, Radics Béla cigányprímás a rákövetkező évben már amellet érvelt, hogy az egyesület tagságát kizárólag a primások alkothassák, mert csak abban az esetben biztosítható a tagok számára a temetkezési segély.⁵⁶

3. sz. táblázat

Kimutatás a Magyar Cigányzenészek Országos Egyesületébe befolyt tagdíjakról és a kiutalt temetkezési- és rendkívüli segélyekről, 1926. július 1-től 1926. október 31-ig.⁵⁷

Befolyt tagdíjak	
Budapestiektől	47 876 000,- K
Vidékiektől	65 530 600,- K
Összesen	113 406 600,- K
Kiutalt temetkezési segélyek	
Budapestieknek	10 750 000,- K
Vidékieknek	8 032 000,- K
Összesen	18 782 000,- K
Kiutalt rendkívüli segélyek	
Budapestieknek	570 000,- K
Vidékieknek	-
Összesen	570 000,- K

54 Temetkezési segélyről. *Magyar Cigányzenészek Lapja*, V. évf. 4-5. sz. (1928. május 15.) 2.

55 Uo. 2-3.

56 A közgyűlés. *Magyar Cigányzenészek Lapja*, (VI. évf. 1-4. sz. (1929. április) 3.

57 Hajnáczy Tamás (szerk.): *Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete...* 1. m. 214.

A zömében kudarcba fulladt szociális kezdeményezésekkel párhuzamosan az egyesület kedvezőbb munkafeltételeket kívánt teremteni a cigánymuzsikusoknak. Az állasközvetítés terén némi előrelépést lehetett tapasztalni a Kereskedelmi Minisztérium 85.271/IX. 1928. számú rendeletének eredőjeként, amely szabályozta az egyesületi elhelyező irodák működését. A határozat kimondottan kedvező fogadtatásra lelt a Magyar Cigányzenészek Országos Egyesületének a berkein belül, ugyanis az állasközvetítés rendezése egy régi adóssága volt a vezetőségnek. A rendelet értelmében az egyesület állasközvetítő irodát állított fel, melynek vezetésére egy felelős ügynököt nevezett ki, aki egyben irányította a többi ügynök munkáját is. A *Magyar Cigányzenészek Lapja* az újonnan létrehozott szerv előnyeiről rendkívül kedvező hangvételben tudósított: „A cigányság szempontjából ennek az az igen nagy előnye, hogy az ügynök nem számíthat fel úgyszólván tetszésszerűtlen ügynökdíjat, mint azt eddig tette, hanem csak a választmány által megállapított 5 százalékos díjat. Már most figyelmeztetjük tagjainkat, hogy amennyiben egy ügynök bármilyen címen többet számítana ennél fel, rögtön tegyenek jelentést az egyesület vezetőségénél, mely rögtön intézkedik és megtorolja a visszaélést.”⁵⁸ Egyúttal arról is tájékoztatott a lap, hogy az MCOE felállított egy választott bíróságot annak érdekében, hogy a cigányzenészek és az ügynökök közötti súrlódásokat elsimítsák és mindenki megkapja a maga jussát. Az intézkedés háttérében az húzódott, hogy elkerüljék az állami bíróságok előtt zajló, hosszú évekig tartó pereskedéseket. A szerződéses is szabványosításra kerültek, a továbbiakban csak az egyesület által jóváhagyott okiratot lehetett használni. Az addigi gyakorlattal szemben immáron nem csak a munkaadó és a primás között kötött a szerződés, hanem a zenekarvezető és a cigányzenészek között is. Az imént említettek mindkét fél számára előnyökkel szolgáltak, a cigánymuzsikusok nem mondhattak fel egyik napról a másikra a zenekarvezetőnek, egyúttal a cigányprimás keze meg volt kötve a tekintetben, hogy mennyit kell fizetnie a zenekari tagoknak.⁵⁹ Az egyesület az újonnan fogant intézkedések háttéréről bizakodóan a következőket jegyezte meg: „Általában, ezeknek az újjászervezőknek az a nagy előnye, hogy az egyesület a jövőben örködni fog úgy a zenekarvezetőket, mint a tagok jogai és kötelezettségei felett. Nem lehet tehát egyiket sem kijátszani, úgy mint eddig lehetett.”⁶⁰

A Magyar Cigányzenészek Országos Egyesületének berkein belül az elhelyezés kérdéssel összefüggésben új tagozatok, testületek jöttek létre. 1928-ban a budapesti bőgősök és cimbalmosok szakosztályt alakítottak, akik szintén a tagok és a cigányprimások között kötött szerződések rendezését tűzték ki célul.⁶¹ Az egyezség mindkét fél számára előnyöket és kötelezettségeket biztosított volna: „Elsősorban a tag nem hagyhatja ott a zenekart minden felmondás nélkül, ami eddig sokszor megesett és ami nagyrészt ok volt, hogy a zenekarok nem tudtak oly összjátékot produkálni, amely megfelelő lett volna. A második cél, hogy a zenekarvezető se küldhesse el a tagot tetszése szerint felmondás nélkül, hanem igenis, ha a tag megfelelő, a szerződés tartalma alatt el nem küldhető, amennyiben pedig fix időre szól a szerződés, csak felmondási idő után küldhető el.”⁶²

58 Néhány szó az elhelyezés kérdéséről. *Magyar Cigányzenészek Lapja*, V. évf. 6-12. sz. (1928. november-december) 3.

59 Uo. 3.

60 Uo. 3.

61 A budapesti bőgős és cimbalmos szakosztály megalakulása. *Magyar Cigányzenészek Lapja*, V. évf. 6-12. sz. (1928. november-december) 3-4.

62 Uo. 3.

A tagozat által elkészített szerződésablón, a felmondási időt a cigányprímásokra és a zenekari tagokra nézve egyaránt tizenöt napban határozta meg.⁶³ A következő évben a fővárosi cigányprímások hozták létre a Magyar Cigányzenészek Zenekarvezetőinek Szindikátusát. Céljaként többek között azt határozták meg, hogy a cigányprímások egységesen lépjenek fel a bérkérdésekben és az állasközvetítőket kiszorítsák a piacról.⁶⁴ Az elhelyezést rendezendő első kísérletek korántsem oldották meg végérvényesen a kérdést. Az 1930-as év folyamán újabb elgondolások születtek e téren; kilátásba helyezték az úgynevezett „*minimálás*” bevezetését, mely annyit takart, hogy az egyesület meghatározza kávéházanként és vendéglőnként a cigányzenészeknek adható legkisebb bér összegét.⁶⁵ A *Magyar Cigányzenészek Lapja* a kezdeményezés előnyeit ekként összegezte: „*Ha egy kávéházra megvan állapítva, hogy ott a fizetés naponta mondjuk 4 P. ott a tagnak ezt a négy pengőt okvetlen meg kell kapni, akármennyit is kap az impresszárió és a prímás. Ezzel elérjük azt, hogy az árakat nem lehet minden nap lejjebb és lejjebb vinni, mert az impresszárió nem adhat olcsóbban tagokat, mint ahogy meg van határozva.*”⁶⁶

A szervezet utolsó nagyobb léptékű kezdeményezésének a Bihari-zeneiskola megalapítása, valamint az országos hírveréssel járó Magyar Nótaünnep megrendezése számított. Az utóbb említett ünnepély körül kirobbant botrány miatt az egyesületben törésvonalak alakultak ki, majd lassan sorvadásnak indult. 1931-ben megszűnt a *Magyar Cigányzenészek Lapja*, rá két évre pedig hivatalosan felszámolták a Magyar Cigányzenészek Országos Egyesületét. 1934-ben ugyan a cigányzenészek sztrájkot szerveztek a Magyar Rádió ellen, de ez is a cigánymuzsikus társadalom szétzilálását eredményezte.⁶⁷

Magyar Cigányzenészek Országos Szövetsége (1935-1940)

A Magyar Rádió elleni sztrájk ugyan ideig-óráig megosztotta a cigánymuzsikusokat, azonban ez nem tántorította el őket attól, hogy 1935-ben együttes erővel megalapítsák a Magyar Cigányzenészek Országos Szövetségét, melynek székhelyét Budapesten hozták létre, valamint vidéken helyi csoportokat szerveztek. A szövetség alapszabálya mindenekelőtt lefektette a küldetésnyilatkozatot, amely jelentős hangsúlyt helyezett a cigányzenészek szociális helyzetének és munka lehetőségeinek a javítására: „*A Szövetség célja: a Magyarországon élő, magyar cigányzenészek tömörítése, szellemi, művészi és anyagi érde-*

63 A budapesti bőgősöket és cimbalmosokat tömörítő szakosztály a szerződés előnyeiről pontokba szedve a következőket jegyezte meg: „*1. A felmondási idő 15 napban van megatárorva. 2. A szerződést a tagnak is alá kell írnia, ami által a tag is és a prímás is biztosítva van. 3. A tagnak meg kell kapni a szerződésben írt fizetést. 4. A prímás biztosítva van, hogy a tag rendesen teljesíti kötelességét és nem hagyhatja ott, mikor jólesik neki. 5. Ki van kötve a választott bíróság, ami szintén igen fontos, mert bármi baj van a tulajdonossal a választott bíróság pár hét alatt elintézi minden költség nélkül.*” In: Gyökeres rendszerváltás az elhelyezés ügyében. *Magyar Cigányzenészek Lapja*, VII. évf. 10-12. sz. (1930. december 24.) 2.

64 Megalakult a budapesti zenekarvezetők szindikátusa. *Magyar Cigányzenészek Lapja*, VI. évf. 1–4. sz. (1929. április) 6-7.

65 Az elhelyezés kérdése. *Magyar Cigányzenészek Lapja*, VII. évf. 8. sz. (1930. szeptember 20.) 6-7.

66 Uo. 6.

67 Hajnáczy Tamás: *Bura Károly cigányprímás...* I. m. 51-101.

keik védelmezése, a munkaviszonyok megjavítása, a magyar cigányzenészség hírnevéhez fűződő idegenforgalmi érdekek hathatósabb támogatása, a magyar dal ápolása, tagjainak hazafias és keresztény szellemű egységes irányítása – politikai és vallási kérdések kizárásával.”⁶⁸ A szabályzat többek között kilátásba helyezte, hogy a szövetség az illetékes minisztériumokkal folyamatosan egyeztet a cigányzenész társadalom érdekeiről. Továbbá a hatósággal karöltve rendezi a cigányzenészek munkavállalásának a rendjét, helyközvetítő irodát hoz létre, valamint az egyesület anyagi lehetőségeihez mérten segítyezi a tagjait. A tagságnak négy típusát határozták meg annak függvényében, hogy milyen összeggel járultak hozzá a szervezet működéséhez. A legelőkelőbb titulusnak a „tiszteletbeli tag” számított, amelyet annak ajánlották fel, aki jelentősebb adománnyal, vagy hathatósabb közbenjárással segítette a Magyar Cigányzenészek Országos Szövetségét. Az lehetett „alapító tag”, aki legalább 50 pengőt egy összegben lerakott a szövetség asztalára, a „pártoló tagok” esetében az összeget 10 pengőben határozták meg, míg a „rendes tagoktól” belépéskor 1 pengőt kértek, majd ezt követően havonta fél pengőt szedtek tagdíj gyanánt.⁶⁹ A szövetség legemblemikusabb tettének az 1937-ben megszervezett országos jubileumi megmozdulás számított, mely során a cigányok ötszáz éves magyarországi⁷⁰ meglepedésére emlékeztek. Az ünnepség keretei között a cigányzenészek számos vidéki városban térzenét adtak, a fővárosban pedig színes programsorozatot kínáltak a közönségnek.⁷¹ Az alapszabály a szövetség elődjeihez hasonlóan lap indítását helyezte kilátásba, hogy színteret teremtsen a cigányzenészeknek, valamint hasábjain síkraszálljon az érdekeikért. Több évnek kellett eltelnie mire *Magyar Cigányzene* címmel, 1938-ban útjára indították a szövetség orgánumát. A mindössze néhány számot megélt lap tudósított a cigányzenész társadalom hazai és külföldi híreiről, hangversenyekről, valamint történelmi cikkeket közölt a cigányzenészek múltjáról, nagynevű cigányprimásokról. Betekintést nyújtott a szövetség tevékenységébe, jövőbeli terveibe és beharangozta a közgyűléseket, azok főbb napirendi pontjait. A szerkesztőség jelentős hangsúlyt helyezett a külföldi közönség és a vendéglátóhelyek tájékoztatására; angol, német, olasz és francia nyelven egy külön rovat erejéig, a „Cigányzenekarok Arcképcsarnokában” népszerűsítette a kiválasztott cigányzenekarokat busás felkérések reményében.⁷²

A Magyar Cigányzenészek Országos Szövetsége rendszeresen foglalkozott a cigánymuzsikuskok tarthatatlan szociális viszonyaival, valamint rendre szót emelt, amiatt, hogy

68 Uo. 48-49.

69 Uo. 189.

70 A korabeli köztudat a cigányok magyarországi megjelenését Luxemburgi Zsigmond 1417-től kiadott menleveleihez kötötte. A cigányzenészek ötszáz éves évfordulója is ehhez az időponthoz nyúlt vissza tévesen. A későbbiekben kiderült, hogy a menlevelek hamisítványok voltak, azonban más hiteles források valóban írtak a cigányok 15. századi betelepüléséről, az országon történő áthaladásáról. In: Nagy Pál: „Fáraó népe” *A magyarországi cigányok korai története (14-17. század)*. PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs, 2004. 7-29., Tóth Péter: A magyarországi cigányság története a feudalizmus korában. In: Cserti Csapó Tibor (szerk.): *Alapirodalmak a hazai cigány/roma népességre vonatkozó társadalomtörténet, társadalomismeret oktatásához*. Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok 36. PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs, 2015. 153-156.

71 Hajnáczy Tamás (szerk.): *Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete...* I. m. 51-54.

72 Hajnáczy Tamás: *Magyar Cigányzene. Folkmagazin*, 2020/3. 34-35., A „Magyar Cigányzene” külföldön. *Magyar Cigányzene*, I. évf. 1. sz. (1938. augusztus) 5.

kedvezőbb munkafeltételeket harcoljon ki számukra. A cigányzenészek sanyarú sorsáért részben a jazzt tették felelőssé, amit kendőzetlenül szidott a szövetség lapja: „*Nem maradhat tétlenül a magyar cigányzenészség sem, amelynek szájából kivette a falatot egy idegen zenei örület, amely megmérgezte a magyar érzést a magyar szív ritmusát s gyökerében támadta meg a kincses magyar nótafát. Ez az örület – hála az új magyar felébredésnek – szűnőben van s kártékony művelői elvonulóban. De nem vonult el a magyar cigányzenészség feje felől az általuk okozott nyomorúság és gond sötét felhője.*”⁷³ A szövetség díszelnöke a kilátástalannak tűnő helyzetről és a szervezet létfontosságú szerepéről a következő sorokat fogalmazta meg: „*Mielőtt a Magyar Cigányzenészek Országos Szövetsége néhány önzetlen és áldozatkész alapító jóvoltából megalakult volna, a magyar cigányzenészség az idegen zenei áramlatok elleni harcában már teljesen kimerülve védtelenül és magára hagyottan, művészi hírnevében megtépázva, a kenyérkereső pályáról majdnem teljesen leesorítva, mindenkinek szabad prédájaként vívta az élet mindennapi nehéz harcát. Ilyen, teljesen reménytelennek látszó viszonyok között alakult meg a Magyar Cigányzenészek Országos Szövetsége, amely már megalakulásának pusztán tényével is elhárította a magyar cigányzenészség feje felől azt a veszedelmet, hogy elveszítse zenei önállóságát és annak reményét, hogy valamikor újra önmagára találva és tömörülve harcolhasson saját sorsának javításáért. Nem túlzás tehát ha azt állítom, hogy a Szövetség megalakítása a magyar cigányzenészséget a végső pusztulástól mentette meg.*”⁷⁴ Részben az ötszáz éves jubileumi ünnepséget is az imént említetteknek rendelték alá, ugyanis a rendezvényre számos itt tartózkodó követet meghívtak, illetve a külföldi rádióadó közvetítésén keresztül a világ számos pontjára eljutott az esemény híre és rendhagyó műsora. A „*felbecsülhetetlen értékű propaganda*” beváltotta a hozzá fűzött reményeket, a jubileumi ünnepséget követően a kereslet megugrott a magyarországi cigánymuzsikusokra a külföldi vendéglátóhelyeken és az üdülőtelepeken.⁷⁵ Más rendezvények szervezése során szintén szem előtt tartották a cigányzenészek megsegítését. 1938-ban a Szent István napi hangverseny során lehetőséget biztosítottak kétszáz pódium nélkül maradt cigánymuzsikusnak, hogy „*kisegítő zenészként*” fellépjenek 5 pengős fizetségért.⁷⁶ Sőt az állásnélküli, albérletükből kilakoltatott vagy lakbérhátralékos cigánymuzsikusoknak is segítő kezet nyújtott a szervezet amíg egyesbe nem jöttek, hogy fedél maradjon a fejük felett.⁷⁷ A szövetség a Nagy Háborúban megnyomorított cigányzenészekről sem feledkezett meg, megalapította a „*Hadirokkantak Cigányzenekarát*”, melynek szívós munkával felkéréseket szerzett külföldön.⁷⁸

A szövetség a cigányzenészek helyzetének átfogó javítására törekedett, rendszeresen felkereste a Belügyminisztériumot az ügyben, hogy tegyen rendeleti úton lépéseket a „*cigányzenélés rendjének országos és egyöntetű*” szabályozása érdekében. A minisztériumi intézkedés váratottott magára, így a Magyar Cigányzenészek Országos Szövetsége

73 Útött az óra. *Magyar Cigányzene*, I. évf. 2. sz. (1938. szeptember) 1.

74 Sándor Jenő: Új feladatok előtt. *Magyar Cigányzene*, I. évf. 1. sz. (1938. augusztus) 1.

75 Uo. 2.

76 Felhívás kisegítő zenélésre. *Magyar Cigányzene*, I. évf. 1. sz. (1938. augusztus) 8., Cigánytérzenék,- szerenádok Szent István napján. Budapest 12 legszebb terén cigányzenekarok játszanak. *Magyar Cigányzene*, I. évf. 1. sz. (1938. augusztus) 5.

77 Sándor Jenő: Új feladatok előtt. *Magyar Cigányzene*, I. évf. 1. sz. (1938. augusztus) 1. 2.

78 A „Hadirokkantak Cigányzenekara” Lengyelországban. *Magyar Cigányzene*, I. évf. 1. sz. (1938. augusztus) 2.

magába vette a cigánymuzsikusok ügyét.⁷⁹ A szervezeten belül mindinkább elharapódzott a prímások és a zenekari tagok közötti ellentét. Ugyanis az utóbbiak töredékét keresték a zenekarvezetőknek, akik bárminemű szerződés nélkül játszták őket, előre megállapodott fizetség nélkül, a „tányérozás” szeszélyének teljesen kiszolgáltatva. Az imént említettek miatt a szövetség készített egy tervezetet, mely a zenekari tagoknak bevezette volna a „létnimumot” ezzel együtt rendezett, kiszámítható munkafeltételeket helyezett kilátásba. A fővárosban a vendéglátóhelyeket három osztályba sorolta volna a javaslat, melynek függvényében kapták fizetségüket a zenekari tagok. Az első osztályúnak minősített szállodák, éttermek, kávéházak 10 pengőt, a másodosztályúak 7 pengőt, míg a harmadosztályúak 5 pengőt juttattak volna a cigányzenészeknek. A cigányprímások és a vendéglátóhelyek közötti egyezséget a tervezet nem kívánta szabályozni.⁸⁰ A *Magyar Cigányzene* hasábjain közszemlére tették az indítványt a New York Kávéház igazgatójának a véleményezésével egyetemben. Az igazgató valamennyi kávéos nevében üdvöztetőleg fogadta a dokumentumot, mivel meglátása szerint ez számukra is tartalmazott némi-nemű garanciákat. Felhánytorgatta, hogy a cigányzenekarok olykor nem az elvártaknak megfelelően viselkednek, de ha a tulajdonos adja a fizetséget, akkor több lehetősége van számon kérni őket. Továbbá a szerződésekben vállalt kötelezettségekkel a cigányprímások sokszor mit sem törődtek, amiben még a pönálé sem akadályozta meg őket, mivel azt nem lehetett behajtani rajtuk. A zenekari tagok fizetségét pedig – osztrák példára hivatkozva – a vendégek számlájához hozzácsapott ügynevezett „zenefillérekből” látta biztosíthatónak. Ami első osztályú vendéglátóhelyeken személyenként 20, másodosztályú esetén 10, míg harmadosztályúnál 6 fillért tett volna ki.⁸¹

A Magyar Cigányzenészek Országos Szövetsége más szintéren is rendezni kívánta a cigánymuzsikusok munkavállalását. 1938-ban a Művészügynökök Egyesületével karöltve kidolgozta és aláírta az ügynevezett „kollektív szerződést”, hogy együttes erővel szorítsák vissza a „zugügynökök” és a „kontárközvetítők” ténykedését. A megállapodás azt a célt szolgálta, hogy a szövetség visszaszorítsa az impresszáriók visszaéléseit, valamint átlátható, méltányos szerződések kötéssenek a cigánymuzsikusokkal, ezzel párhuzamosan a közvetítők is kapják meg a tisztas járandóságukat. A dokumentum hosszan sorolta a cigányzenészek és az ügynökök egymással szembeni jogait kötelezettségeit, rögzítette a jutalék mértékét tíz százalékban, illetve a szerződéskötéssel és a vitás ügyekkel kapcsolatos eljárásrendet. A cigányzenészek szervezete vállalta, hogy tagjai kizárólag a Művészügynökök Egyesületének tagjaival működnek együtt, valamint az egyletnek lehetőséget biztosított, hogy felhívásait közölje a *Magyar Cigányzene* hasábjain.⁸²

A szövetség előjáróinak szociális kérdésekkel és munkavállalással kapcsolatos intézkedései nem arattak osztatlan sikert a tagság körében. Ezzel párhuzamosan nőttön-nőtt a feszültség a prímások és a zenekari tagok, az ügynevezett „kiscigányok” között. Az utóbbiak megelégtették a cigányprímások vezetését a szervezeten belül, mivel őket okolták áldatlan helyzetükért. Hosszas szervezkedést követően a zenekari tagok leváltották a cigányprímásokat és magukhoz ragadták a kormánykereket. Az ellentétek tovább fe-

79 Hajnáczy Tamás (szerk.): *Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete...* I. m. 54-55.

80 Küszöbön a cigányzenészek fizetésrendezése. A zenét tartó helyek osztályozása. A zenekari tagok létminimumának szabályozása. *Magyar Cigányzene*, I. 2. sz. (1938. szeptember) 3.

81 Patat Lajos: Zenefillérek. *Magyar Cigányzene*, I. évf. 1. sz. (1938. szeptember) 5-6.

82 Megállapodás az elhelyezőkkel. Létrejött a kollektív szerződés. *Magyar Cigányzene*, I. évf. 2. sz. (1938. szeptember) 4-5.

szültek, perrel fenyegetőzött mindkét oldal, mely rövidesen a szövetség sorvadásához, majd megszűnéséhez vezetett.⁸³

Összegzés

A magyarországi cigánymuzsikuskok körében már az 1880-as években megfogalmazódott annak az igénye, hogy egy önszegélyező egyesületet hozzanak létre. Az első érdemi lépésre 1901-ben került sor, amikor kidolgozták a Magyar Cigányzenészek Országos Szövetségének a tervezetét, mely nyugdíjat, beteg- és temetkezési segínyt kívánt biztosítani a tagságnak. A kezdeményezés végül meghiúsult, de 1908-ban megalapították a Magyar Cigányzenészek Egyesületét, amely 1910-es fennállásig többször naprendre tűzte a nyugdíj kérdését. A Nagy Háború lezárását követően 1918-ban létrehozták a Magyar Cigányzenészek Országos Egyesületét, ami tervbe vette nyugdíj, beteg-, temetkezési- és a rendkívüli segély juttatását a tagoknak. A felsoroltak közül csak a rendkívüli- és a temetkezési segélyt tudták megvalósítani több-kevesebb sikerrel. 1933-as fennállásáig folyamatos akadályt jelentett, hogy a tagság meghatározó része egyáltalán nem, vagy csak rendszertelenül fizette a tagdíjat, ami miatt az egyesület vezetése lehetetlenné látta a nyugdíj és a betegsegély bevezetését. Utódszervezete az 1935 és 1940 között működő Magyar Cigányzenészek Országos Szövetsége már csak néhány apróbb jótékonyági kezdeményezésre és rendkívüli segélyek kiutalására szorítkozhatott. Összességében nézve a cigányzenész egyesületek önszegélyező tevékenysége nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, a cigánymuzsikuskok szociális helyzetén érdemben nem tudtak változtatni. Azonban a munkavállalási feltételek javítása terén kisebb-nagyobb eredményekről számot tudtak adni.

Felhasznált szakirodalom

- D. Szakács Anita (szerk.): *Ifj. Munczy Béla I. világháborús frontnaplói*. Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, Sopron, 2020.
- Győrffy Endre: *Magyar és cigány szótár. Cigányul mondva vakeriben*. Magyar Roma Történeti Könyvtár 4. Magyar Mercurius Kiadó, Budapest, 2011.
- Hajnáczy Tamás: *Bura Károly cigányprímás. Aktivista, revizionista, vizionarista*. Noran Libro, Budapest, 2021.
- Hajnáczy Tamás (szerk.): *Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete. Cigányzenészek harca a két világháború közötti Magyarországon*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2019.
- Hajnáczy Tamás (szerk.): *Magyar Cigányzenészek Egyesülete. Cigányzenészek mozgalma a boldog békeidők Magyarországon*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2020.
- Hajnáczy Tamás: Magyar Cigányzene. *Folkmagazin*, 2020/3. 34-35.
- Hajnáczy Tamás: Magyar Cigányzenészek Lapja. Cigányzenész önszerveződés, érdekképviselet és közélet a két világháború között. *Pro Minoritate*, 2019/4. 123-136.
- Kozári Monika: Az állam és a társadalombiztosítás a kiegyezéstől a második világháborúig. *Századok*, 2012/3. 683-724.

83 Hajnáczy Tamás (szerk.): *Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete...* I. m. 57-58.

- Landauer Attila: Utak és problémák a magyarországi cigánykutatásban. Problémavázlat. In: Nagy Attila – Péterfi Rita (szerk.): *A feladatra készülni kell. A cigányság kulturális beilleszkedése és a közkönyvtár.* Országos Széchényi Könyvtár – Gondolat Kiadó, Budapest, 2004. 13-46.
- Nagy Pál: „*Fáraó népe*” *A magyarországi cigányok korai története (14-17. század).* PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs, 2004.
- Papházi Tibor: *Egyesületek, társadalom, egészségügy. Fejezetek az egyesületek szociológiájának köréből.* Nonprofit Kutatócsoport, Budapest, 1997.
- Sárosi Bálint (szerk.): *A cigányzenekar múltja az egykorú sajtó tükrében 1904-1944. II. kötet.* Nap Kiadó, Budapest, 2012.
- Scholtz Róbert Gergely: „*Hegedűvel és puskával.*” *A Nagy Háború elfeledett cigány katonái (1914-1918.)* Hangadó Egyesület, Zsáka, 2018.
- Soós István (szerk.): *József főherceg cigány levelezése.* Romológiai Kutatóintézet közleményei 3. Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd, 2000.
- Tomka Béla: *Szociálpolitika 20. századi Magyarországon európai perspektívában.* Századvég Kiadó, Budapest, 2003.
- Tóth Péter: A magyarországi cigányság története a feudalizmus korában. In: Cserti Csapó Tibor (szerk.): *Alapiradalmak a hazai cigány/roma népeiségre vonatkozó társadalomtörténet, társadalomismeret oktatásához.* Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok 36. PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs, 2015. 128-205.

Felhasznált sajtóforrások

- „A magyar nóta a leghatalmasabb irredenta fegyver!” Beszélgetés Brassói Kozák Gáborral, a cigányzenészek elnökével. *Pesti Hírlap*, XLVIII. évf. 170. sz. (1926. július 30.) 9.
- A „Hadirokkantak Cigányzenekara” Lengyelországban. *Magyar Cigányzene*, I. évf. 1. sz. (1938. augusztus) 2.
- A „Magyar Cigányzene” külföldön. *Magyar Cigányzene*, I. évf. 1. sz. (1938. augusztus) 5.
- A budapesti bőgős és cimbalmos szakosztály megalakulása. *Magyar Cigányzenészek Lapja*, V. évf. 6-12. sz. (1928. november-december) 3-4.
- A budapestiek és vidékiek. *Magyar Zenészek Lapja (Cigányzenészek Közlönye)*, II. évf. 3. sz. (1901. augusztus 15.) 1-2.
- A cigánymuzsika alkonya Párizsban. *Magyar Czigányzenészek Lapja*, II. évf. 6. sz. (1909. március 15.) 4.
- A közgyűlés. *Magyar Cigányzenészek Lapja*, (VI. évf. 1-4. sz. (1929. április) 3.
- A Magyar Czigányzenészek Egyesülete. *Magyar Czigányzenészek Lapja*, I. évf. 8. sz. (1908. július 1.) 8.,
- A Magyar Czigányzenészek Egyesülete. *Magyar Czigányzenészek Lapja*, I. évf. 9. sz. (1908. július 15.) 1.
- A penale. *Magyar Czigányzenészek Lapja*, I. évf. 13. sz. (1908. szeptember 15.) 1-3.
- A szegény cigányzenész gyermekek felruházása. *Magyar Czigányzenészek Lapja*, II. évf. 4. sz. (1909. február 15.) 1.
- Aktualitások. *Magyar Cigányzenészek Lapja*, IV. évf. 3. sz. (1927. március 15.) 1.
- Alapszabályaink néhány pontjáról. *Magyar Zenészek Lapja (Cigányzenészek Közlönye)*, II. évf. 1. sz. (1901. július 15.) 4-5.

- Az alapítás története. *Magyar Zenészek Lapja (Cigányzenészek Közlönye)*, II. évf. 1. sz. (1901. július 15.) 3-6.
- Az elhelyezés kérdése. *Magyar Cigányzenészek Lapja*, VII. évf. 8. sz. (1930. szeptember 20.) 6-7.
- Beköszöntő. [Bura Károly] *Magyar Cigányzenészek Lapja*, VI. évf. 1-4. sz. (1929. április) 1.
- Beköszöntő. *Magyar Zenészek Lapja (Cigányzenészek Közlönye)*, II. évf. 1. sz. (1901. július 15.) 1.
- Cigánytérzenék,- szerenádok Szent István napján. Budapest 12 legszebb terén cigányzenekarok játszanak. *Magyar Cigányzene*, I. évf. 1. sz. (1938. augusztus) 5.
- Cigányzenészek nyugdíjgyesülete. *Magyar Czigányzenészek Lapja*, I. évf. 12. sz. (1908. szeptember 1.) 1-2.
- Egyórás vitám a cigányok elnökével a dzsesszbandról, a cigányok kenyérééről és a magyar nóta sorsáról. *Magyarság*, IX. évf. 27. sz. (1928. február 2.) 8.
- Farsang. *Magyar Czigányzenészek Lapja*, II. évf. 2. sz. (1909. január 15.) 1.
- Felhívás a tagokhoz! *Magyar Cigányzenészek Lapja*, VIII. évf. 1-4. sz. (1931. április 1.) 1-2.
- Felhívás kisegítő zenélésre. *Magyar Cigányzene*, I. évf. 1. sz. (1938. augusztus) 8.
- Gyökeres rendszerváltozás az elhelyezés ügyében. *Magyar Cigányzenészek Lapja*, VII. évf. 10-12. sz. (1930. december 24.) 2.
- Holt szezon. *Magyar Czigányzenészek Lapja*, II. évf. 13. sz. (1909. július 1.) 1.
- Jegyzőkönyv. *Magyar Cigányzenészek Lapja*, IV. évf. 7. sz. (1927. július 15.) 2.
- Külföldi ügynökségünk. *Magyar Zenészek Lapja (Cigányzenészek Közlönye)*, II. évf. 2. sz. (1901. augusztus 1.) 3.
- Küszöbön a cigányzenészek fizetésrendezése. A zenét tartó helyek osztályozása. A zenekari tagok létminimumának szabályozása. *Magyar Cigányzene*, I. 2. sz. (1938. szeptember) 3.
- Küzdelem a megélhetésért. *Magyar Czigányzenészek Lapja*, I. évf. 8. sz. (1908. július 1.) 1.
- Magyar Czigányzenészek Egyesülete. *Magyar Czigányzenészek Lapja*, I. évf. 8. sz. (1908. július 1.) 8.
- Megalakult a budapesti zenekarvezetők szindikátusa. *Magyar Cigányzenészek Lapja*, VI. évf. 1—4. sz. (1929. április) 6-7.
- Megállapodás az elhelyezőkkel. Létrejött a kollektív szerződés. *Magyar Cigányzene*, I. évf. 2. sz. (1938. szeptember) 4-5.
- Megvalósul az öregkori és betegségi biztosítás. *Magyar Cigányzenészek Lapja*, VI. évf. 7. sz. (1929. augusztus 1.) 4.
- Mozgalom a budapesti kávésok között. *Magyar Czigányzenészek Lapja*, II. évf. 10. sz. (1909. május 15.) 7.
- Néhány szó az elhelyezés kérdéséről. *Magyar Cigányzenészek Lapja*, V. évf. 6-12. sz. (1928. november-december) 3.
- Nyomor miatt szédelésre adta a fejét. Balogh Gézát letartóztatták. *Magyar Czigányzenészek Lapja*, II. évf. 2. sz. (1909. január 15.) 2-3.
- Párizsban tilos a magyar cigánymuzsika. *Magyar Czigányzenészek Lapja*, II. évf. 6. sz. (1909. március 15.) 1.
- Patat Lajos: Zenefilléreket. *Magyar Cigányzene*, I. évf. 1. sz. (1938. szeptember) 5-6.
- Radics Béla a Magyar Czigányzenészek Egyesületéről. *Magyar Czigányzenészek Lapja*, I. évf. 11. sz. (1908. augusztus 15.) 5.

- Rendkívüli közgyűlés! *Magyar Cigányzenészek Lapja*, VI. évf. 9. sz. (1929. október 1.) 1.
- Rendkívüli közgyűlés. *Magyar Cigányzenészek Lapja*, VI. évf. 10. sz. (1929. november 16.) 4.
- Sándor Jenő: Új feladatok előtt. *Magyar Cigányzene*, I. évf. 1. sz. (1938. augusztus) 1-3.
- Temetkezési segélyről. *Magyar Cigányzenészek Lapja*, V. évf. 4-5. sz. (1928. május 15.) 2.
- Tízezer cigányzenész kenyere veszélyben. A paraszt és munkásbandák gyilkos konkurenciája. A cigányok országgyűlése. *Az Est*, XVI. évf. 17. sz. (1925. január 22.) 4.
- Ütött az óra. *Magyar Cigányzene*, I. évf. 2. sz. (1938. szeptember) 1.
- Vidéki zenekarok Budapesten. *Magyar Cigányzenészek Lapja*, I. évf. 13. sz. (1908. szeptember 15.) 1.
- Viharba fúlt a cigányok elnökválasztó közgyűlése. *Pesti Napló*, LXXIV. évf. 72. sz. (1923. március 29.) 2.
- Zászlóbontás. *Magyar Zenészek Lapja (Cigányzenészek Közlönye)*, II. évf. 1. sz. (1901. július 15.) 2-3.
- Zenekari változások. *Magyar Cigányzenészek Lapja*, II. évf. 9. sz. (1909. május 1.) 1.

Miklós Tamás¹

„...társadalombiztonsági és erkölcsi szempontból is szükséges...”

Kísérlet az esztergomi „cigányiskola” létrehozására a Horthy-korszakban

A két világháború közötti időszakban Esztergomban a „cigánykérdéssel” – ahogy az általában a korra jellemző volt² – elsősorban közbiztonsági és közegészségügyi problémaként foglalkoztak. Az 1920-as években és az 1930-as évek első felében jellemzően a cigányok áttelepítése foglalkoztatta a városi közgyűlést.³ A korszak elején a perifériára szorult esztergomi cigányság a város szélén, az úgynevezett pilismaróti vám mellett élt, ahonnan 1925-ben Szentgyörgymezőre, a Duna mellé telepítették át őket.⁴ Azon kívül, hogy a kijelölt terület messze esett a várostól, a cigányok a kedvezőtlen időjárási viszonyoknak is sokkal jobban ki voltak téve. Ugyanakkor ez az áttelepítés sem a cigányság problémáira, sem pedig a szentgyörgymezői gazdák vélt vagy valós sérelmeire nem jelentett megoldást. Bár a városi képviselőtestület 1928 és 1935 között nem foglalkozott külön a helyi „cigánykérdéssel”, a szentgyörgymezői gazdák folyamatosan panaszkodtak a közbiztonságra, illetve féltették állataikat egy esetleges fertőzéstől. Ennek megfelelően a helyi lapokban több cikk is foglalkozott a témával.

A helyi cigányság áttelepítését szorgalmazók érvei között 1936-tól a turizmus is megjelent, mivel úgy vélték, hogy a Duna mentén lévő cigánytelep látványa kellemetlen emlékeket fog hagyni a városba látogató turistákban.⁵ Esztergom több központi, országos rendezvénnyel is készült az 1938-ban megrendezett Szent István Emlékév keretében, így ez az érv később egyre hangsúlyosabbá vált. 1936. november 26-án a város képviselőtestülete ismételten foglalkozott a cigányok áttelepítésével. Ez alkalommal vitéz Szívós-Waldvogel József képviselőtestületi tag kijelentette, hogy a „cigánykérdés” addig nem oldható meg, amíg azzal nem „teljes komolysággal” foglalkoznak. Úgy vélte, hogy a „cigánykérdést Esztergom egymagában nem oldhatja meg véglegesen, mert országos rendezésre van szükség”, azonban addig is drákói rendszabályokat kellene alkalmazni helyi szinten. Az esztergomi cigányság letelepítésével kapcsolatban a felszólaló indítványozta, hogy hozzanak létre egy „hozzáértő emberekből álló bizottságot” és azt bízzák meg a javaslatétel kidolgozásával. Ugyanezen bizottság dolgozná ki a cigányokra vonatkozó

1 Történész

2 Karsai László: *A cigánykérdés Magyarországon 1919-1945. Út a cigány Holocausthoz*. Cserépfalvi Kiadó, Budapest, 1992., Hajnáczy Tamás: *Cigánytelepek a két világháború közötti Magyarországon*. *Esély*, 2021/2. 90-113.

3 Lásd bővebben: Miklós Tamás: *Elképzelések és tervek az esztergomi cigányság letelepítésére a Horthy-korszakban, valamint annak megvalósulása*. *Romológia*, 2017/13. 69-88.

4 MNL KEML XV.6.c 169. tek. 109/1925. kgy. sz.

5 Sürgősen meg kell oldani az esztergomi cigánykérdést. *Esztergom és Vidéke*, LVII. évf. 27. sz. (1936. április 2.) 1.

szabályrendeletet is. A témához többen is hozzászóltak, végül a képviselőtestület elfogadta vitéz Szívós-Waldvogel indítványát.⁶

1938 áprilisában a szentgyörgymezői gazdák beadványban fordultak a polgármesterhez, amelyben azt javasolták, hogy az esztergomi cigányokat az úgynevezett Koller-pusztával szemben lévő területre telepítsék át. A beadvány összefoglalta azokat a kritériumokat, amelyeket figyelembe vettek a javasolt letelepítési hely kijelölésekor. Ezek alapján csak olyan terület jöhetett szóba, amely nem főútvonal mellett található, és amelynek nincs olyan terület (szőlő, gyümölcsös) a szomszédságában, amelyben a cigányok kárt okozhatnának. Ugyanakkor fontos szempont volt, hogy a cigányok ellenőrzése is lehetséges legyen.⁷ Ezt az álláspontot a városi közgyűlés szintén magáévá tette, és a június 15-ei képviselőtestületi ülésen 82/1938. kgy. számú határozatában elrendelte a cigányok áttelepítését a Zsidódi-patak mellé, a Koller-pusztával szemben lévő területre.⁸

A döntés ellen azonban a helyi cigányságon kívül az érintett telekszomszédok is fellebbeztek, amely során a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. dorogi bányaigazgatósága például egyenesen nemzetvédelmi szempontokra hivatkozott.⁹ A fellebbezéseket a város polgármestere elkésettiségre hivatkozva elutasította. Ezt követően az érdekelt felek a vármegyéhez fordultak, azonban a vármegyei kisgyűlés 1939. április 11-én jóváhagyta Esztergom képviselőtestületének határozatát, azzal a módosítással, hogy a polgármester lépjen érintkezésbe a rendőrhatalommal, hogy az a legnagyobb szigorúsággal akadályozza meg a cigányok beszivárgását a város területére.¹⁰ Az esztergomi cigányok jogi képviselőjük útján kérték a vármegyei (másodfokú) véghatározat felülvizsgálatát, ezt azonban a belügyminiszter 1941. szeptember 18-án elutasította.¹¹

1939. június 22-én a városi képviselőtestület rendes közgyűlésén annak ellenére, hogy a vármegyei kisgyűlés korábban jóváhagyta a 82/1938. kgy. sz. határozatot, mégis olyan határozat született, amely kimondta, hogy a Zsidódi-patak mellett kijelölt hely mégsem felel meg a cigányok letelepítésére. A polgármester beszámolójából kiderült, hogy időközben a panaszokra való tekintettel a Zsidódi-patak mellől a Strázsa-hegy délnyugati lejtőire lettek áttelepítve a cigányok. Ekkor azonban a katonai táborparancsnokosság kifogásolta a gyakorlótér szerződésére hivatkozva a cigányok ottani elhelyezését, így tehát ismét szükségessé vált a cigányok újbóli, immár végleges helyen történő letelepítése. A képviselőtestületi ülésen egy hattagú bizottságot alakítottak, amelynek a polgármester elnöklete alatt ki kellett jelölnie a cigányok végleges telepítési helyét.¹²

1939. október 31-én a városi képviselőtestület rendes közgyűlésén a pénzügyi bizottság ismertette jelentését a cigányok elhelyezésével kapcsolatban. A közgyűlési jegyzőkönyvből azonban az is kiderült, hogy abban az időpontban már megkezdődött az építkezés a cigányok új telepítési helyén, amely Esztergom déli részén, az árvízvédelmi töltés mellett lett kialakítva.¹³

6 MNL KEML XV.6.c 175. tek. 214/1936. kgy. sz.

7 MNL KEML V.2.a 9135/1944. pm. sz. 20-22.

8 MNL KEML XV.6.c 176. tek. 82/1938. kgy. sz.

9 MNL KEML V.2.a 9135/1944. pm. sz. 42., 62.

10 Jóváhagyta a vármegye a cigányok áttelepítését. *Esztergom és Vidéke*, LX. évf. 29. sz. (1939. április 16.) 2.

11 MNL KEML V.2.a 9135/1944. pm. sz. 15. [Eredeti ügyiratszám: 86.710/1940. B. M. sz.]

12 MNL KEML XV.6.c 176. tek. 99/1939. kgy. sz.

13 MNL KEML XV.6.c 176. tek. 212/1939. kgy. sz.

Az itt felépített „*cigányház*” miatt a járásbíró nyújtott be fellebbezést, mivel úgy vélte, hogy a cigányokat túlságosan közel telepítették le a közlegelőhöz, illetve a marhacsapáshoz. Az ügy először az alispán elé került, aki végül 1941. május 2-án jóváhagyta Esztergom polgármesterének döntését, ugyanakkor elrendelte, hogy a cigányok „*megfelelő kerítéssel zárassanak el a legelőtől, illetőleg a marhacsapástól, valamint fokozottabb gondokoskodás történjék ellenőrzésükről a környező telektulajdonosok esetlegesen kárt szenvedő érdekeinek megóvása céljából.*”¹⁴ A járásbíró nem fogadta el az alispáni véghatározatot, és felülvizsgálati kérelmet nyújtott be az ellen. A cigányok áttelepítésének ügye ekkor már a belügyminisztérium elé került, azonban jelen ismereteink szerint sohasem született döntés az ügyben.

A cigányok áttelepítésével párhuzamosan, illetve azzal összefüggésben került fel 1936-ban egy cigány-szabályrendelet¹⁵ megalkotásának a szükségessége, amelyet vitéz Szívós-Waldvogel József képviselőtestületi tag az országos szabályozás hiányával indokolt. Közel két évvel később, a polgármesterhez írott beadványukban a szentgyörgymezői gazdák is felvetették egy szabályrendelet szükségességét.

A jelenleg rendelkezésünkre álló adatok szerint konkrét lépések azonban csak 1939-ben történtek ez ügyben: július 31-én bízták meg dr. Brenner Antal városi főjegyzőt – aki egyben polgármester-helyettes volt – egy cigány-szabályrendelet tervezetének elkészítésével. Ennek megalkotásához feltételezhetően azt a 10 pontból álló dokumentumot vette alapul, amely „*A cigánykérdés rendezését illető nézőpontok*” címmel maradt fenn a vonatkozó levéltári iratcsomóban, és amelynek szerzője nagy valószínűséggel vitéz Szívós-Waldvogel volt.¹⁶ A főjegyző feltételezhetően 1939 őszén készült el a szabályrendelet-tervezettel, amely végül nem került a közgyűlés elé.

1941. június 11-én vitéz Szívós-Waldvogel levelet intézett Etter Jenő polgármesterhez, amelyben rávezette a város első emberének figyelmét a nagyszalontai cigány-szabályrendeletre.¹⁷ Etter október 31-ei keltezéssel levelet küldött a nagyszalontai polgármesteri hivatalnak, amelyben a sajtóban már ismertetett cigány-szabályrendelet egy példányának megküldését kérte.¹⁸ A nagyszalontai polgármester, dr. Hadady Imre 1941. november 10-ei válaszában közölte, hogy a kért szabályrendelet teljes terjedelmében megjelent a Városok Lapja október 1-jei számában, ugyanakkor még nem nyert jóváhagyást.¹⁹

1942. április 24-ei keltezéssel az esztergomi polgármester utasította dr. Bády István közigazgatási tanácsnokot, hogy „*a korábbi szabályrendelet tervezetet összehasonlítva a nagyszalontai szabályrendelettel és a beérkezett észrevételekkel*” készítsen egy új, modern cigány-szabályrendeletet, hogy azt a közgyűlés elé lehessen vinni.²⁰ Bády július 13-án jelentette, hogy elkészült az új tervezettel.²¹

14 MNL KEML V.2.a 9135/1944. pm. sz. 14. [Eredeti ügyiratszám: 2894/1941. ai. sz.]

15 Lásd bővebben: Miklós Tamás: Az 1942. évi esztergomi cigány-szabályrendelet megalkotása és annak előzményei. In: Horváth Attila – Wencz Balázs (szerk.): Közlemények Komárom-Esztergom megye múltjából. Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Megyei Levéltára Évkönyvei 26. Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Megyei Levéltára, Esztergom, 2019. 159-182.

16 MNL KEML V.2.a 1808/1944. pm. sz. 184. [Eredeti ügyiratszám: 6571/1939. pm. sz.]

17 MNL KEML V.2.a 1808/1944. pm. sz. 170.

18 MNL KEML V.2.a 1808/1944. pm. sz. 163. [Eredeti ügyiratszám: 13.943/1941. pm. sz.]

19 MNL KEML V.2.a 1808/1944. pm. sz. 161. [Eredeti ügyiratszám: 8316/1941. pm. sz.]

20 MNL KEML V.2.a 1808/1944. pm. sz. 152. [Eredeti ügyiratszám: 3701/1942. pm. sz.]

21 MNL KEML V.2.a 1808/1944. pm. sz. 152. [Iktatva: 10.056/1942. pm. sz.]

Ezt követően Esztergom képviselőtestülete az 1942. július 22-ei rendkívüli közgyűlésen a jogügyi bizottság javaslata alapján 203/1942. kgy. szám alatt elfogadta a cigány-szabályrendeletet és felkérte a polgármestert, hogy terjessze fel azt az alispánhoz jóváhagyás végett.²²

Etter 1942. augusztus 12-ei keltezéssel küldte meg a szabályrendeletet az alispánnak.²³ A vármegye törvényhatósági kisgyűlése végül két paragrafus kivételével jóváhagyta a cigány-szabályrendeletet, majd jóváhagyás végett felterjesztette a belügyminisztériumhoz.

A város képviselőtestülete 1942. október 29-ei rendes közgyűlésén ismételten foglalkozott a cigány-szabályrendelet ügyével és két ponton módosította a szabályrendelet szövegét.²⁴ Ugyanakkor a belügyminiszteri jóváhagyás elmaradt. Ennek okát még további kutatásoknak kell majd tisztáznia.

A cigány-szabályrendelet ügye legközelebb 1944. július 28-án került a közgyűlés elé. Ekkor már dr. Sudár József volt Esztergom polgármestere. A képviselőtestületi ülésen vitéz Szívós-Waldvogel kijelentette: „*Ez a szabályrendelet nagyon jó.*” Majd hozzátette: „*Eddig még azt sem sikerült elérnünk, hogy éppen ezekben a kétséges időkben legalább ne szabadna elhagyni putrijukat.*” Amint azt az iménti idézet is mutatja, a képviselőtestület szándékával ellentétben az 1942-ben megalkotott rendelet – belügyminiszteri jóváhagyás hiányában – 1944 nyaráig nem lépett hatályba. A közgyűlés ez alkalommal olyan határozatot hozott, hogy a 203/1942. sz. határozattal megalkotott, majd 352/1942. sz. alatt módosított cigány-szabályrendelet minden szakaszát, amelyhez büntetőjogi következmény nem fűződik, 1944. augusztus 16-ával életbe lépteti. Ugyanakkor felszólította a polgármestert, hogy a teljes életbeléptetés iránt tegye meg a szükséges lépéseket a belügyminiszternél.²⁵ Hogy a képviselőtestület határozata végül milyen konkrét intézkedéseket vont maga után, egyelőre nem ismerhető meg a fennmaradt iratokból.

Az első kísérlet az esztergomi „cigányiskola” létrehozására – Lőportár és államsegély

Az esztergomi cigány gyermekek beiskoláztatásának gondolata az 1939. évi cigány-szabályrendelet tervezetében is megjelent, ekkor azonban még nem esett szó külön „*cigányiskola*” felállításáról: „*A tanköteles cigánygyermekek beiskoláztatására vonatkozó intézkedések megteendők. A gyermekek megfelelő ruházatáról az egyes családok kötelesek gondoskodni. A gyermekek a polgármester által kijelölt városi iskolába veendők fel, abból mindaddig míg a gyermeket tisztaság és kulturáltság tekintetében kifogásolhatók, a tanulóktól külön ültetendők.*”²⁶ Vitéz Szívós-Waldvogel Józsefnek a szabályrendelet tervezetéhez írott, 1939. november 22-ei keltezésű megjegyzéseiben azonban már másképp fogalmazott: „*Iskolaköteles cigánygyermekek megfelelő iskoláztatásáról alkalmas módon az iskolaszék gondoskodik. (Cigánygyerekek a város polgári gyermekeivel nem küldhetők egy iskolába.)*”²⁷

22 MNL KEML XV.6.c 178. tek. 203/1942. kgy. sz.

23 MNL KEML V.2.a 1808/1944. pm. sz. 138. [Eredeti ügyiratszám: 11.497/1942. pm. sz.]

24 MNL KEML XV.6.c 178. tek. 352/1942. kgy. sz.

25 MNL KEML XV.6.c 180. tek. 324/1944. kgy. sz.

26 MNL KEML V.2.a 1808/1944. pm. sz. 181-182.

27 MNL KEML V.2.a 1808/1944. pm. sz. 183.

Vitéz Szívós-Waldvogel, aki egyébként a városi iskolaszék tagja, majd 1940. március 14-től alelnöke volt, az iskolaszék gyűlésén is felvetette egy „*cigányiskola*” létrehozásának szükségességét. Ez feltételezhetően még 1939 végén történt, azonban az iskolaszéknek nem maradt fenn az 1939-ben keletkezett iratanyaga a MNL Komárom-Esztergom Megyei Levéltárában, így az iskolaszéki gyűlések jegyzőkönyvei sem állnak rendelkezésünkre ebből az évből. Mindenesetre a felszólalás tartalmára egy, az *Esztergom és Vidéke* 1940. január 11-ei lapszámában megjelent cikk alapján mégis következtethetünk:

Egy Esztergomban felállítandó cigányiskola tervét pendítette meg a legutóbbi iskolaszéki gyűlésen vitéz Szívós-Waldvogel József ny. tábornok, iskolaszéki tag. Indítványozta, hogy állapítsák meg a városban élő iskolaköteles cigánygyerekek száma, esetleges iskoláztatás céljából. Nem ajánlotta ugyan, hogy a rendes polgári gyerekek közé járjanak a cigánygyerekek, de ha elegendő számmal vannak, fel lehetne állíttatni számukra külön iskolát. Hiszen nem messze, a Komárom megyei Tárkányban egész szép eredménnyel működik már egy ilyen iskola.²⁸ Alig hiszünk azonban az esztergomi cigányiskola megvalósulásában, mert az esztergomi tanyán még sincs annyi cigánygyerek, hogy az állam érdemesnek tartaná iskolát létesíteni számukra. Magára a városra és közönségére pedig jobb volna, ha egyáltalán megszabadulhatna a cigányoktól. Elég bajt, gondot és kellemetlenséget okoznak a cigányok és mindezek nem kevesbedtek, bár Szentgyörgymezőről a nagyvárosi határba telepítették őket. A közönség pedig állandóan tele van panasszal a cigányok miatt. Meg is van rá az oka. Az utcán léptenyomon kunyeráló cigányasszonyba vagy cigánygyerekekbe ütközik az ember, az udvarokat pedig – amelyek legtöbbször nem lehet állandóan zárva tartani – rendszeresen járják a cigányok.²⁹

Legközelebb 1940. november 14-én foglalkozott a város iskolaszéke a „*cigányiskola*” ügyével. Ez alkalommal vitéz Szívós-Waldvogel József iskolaszéki alelnök – akinek tudomása szerint az idő tájt 32 iskolaköteles cigány gyermek élt Esztergomban – javasolta, hogy kérjék a kormányzat segítségét a kérdés megoldásához. Kifejtette, hogy a cigány gyermekek „*beiskolázása társadalombiztonsági és erkölcsi szempontból is szükséges lenne.*” Az iskolaszéki gyűlés jegyzőkönyvéből az is kiderül, hogy a város a dorogi út mentén tudott volna helyiséget adni egy állami „*cigányiskolának*”. Az iskolaszék ezért arra kérte a tanfelügyelőt, – aki „*különböző pártfogását és közremunkálkodását már megígérte ebben az ügyben*” – hogy a vármegye közigazgatási bizottsága útján terjessze a vallás- és közoktatásügyi miniszter elé az iskolaszék kérelmét és javaslatát egy „*cigányiskola*” felállításáról.³⁰

Az 1941. január 16-ai iskolaszéki gyűlésen Szívós-Waldvogel alelnök beadványban fordult az iskolaszékhez, hogy sürgesse a „*cigányiskola*” felállítását. Az ülésről készült jegyzőkönyv szerint ekkor már csak 24, Esztergomban élő tanköteles cigány gyermek részére szervezték volna meg az iskolát. Az előadó jelentette, hogy az iskolaszék korábbi határozata szerint a tanfelügyelőhöz fordult, aki „*a törzskönyvi hivataltól kimutatást kért az iskolaköteles gyermekekről.*” A jegyzőkönyvben az áll továbbá, hogy a „*kir. tanfelügyelő úr az állami jelleggel bíró iskola felállítására vonatkozó kérelmet fel fogja terjeszteni a vall. és közoktatásügyi miniszter úrhoz.*”³¹

28 A tárkányi „*cigányiskola*” 1935-ben nyitotta meg kapuit, működését a korabeli sajtó egyértelműen pozitívan értékelte. Lásd bővebben: A tárkányi cigányiskola vizsgálója. *Esztergom és Vidéke*, LIX. évf. 52. sz. (1938. július 7.) 2.

29 Cigányiskola – Esztergomban? *Esztergom és Vidéke*, LXI. évf. 2. sz. (1940. január 11.) 2.

30 MNL KEML VI.506. 1940. évi iratcsomó, 193/940. isk. sz.

31 MNL KEML VI.506. 1941. évi iratcsomó, 3/1941. isk. sz.

Február 3-án Borz Lajos vármegyei tanfelügyelő átiratot intézett a községi iskolaszékhez, amelyben az iskolaszéki gyűlésről készült jegyzőkönyvben foglaltakat jóváhagyólag tudomásul vette, azonban felhívta a figyelmet egy félreértésre, ugyanis nem ő kért kimutatást a törzskönyvvezetőtől, hanem arra az iskolaszéket kérte meg.³²

A június 19-én megtartott iskolaszéki gyűlésén ismét napirendre került a „*cigányiskola*” ügye. A fennmaradt jegyzőkönyvből megtudhatjuk, hogy az iskolaszék – a tanfelügyelő határozatának megfelelően – már két ízben is kérte a törzskönyvhivataltól az Esztergomban élő tanköteles cigány gyermekek névsorát, azt azonban addig a napig sem kapták meg. A polgármester ezt követő felszólalásában utalt azokra a nehézségekre,³³ amelyek lehetetlenné tették a cigány gyerekek pontos adatainak nyilvántartását, majd hozzátette, hogy hamarosan „*alaposan rendezni fogják a cigánykérdést Esztergomban*”, így a névsor is megküldhető lesz. A gyűlés során vitéz Szívós-Waldvogel iskolaszéki alelnök is hozzászólt a témához és kifejtette: „*fontos közérdeknek tartja az ügy szorgalmazását, hogy legalább a cigányság jövő nemzedéke az állam és a társadalom veszedelmes nyűgjéből hasznos elemmé nevelődhessen.*”³⁴

Június 30-án Borz Lajos vármegyei tanfelügyelő az iskolaszéknek küldött átiratában jóváhagyólag tudomásul vette a június 19-ei iskolaszéki gyűlés jegyzőkönyvében foglaltakat. A „*cigányiskolával*” kapcsolatban azt írta, hogy mielőbb a tanköteles cigány gyermekek névsorát megkapja, az iskolaszékkel karöltve lépéseket fog tenni az iskola megnyitásának engedélyezése és állami támogatása iránt.³⁵

Borz ugyanezen a napon átiratot intézett a polgármesterhez is, akitől a tanköteles cigány gyermekek adatainak megküldését kérte. A tanfelügyelő egyidejűleg az 1925 és 1941 között született cigányok adatait is bekérte, mert a „*cigányiskola*” megnyitása iránt csak akkor tehetett indokolt javaslatot, ha a tankötelesek utánpótlását is biztosítva látta. Ezzel kapcsolatban azonban cinikusan megjegyezte: „*ami miatt azonban aggályoskodnom valószínűleg nem kell.*” Azt is kérte a polgármestertől, hogy jelöljön ki egy épületet a „*cigányiskola*” részére. Erre a célra Borz a város határában lévő, használaton kívül álló lóporraktár épületét tartotta alkalmasnak.³⁶

A tanfelügyelő átiratát követően a polgármester felkérte a városi főjegyzőt, hogy a cigány tankötelesek adatait sürgősen terjessze be hozzá. Brenner Antal városi főjegyző augusztus 14-én küldte meg kért jegyzéket, amit a polgármester még aznap továbbított is Borznak. Etter egyetértett a tanfelügyelővel abban, hogy a „*cigányiskola*” részére a volt lóportár épülete megfelelő lenne, de úgy gondolta, hogy az csak nagyobb átalakítás árán lenne iskola céljára alkalmas. Ezzel kapcsolatban azonban megjegyezte, hogy a város nem tudja biztosítani a szükséges fedezetet, így az átalakítás csak államsegély útján lenne biztosítható.³⁷

Borz tanfelügyelő augusztus 26-án továbbította a cigány gyermekek névsorát az iskolaszéknek. Ezzel kapcsolatban megjegyezte, hogy „*[a] jelenlegi állapotok szerint 22 cigány tankötelessünk van, akik valószínűleg eddig egyáltalán nem jártak iskolába, tehát*

32 MNL KEML VI.506. 1941. évi iratcsomó, 12/1941. isk. sz.

33 Az iskolaszéki gyűlés jegyzőkönyvéből nem derül ki, hogy pontosan mik voltak ezek a nehézségek.

34 MNL KEML VI.506. 1941. évi iratcsomó, 79/1941. isk. sz.

35 MNL KEML VI.506. 1941. évi iratcsomó, 80/1941. isk. sz.

36 MNL KEML V.2.a 1808/1944. pm. sz. 165.

37 MNL KEML V.2.a 1808/1944. pm. sz. 165.

iskolaszervezés esetén az első évben csak az I-ső osztály megnyitására lehetne szó.” Átiratában Borz megjegyezte, hogy a lőporraktár alkalmas lenne egy „*cigányiskola*” céljára, az átalakításhoz szükséges összeget pedig államsegélyként lehetne igényelni, amennyiben „*az iskolaszervezés kedvező vágányokra jut.*”³⁸

Az 1941. szeptember 3-án megtartott iskolaszéki gyűlés ismét foglalkozott a „*cigányiskola*” megszervezésével. A gyűlésről készült jegyzőkönyvből megtudhatjuk, hogy a 22 tanköteles cigány gyermek közül a legidősebb 15, a legfiatalabb hat éves volt, de az iskola megnyitása esetén mindegyiküket az első osztályba kellett volna beíratni. Ugyanakkor mindössze 5-6 hatévesnél fiatalabb cigány gyermek élt a városban, így az iskola utánpótlását nem látták biztosítottak. Az előadó ezért javasolta, hogy halasszák jobb időkre az iskola felállítását azzal a megkötéssel, hogy a cigány gyermekek számának alakulását állandóan figyelemmel kísérik. A gyűlésen elnöklő Szívós-Waldvogel iskolaszéki alelnök azonban rámutatott „*a cigánygyermek beiskolázásának és nevelésének a társadalom szempontjából való szükségességére*”, ezért az iskolaszék olyan határozatot hozott, amellyel kérte a tanfelügyelőt, hogy kísérelje meg az iskola felállításához szükséges engedélyt és államsegélyt megszerezni. Emellett a polgármestert arra kérték, hogy jelöljön ki megfelelő helyiséget – esetleg a volt lőporraktár épületét – az iskola részére.³⁹

Október 30-án a polgármester utasította a városi mérnöki hivatalt, hogy 30 napon belül készítsen terveket és tájékoztató költségvetést a volt lőportár „*cigányiskolává*” történő átalakítására.⁴⁰

Az 1941. november 13-án megtartott iskolaszéki gyűlésen ismét szóba került a „*cigányiskola*” ügye, miszerint „*a cigányiskola felállítására az engedély feltétlenül biztosítható lenne, az államsegély azonban a jelenlegi létszám mellett semmiképpen sem lenne biztosítható, annál kevésbé, mert a tanköteleseknek fele már 12 éves, ezek felerésze pedig 14. életévét is betöltötte már s így normális életkorú gyermekekkel közösen, eredményesen nem lennének nevelő oktatásban részesíthetők.*” Az ülés során a polgármester újból utasította a város mérnöki hivatalát, hogy a volt lőportár helyiségének „*cigányiskolává*” történő átalakítására készítsen terveket és költségvetést. Vitéz Szívós-Waldvogel, az iskolaszék alelnöke hangsúlyozta, hogy „*a cigánykérdést társadalompolitikai és kulturális szempontból is meg kell oldani*”. Drahos Jánosnak, az iskolaszék elnökének javaslatára elhatározták, hogy amennyiben a város kész helyiséget adni, a tanfelügyelő kísérelje meg a „*cigányiskola*” számára államsegély kieszközlését.⁴¹

Az iskolaszéki ülést követően november 24-ei keltezéssel a polgármester írásban is felhívta a mérnöki hivatalt, hogy készítse el az iskola terveit és költségvetését, és azokat mielőbb mutassa be.⁴² Az ügyben azonban nem történt előrelépés, ezért két hónappal később, 1942. január 23-án a polgármester megismételte ezen felhívását.⁴³ Váczy-Hübschl Antal városi mérnök végül 1942. február 6-án terjesztette be a volt lőporraktár átalakításának terveit és az előzetes költségvetést. Számításai szerint az elvégzendő mun-

38 MNL KEML VI.506. 1941. évi iratcsomó, 91/1941. isk. sz.

39 MNL KEML VI.506. 1941. évi iratcsomó, 94/1941. isk. sz., MNL KEML V.2.a 1808/1944. pm. sz. 164.

40 MNL KEML VI.506. 1941. évi iratcsomó, 142/941. isk. sz., MNL KEML V.2.a 1808/1944. pm. sz. 164.

41 MNL KEML V.2.a 158/1944. pm. sz. 64-65/a

42 MNL KEML V.2.a 158/1944. pm. sz. 63. [Eredeti ügyiratszám: 14.854/1941. pm. sz.]

43 MNL KEML V.2.a 158/1944. pm. sz. 62. [Eredeti ügyiratszám: 917/1942. pm. sz.]

kálatok 3140 pengőt tettek volna ki.⁴⁴ A késedelem okát egy több, mint két évvel később keletkezett iratból ismerhetjük meg: „A mérnöki hivatal 1942. január 23-án kapta a második felhívást ez ügyben s tekintettel arra, hogy ez időben jöttem a városhoz s mindez ideig állásom betöltetlen volt, csupán februárban vált lehetségessé az ügyel szakszerűségi szempontból foglalkozni.” – írta Váczy-Hübschl a polgármesternek 1944. november 29-én.⁴⁵

Azonban pár nappal a beterjesztését követően, február 11-én a városi mérnök által elkészített költségvetést irattárba helyezték, ugyanis a tanköteles cigány gyermekek alacsony létszáma miatt nem volt kilátás államsegélyre.⁴⁶ Ezzel a „cigányiskola” ügye hosszabb időre lekerült a napirendről.

Újabb nekifutás az esztergomi „cigányiskola” megszervezésére – Matyi bácsi levele

A következő fontos határozat a „cigányiskolával” kapcsolatban 1942. november 12-én, a városi iskolaszék gyűlésén született. Ez alkalommal az iskolaszék felkérte a polgármestert, hogy írassa össze a város területén élő összes 14 éves kor alatti cigány gyermeket, hogy az ügyet a képviselőtestület elé lehessen terjeszteni: „Az összeírás eredményének birtokában az iskolaszék felkéri a Polgármester urat, méltóztassék az ügyet a képviselőtestület elé terjeszteni a cigánygyermekokről szóló kimutatással együtt az iskolaszervezés kimondása, a megfelelően felszerelt iskolaépület, valamint legalább 10%-os helyi javadalom biztosítása iránt azzal, hogy a képviselőtestület az iskolaépítéshez, illetve épület átalakításhoz a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter úrtól államsegélyt is kérjen.”⁴⁷

Az iskolaszék határozatát követően a polgármester december 20-ai határidővel Kiffer Ferenc hegymestert bízta meg a névsor összeállításával.⁴⁸ Kiffer december 19-én küldte meg a tanköteles cigány gyermekek adatait. Az általa összeállított lista 36 gyermek adatait tartalmazta, valamint értékes adatokkal szolgált a helybeli cigány családok foglalkozására vonatkozóan is.⁴⁹ A névsort december 28-án továbbították a városi iskolaszéknek.⁵⁰

Az 1943. március 2-ai városi közgyűlésen a képviselőtestület a városi népiskolák összevonására vonatkozó előterjesztést tárgyalta, amelynek lényege az volt, hogy Esztergomban megszüntetnék a régi beiskolázási körzeteket és az összes népiskolát egy központi, 19 fős tanerővel rendelkező osztott népiskolává vonnák össze. Ennek több oka is volt. Korábban a városban a népoktatást a Szent Imre, Szent Margit, Szent Tamás, Szent György és Szent István községi népiskolák, a Szent Anna zárdai, Szentgyörgymezői zárdai és a vízvárosi zárdai szerzetes népiskolák, valamint két gyakorlóiskola látta el. A város beiskolázási körzetekre volt felosztva, a szülők pedig csak a saját körzetük népiskolájába íráthatták be gyermekeiket. Ez egyrészt elégedetlenséget szült a szülők körében, mivel nem választhattak szabadon iskolát, másrészt súrlódásokat okozott az iskolák között is, ugyanis rendkívül

44 MNL KEML V.2.a 158/1944. pm. sz. 60-61.

45 MNL KEML V.2.a 158/1944. pm. sz. 36.

46 MNL KEML V.2.a 158/1944. pm. sz. 60.

47 MNL KEML V.2.a 158/1944. pm. sz. 59.

48 MNL KEML V.2.a 158/1944. pm. sz. 59/a [Eredeti ügyiratszám: 16.985/1942. pm. sz.]

49 MNL KEML V.2.a 158/1944. pm. sz. 52-53.

50 MNL KEML V.2.a 158/1944. pm. sz. 52.

aránytalanul oszlott meg az egyes tanítókra eső teher. Voltak olyan tanítók, akik csak egy osztályt vezettek 25-35 tanulóval, míg másokra akár kettő, három, sőt négy összevont osztály jutott.⁵¹ Borz Lajos vármegyei tanfelügyelő tervét terjedelmi okokból itt nem áll módunkban részletesen kifejteni, elegendő csupán annyit megjegyezni, hogy az iskola összevonások és a népiskolai tanerő átcsoportosítása teremtette meg a lehetőséget a „*cigányiskola*” felállítására is. Közgyűlési felszólalásában Borz így foglalta ezt össze: „*ezen iskola rendezéssel kapcsolatban a cigányiskola kérdése is megoldódik, ugyanis a jelenlegi tantestületi létszámon belül egy tanító fogja a cigányokat is ellátni, a város végén lévő volt löporraktárban elhelyezendő cigányiskolában. Ezen oktatás a városnak nem jelent több kiadást, mert a megfelelő fedezet megvan. Reméljük, hogy így sikerülni fog a cigányokat vagy beletörni a rendesebb életbe, vagy ha nem sikerül, akkor talán elhagyják a várost s így a cigánykérdés lassan megoldást nyer.*”⁵²

Március 10-én a polgármester azzal adta ki a közgyűlési határozatot a mérnöki hivatalnak, hogy a tervezett átalakításokról terjesszen be tervrajzot és költségvetést.⁵³

A közgyűlést követően az iskolák összevonására és a „*cigányiskola*” felállítására vonatkozó tervezetet a komáromi tankerületi főigazgatóság útján a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez terjesztették fel jóváhagyásra. A miniszter jóváhagyta a tervezetet, valamint hozzájárult ahhoz, hogy a községi népiskola huszadik tanítóját a „*cigányiskolához*” osszák be, a jövőben pedig csak a „*cigányiskolán*” át juthasson be tanító a községi népiskolába.⁵⁴ Ezt Borz Lajos tanfelügyelő május 7-én 642/1943. tf. szám alatt közölte Esztergom polgármesterével. Ugyanekkor Borz kérte a város vezetőjét, hogy még a nyár folyamán alakítsák át a „*cigányiskola*” számára kiszemelt épületet, hogy az a tanév kezdetére már készen álljon.⁵⁵

A minisztériumi jóváhagyást követően, július 7-én Csaplovics József komáromi tankerületi főigazgató 4308/1942-43. szám alatt engedélyezte a Kerényi Rezső április 4-ei halálával megüresedett huszadik tanítói állás betöltését.⁵⁶ Csaplovics engedélyét két nappal később – az éppen szabadságon lévő tanfelügyelő nevében – Pauer István tanügyi titkár továbbította a polgármesternek.⁵⁷

Egy 1943. július 19-ei polgármesteri határozatból kiderül, hogy az idő tájt az iskola számára kiszemelt egykori löporraktár nem állt üresen, ugyanis a polgármester arra utasította Schalkház Ferenc főintézőt, hogy sürgősen gondoskodjon az ott elhelyezett nyáj-őrző pásztorok kitelepítéséről. Ugyanezen határozatával Etter ismételtel felhívta a mérnöki hivatalt, hogy az épület átalakítására sürgősen készítse el a terveket, illetve költségvetést, és azokat nyolc napon belül mutassa be, hogy az ügyet a képviselőtestület elé lehessen vinni.⁵⁸

51 Új korszak Esztergom város népoktatásában. *Esztergom és Vidéke*, LXIV. évf. 45. sz. (1943. június 5.) 1.

52 MNL KEML V.2.a 158/1944. pm. sz. 48.

53 MNL KEML V.2.a 158/1944. pm. sz. 51.

54 Új korszak Esztergom város népoktatásában. *Esztergom és Vidéke*, LXIV. évf. 45. sz. (1943. június 5.) 1.

55 MNL KEML V.2.a 158/1944. pm. sz. 35.

56 MNL KEML V.2.a 158/1944. pm. sz. 46.

57 MNL KEML V.2.a 158/1944. pm. sz. 45.

58 MNL KEML V.2.a 158/1944. pm. sz. 47. [Eredeti ügyiratszám: 11.220/1943. pm. sz.]

Váczy-Hübschl városi mérnök a tanfelügyelő társaságában még aznap kiment a volt lőporraktárhoz. A helyszíni szemle alapján azt jelentette, hogy az épület átalakítása azidő szerint 5500 pengőbe kerülne, hozzátette azonban, hogy a munkálatokhoz szükséges építési anyag nem áll a város rendelkezésére, igénylés útján pedig csak a következő év tavaszára lehetne azokat beszerezni.⁵⁹

A városi mérnök jelentését követően a polgármester a közgyűlés elé terjesztette az ügyet, amelynek tárgyalására a július 23-ai rendes közgyűlésen került sor. A képviselőtestület elfogadta a határozati javaslatot, amely átengedte a volt lőporraktár épületét és az átalakítási munkálatokra a mérnöki hivatal által benyújtott terv alapján 5500 pengő fedezetet engedélyezett.⁶⁰

A „*cigányiskola*” tanítójának megválasztására 1943. augusztus 28-án került sor. Ez alkalommal bevezető beszédében Borz Lajos tanügyi tanácsos, tanfelügyelő kiemelte, hogy „*buzgó, ideális lelkületű tanító megválasztására van szükség, akinek működésétől a megnyíló cigányiskola jövője is függ.*” Az eseményről beszámoló újságcikkből az is kiderült, hogy összesen heten pályáztak a huszadik tanítói állásra, ketten azonban időközben visszaléptek. A megmaradt öt pályázó közül 19 szavazat esett Csincsurá Kálmánra, kilenc Könözy Ferencre, három pedig Szóda Ferencre, így Csincsurát választották meg a huszadik tanítói állásra. Az *Esztergom és Vidéke* így méltatta az újonnan megválasztott tanítót: „*Csincsurá Kálmán esztergomi születésű, már nem kezdő tanító, legutóbb Pilismaróton tanított, tanítói gazdasági tanfolyamot végzett, népművelési előadói tanfolyamot hallgatott, eddigi működési helyén levante főoktató, légtalmi parancsnok, a polgári lövészegylet vezetője stb. volt, – és főként kiváló testnevelési munkodést fejtett ki, – egyébként emléklapos hadnagy. A tanítótestület tehát értékes taggal gyarapodott.*”⁶¹

Néhány héttel a képviselőtestületi határozatot követően, augusztus 23-án egy levél érkezett a polgármesteri hivatalba. A 13.706/1943. pm. szám alatt iktatott levél feladója egy bizonyos Matyi bácsi⁶² volt, aki személyes hangvétellű levelében az alábbi kéréssel fordult Etterhez: „*Kedves Jenő! Az öreg Bajánó Kovács József volt bányász régi 10 éves kapunyitogató udvarosom kint lakik Esztergom város kegyelméből a puszkapor [...] egy lyuk szobájában. Mert ott cigány iskola lesz, ki kellene neki mennie – de hova? Az ő 73 évével. Arra kér, hogy vagy tartsátok meg a cigányiskolában pedellusnak – vagy irgalomból engedjétek meg, hogy az Esztergom város kis majorjában (Tábor utca és Szt. László utca sarok)⁶⁴ van egy kis lakás oda mehesse lakni, a lakbért megfizetné. Szíves jóindulatodban ajánlom öreg szolgálmat – Téged pedig sokszor üdvözöl: Matyi bácsi*”⁶⁵

Valószínűleg ez a levél indította arra a polgármestert, hogy szóban bekérje a „*cigányiskola*” átalakítási tervét, amit augusztus 25-én be is terjesztettek hozzá.⁶⁶ Ezt követően augusztus 31-ei kelettel 13.820/1943 pm. szám alatt a polgármester átíratot intézett a műszaki hivatalhoz, hogy a bemutatott tervet sürgősen vigye az építési bizottság elé,

59 MNL KEML V.2.a 158/1944. pm. sz. 44.

60 MNL KEML XV.6.c 179. tek. 227/1943. kgy. sz.

61 Csincsurá Kálmánt választották meg városi tanítónak. *Esztergom és Vidéke*, LXIV. évf. 69. sz. (1943. szeptember 1.) 1.

62 A kutatás során nem sikerült Matyi bácsi személyét beazonosítani.

63 Olvashatatlan szó.

64 A mai Sugár út és Móricz Zsigmond utca kereszteződésénél.

65 MNL KEML V.2.a 158/1944. pm. sz. 28.

66 MNL KEML V.2.a 158/1944. pm. sz. 27.

azonban azt is megjegyezte, hogy nézete szerint a terv „*alternatív formában*” lenne elkészítendő, „*vagyis az iskola mellé tervezendő lenne egy kis helyiség egy felügyelő részére.*” A polgármester tehát Matyi bácsi levele nyomán úgy dönthetett, hogy felügyelőként, illetve gondnokként megtartaná az idős Baján Kovács Józsefet a „*cigányiskola*” mellett. Az iskola átalakítás sürgősségére való tekintettel a mérnöki hivatalnak 14 nap múlva részletes jelentést kellett betérjesztenie a polgármesterhez a megtett intézkedésekről.⁶⁷ Mivel időközben több fontos fejlemény történt, amely hatással volt a „*cigányiskola*” átalakítására, illetve annak megnyitására, ezért Váczy-Hübschl városi mérnök csak 1944. január 3-án válaszolt a polgármester fenti átiratára. Ebből megtudható, hogy a terveket ugyan bemutatták az építési bizottságnak, azonban a téglai igénylést az anyaghivatal elintézetlenül visszaküldte.⁶⁸ Az utóbbira a továbbiakban még részletesen kitérünk.

Mindebből kifolyólag a polgármester is csak több mint négy hónappal később, 1944. január 4-én válaszolt Matyi bácsi levelére: „*Bocsáss meg, hogy Baján Kovács József volt bányász ügyében még múlt év aug. 23-án hozzá írt soraidra csak most válaszolok. Miután a mérnöki hivatal csak most terjesztette be jelentését, így addig soraidra érdemi választ adni módomban nem volt. A mérnöki hivatal jelentése szerint a lőportárból alakítandó cigányiskola mellé egy kis helyiséget is tervezünk építeni, amelyben az öreg Kovács, akit az iskola felügyeletével kívánunk megbízni, e megbízatásának tartama alatt el fog lakhatni. Ha tehát az öreg megbecsüli magát, a cigány iskola mellett tovább is ott fog maradhatni.*”⁶⁹

Anyaghiány miatt csúszik az esztergomi „cigányiskola” megnyitása – A városi mérnök és a tanfelügyelő pávatánca

Amint arra a korábbiakban már fény derült, a város nem rendelkezett a volt lőportár átalakításához szükséges építőanyagokkal. Ezek beszerzésére azonban csak a képviselőtestület jóváhagyását követően kerülhetett sor. Az anyagbeszerzéssel kapcsolatos intézkedéseket és a későbbi problémák forrását legjobban a mérnöki hivatal 1944. november 29-ei jelentése foglalta össze, így azt részletesen is idézzük ezen a helyen:

Tekintettel arra, hogy a szükséges anyagmennyiség a városnak rendelkezésre nem állt szabályos igénylés útján kezdtük meg az előmunkálatokat. Középipítésnél az igénylő laphoz csatolni kell az építési engedélyt, a fedezet tárgyában hozott közgyűlési határozatot, tervet és műszaki leírást éppen ezért az igénylő lapokat csupán augusztus 8-án tudtam felküldeni. Sajnos az igénylő lapjainkat szeptember elején visszaküldték azzal, hogy megfelelően igazoltassuk és új igényléssel éljünk. Az új igénylőlapokat melyeket a tanfelügyelő úrral igazoltattam valamint polgármesteri aláírással is ellátott személyesen vittem fel a kultusz minisztériumba hol személyes közbenjárásomra midőn Otto László min. tan. úr segítségét vettem igénybe, sikerült az anyagot a zárolás alól mentesíteni. Meg kell itt említenem, hogy nem kis rábeszélésbe és utánajárásba került az ügy elintézése. A minisztériumból az igényléseket átküldték az ipari anyaggazdálkodási hivatalhoz azonban az értesítést nem a városi mérnöki hivatal kapta meg hanem a tanfelügyelőség. A tanfelügyelő úr rögtön jelezte nekem, s ekkor én felvilágosítottam, hogy ez még nem elintézett ügy és a megadott iktató-

67 MNL KEML V.2.a 158/1944. pm. sz. 27.

68 MNL KEML V.2.a 158/1944. pm. sz. 25.

69 MNL KEML V.2.a 158/1944. pm. sz. 25.

szám alapján utána kell járni a dolgoknak. Kértem ekkor, hogy az értesítést rögtön küldje át nekem, azonban csak másodszeri kérésemre 10 múltával kaptam meg. Rögtön a kézhezvétel után Pestre utaztam de sajnos az akkor folyamatban lévő hat hetes kiutalásba már nem sikerült beszorítani. Így is igen nehéz volt elintézni, ugyanis a mai anyagihiány mellett nem tartották feltétlenül szükségesnek egy cigányiskola létesítését. A kiutalás október 29-én érkezett meg azonban vissza kellett küldeni ugyanis az esztergomi téglagyárból történt a kiutalás hol időközben már a téglá elfogyott. Az említett kérésünk 18.4222/943. pm. sz. alatt ment fel az anyaghivatalhoz.⁷⁰

Habár a vallás- és közoktatásügyi miniszter augusztus 19-ei 9.222/1943. V. K. M. számú rendeletével a népiskolákban november 3-ára tolta ki a tanév kezdetét,⁷¹ amint az Váczy-Hübschl beszámolójából is kiderül, a „*cigányiskola*” épületének átalakítása az anyagihiány és az anyakiutalás körüli nehézségek miatt a tanév kezdetéig még csak el sem kezdődhetett, így a kijelölt épületben a tanítást nem lehetett megkezdeni.

A kialakult helyzet kellemetlen helyzetbe hozta a tanfelügyelőt, aki korábban kijárta, hogy betölthessék a megüresedett huszadik tanítói állást. Borz Lajos ezért október 26-án átiratot intézett a polgármesterhez, amelyben őszinte sajnálatát fejezi ki arra vonatkozólag, hogy az időközben november 3-ára kitolt tanévkezdésre sem fogják tudni megnyitni a „*cigányiskolát*”, mivel az átalakításra kiszemelt épület még mindig nem készült el. Mindemellett a városi mérnököt azzal vádolta, hogy nem szívügye a városi „*cigányiskola*” megnyitása, ezen kijelentése pedig később a két személy konfliktusához vezetett: „*Nem tudom hirtelenében megmondani hány ízben szorgalmaztam élő szóval úgy Nagyságodnál, valamint a város műszaki hivatalánál az átalakítást, bár Polgármester Úr szigorú utasításokat adott ki a kivitelre, a mérnök úrnál biztatásnál, ígéretnél többre nem mentem s most már kétségtelenül megállapíthatom, hogy e kérdés megoldása nem szívügye az átépítésre hivatott mérnök úrnak, mert ezt a csekély munkálatot minden háborús nehézség és anyagihiány ellenére is le lehetett volna félév alatt bonyolítani.*”

A községi Iskolaszék a cigányiskola tanítóját még aug. 20-án megválasztotta, – felfelé már jelentettem is, hogy az iskola működését a f. tanév elején meg fogja kezdeni, – most kénytelen leszek, önmagam megcáfolva egy újabb jelentésben feltárni a való helyzetet, féltől azonban, hogy így Csincsurá Kálmán megválasztott tanító államsegélyt nem kap és egész fizetését az iskolafenntartó városnak kell fizetnie.” Átirata végén a tanfelügyelő kérte a polgármestert, hogy haladéktalanul intézkedjen egy átmeneti helyiség biztosításáról, amelyben a november 3-ai tanévkezdetkor megkezdhetné működését a „*cigányiskola*”.⁷²

Borz átiratát másolatban Drahos János iskolaszéki elnök is megkapta, aki október 28-án szintén a polgármesterhez fordult és kérte a város vezetőjét, hogy sürgős intézkedéseivel tegye lehetővé a „*cigányiskola*” november 3-ai megnyitását.⁷³

A tanfelügyelő október 26-ai átiratát november 2-án kiadták a városi mérnöki hivatalnak, amelyre Váczy-Hübschl november 5-én válaszolt. Ebből először a városi mérnök által tett intézkedéseket ismerhetjük meg: „*Az anyag szükséglet összeállítását után az igényléseket a kgy. határozattal és összes mellékletekkel együtt felvittem a kultusz minisztérium-*

70 MNL KEML V.2.a 158/1944. pm. sz. 36.

71 9.222/1943. V. K. M. sz. rendelet. *Belügyi Közlöny*, XLVIII. évf. 36. sz. (1943. augusztus 29.) 1685-1686.

72 MNL KEML V.2.a 158/1944. pm. sz. 42/a.

73 MNL KEML V.2.a 158/1944. pm. sz. 41. [Eredeti ügyiratszám: 105/1943 isk. sz.]

ba hol személyes összeköttetésem alapján sikerült az anyagokat felszabadíttatni. A minisztériumból az igényléseket átküldték az ipari anyaggyártó hivatalba erről azonban az értesítést a tanfelügyelőségnek küldték át, honnan hosszas könyörgés után 10 napi késéssel kaptam meg s csak ezután tudtam az anyaghivatalnál utánna nézni. Tekintettel arra, hogy a tervezett építkezés nem katonai, csendőrségi, rendőrségi sem nem hadiipari építkezés, de még csak fontos középítkezésnek sem nyilvánítható, csupán C3. rangsor számot kapott. A kiutalás október 29.-én érkezett meg, sajnos azonban az esztergomi téglagyárhoz utasítottak s a téglagyár már leállt s a készletét légmentes és honvédelmi célokra tartalékolnia kell. Így újabb igényléssel más gyárhoz való utalást kell kérnünk. Ez újabb kéremünk már folyamatban van. Megjegyezni kívánom, hogy mindaddig, míg az anyag a helyszínen nincs, az építkezéshez hozzá nem foghatunk, valamint felhívom a figyelmet arra, hogy a városnak anyagja nincs.”

A tanfelügyelő vádjaira pedig az alábbiakkal reagált a városi mérnök: „A tanfelügyelő úr beadványában a mérnöki hivatal mulasztással vádolja meg ami felett igen csodálkozom és e jelentésben is a magam részéről legerélyesebben visszautasítom annál is inkább, mert a tanfelügyelő urat a megtett intézkedésekről állandóan tájékoztattam. Javaslom tekintettel arra, hogy az anyagkiutalásokkal kapcsolatos utánajárás nem nevezhető mérnöki munkának s azt bárki el tudja intézni, hívassék fel a tanfelügyelőség a kiutalások elintézésére.”⁷⁴ Váczy-Hübschl válaszából tehát kitűnik, hogy az anyagkiutalással kapcsolatos nehézségek egyik okaként azt a 10 napos időszakot jelölte meg, amíg a vallás- és közoktatásügyi minisztérium értesítése a tanfelügyelőnél volt. Ezen felül a városi mérnök úgy vélte, hogy nem a mérnöki hivatal feladata az anyagkiutalásnak utánajárni.

A polgármester előbb az iskolaszék elnökének válaszolt. Etter november 6-ai átiratában az alábbiak olvashatók: „Fenti ügyben kelt átiratára mély tisztelettel értesítem, hogy a mérnöki hivatal jelentés[e] szerint a cigányiskola részére kiszemelt épület átalakításához szükséges építési anyag rövidesen rendelkezésre fog állni és így az átalakítási munkálatok megkezdhetők lesznek: a munkálatok elmaradása az anyaghiánynak tudható be. Az iskola ideiglenes elhelyezésére megfelelő helyiség rendelkezésre nem áll és így arról legnagyobb sajnálatomra nem gondoskodhatom. A cigányiskola megnyitásának elhalasztása tekintettel a rendkívüli viszonyokra olyan tény, amelyet megnyugvással és a kérdés jelentőségének kellő mérlegelésével kell tudomásul vennünk.”⁷⁵

November 9-én a tanfelügyelőnek is válaszolt Etter. Ebben lényegében megismételte Váczy-Hübschl mondatait, ami alapján a polgármester is megállapította, hogy nem a mérnöki hivatal hibájából maradt el a „cigányiskola” átalakítása, hanem az a rendkívüli viszonyokkal magyarázható. Arról is tájékoztatta a tanfelügyelőt, hogy a „cigányiskola” átmeneti elhelyezését nem tudja biztosítani, mert „az csakis a cigánytelep közelében volna igénybeveendő tekintettel a cigányok hiányos ruházatára.”⁷⁶

1943. november 17-ei 1051-3/1943. számú átiratában Borz tanfelügyelő annak az értesülésének adott hangot, miszerint a „cigányiskolának” szánt épület átalakításához szükséges építőanyagok közül nemcsak a téglá, hanem például cement, mész, faanyag és ablaküvegek sem állnak rendelkezésre. Ezzel kapcsolatban aziránt érdeklődött, hogy megtörtént-e már az egyéb építőanyagok beszerzése, illetve megrendelték-e már a szükséges asztalos-

74 MNL KEML V.2.a 158/1944. pm. sz. 40.

75 MNL KEML V.2.a 158/1944. pm. sz. 41.

76 MNL KEML V.2.a 158/1944. pm. sz. 40. [Eredeti ügyiratszám: 18.294/1943. pm. sz.]

munkákat. A tanfelügyelő szerint amennyiben már történt gondoskodás a szükséges munkálatokról és építőanyagokról, úgy hajlandó a mérnöki hivatalt ért korábbi kritikáját revideálni: „Ezen fordul meg, hibás-e a mérnöki hivatal az építkezés elmaradásáért, vagy nem?

Mert ha mindezeket még legalább október hó elejével biztosította és ugyanekkor kiadta az asztalosmunkákat is, úgy készséggel elismerem, hogy 1051/1943. számú ama átiratomban, melyben azt állítottam, miszerint az építkezés nem szívügye az illető mérnök úrnak, tévedtem.” A hiányzó építési anyagokkal kapcsolatban keserűen megjegyezte: „Meg kell ezúttal jegyezmem azt is, hogy a plébánia épület átalakításához szükséges téglanyag a képviselőtestületi határozat meghozatala után szinte bűvészi gyorsasággal megvolt, pedig ez a munkálat igazán nem fontos annyira, mint egy középület átalakítás. Honnan szerezte ezt a mérnöki hivatal, ha az esztergomi téglagyárban leállt az üzem? Látom továbbá, hogy egyes magánépítkezések, pl. a Horthy Miklós úton a Pivók féle szálloda,⁷⁷ szinte zavartalanul történnek, ezerszámba áll az új téglák az épület előtt. Ugyan milyen rangsor szám szerint jutott hozzá az építési vállalkozó ehhez az anyaghoz?”⁷⁸

A tanfelügyelő átiratát követően a polgármester felszólította a mérnöki hivatalt, hogy jelentse, mily mérvű átalakítások szükségesek még a „cigányiskola” épületének befejezéséhez és ezek mennyi építési anyagot igényelnek.⁷⁹

1943. november 19-én Csaplovics József tankerületi főigazgató is megkereste a polgármestert, és – a tanfelügyelő 1051-2/1943. sz. jelentésére hivatkozva – kérte a polgármestert, hogy minden rendelkezésére álló eszközzel biztosítsa a „cigányiskola” épületének mielőbbi átalakítását és a cigány tankötelesek mielőbbi beiskolázását. Majd hozzátette: „Kérnem kell ezt azért is, mert ha ez nem lenne teljesíthető, indokolatlanul történt a községi iskolaszék által a községi iskolánál a 20. tanítói állás betöltése és az államkincstár megterhelése. Az állam nincs abban a helyzetben, hogy felesleges és szükségtelen létszámú állások betöltésére adjon államsegélyt, amikor másutt – nem városban – a legégetőbb igényeket sem tudja kielégíteni.”⁸⁰

November 25-én a tanfelügyelő – az egy héttel korábban kelt átiratának kiegészítésésként – egy újabb átiratot küldött a polgármesternek. Ebben „legfőként városi képviselői minőségben” az alábbiakat jegyzi meg:

Szándékosan nem reflektáltam nagybecsű átiratának a „10 napi késést” illető kitételre, mert nem akartam a város műszaki hivatalát még kellemetlenebb helyzetbe hozni, bár Váci mérnök úr egy kagylólecsapással végződő telefonbeszélgetéskor szenvedélyes hangon kikérte magának azt az állítólagos sértést, hogy neki nem lenne szívügye a cigányiskola átalakítása. Ugyanakkor kitanított, miszerint a tanfelügyelő nem szólhat bele a mérnöki hivatal működésébe, így tehát most kénytelen vagyok városi képviselői minőségemben is eljárni és ezt a 10 napot szóvá tenni annál is inkább, mivel a legutóbbi iskolaszéki gyűlésen Dudás mérnök, iskolaszéki tag úr szintén ezzel is mentette kartársai késedelmét.

Még f. évi május 27-én 642/1943. tf. szám alatt közöltem Nagyságoddal, hogy a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter úr 186.686/1943. VI. 5. számú rendeletével tudomásul vette a cigányiskola megnyitását, ugyanekkor kértem, miszerint a cigányiskola épülete a nyári hónapokban átalakíttassék és rendbehozassék, hogy az épület a tanév elejével rendelkezésre álljon. Nemcsak írásban, de szóval is szorgalmaztam a mielőbbi rendbehoza-

77 Ma Kiss János altábornagy út 14.

78 MNL KEML V.2.a 158/1944. pm. sz. 39-39/a.

79 MNL KEML V.2.a 158/1944. pm. sz. 38.

80 MNL KEML V.2.a 158/1944. pm. sz. 84.

talt, a tervek azonban így is csak 2 hónap alatt készültek el, úgy hogy az ügy július 31-én jutott a képviselő testület elé. Ekkor szavaztuk meg a szükséges 5.500 pengőt.

Mivel a tervek megvoltak és a fedezet is rendelkezésre állt, a mérnöki hivatalnak már augusztus 1-én lépéseket kellett volna tenni az anyagbeszerzésre, mert a tanév elejéig már csak 1 hónap volt hátra.

Akkor ugyanis még nem tudhattuk azt, hogy a tanév nem szeptember elején, hanem november 3-án nyílik meg, – az átalakításra azonban így is 1 hónap állt rendelkezésre.

Ez nem történt meg.

Augusztus 28-án, közvetlenül a tanítóválasztási eljárás elrendelése előtt azt a kérelmet intéztem Polgármester Úrhoz a tanítóválasztó iskolaszéki ülésen, méltóztassék olyként intézkedni, hogy a cigányiskola-épület, ha már eddig nem készült el, legalább a kitolt tanév elejére, azaz nov. 1-re rendelkezésre álljon. Csak igenlő válasz után tudtam nyugodt szívvel a tanítóválasztást megejteni. Néhány nappal később élő szóval is szorgalmaztam az átalakítás haladéktalan megkezdését és előttem méltóztatott kiadni ah atározott utasítást a vezető mérnök úrnak az azonnali munkára.

Az átalakítás ennek dacára is késett, úgy, hogy szept. 10-e táján ismét szóvátettem az ügyet, amelynél Perédi főtanácsos, Márkus iskolaigazgató és Gábrriel h. igazgató urak is jelen voltak.

Ekkor kérdezte Nagyságod Homor mérnök urat, mi van az anyaggal? Válasza az volt: megvan. Fülünk hallatára hangzott el ismét a határozott utasítása, azonnal fogjanak hozzá a munkához. Megnyugodva távoztam el, mert most már minden akadályt eltávolítva láttam az útból. Ugyanakkor azonban óvatosságból az igazgatóknak szigorú utasítást adtam arra, hogy 2-3 naponként szorgalmazzák a mérnöki hivatalban a munka megkezdését.

Ismét teltek a napok, amikor szeptember 22-én Vácsi mérnök úr személyesen felkeresett hivatalomban kérve, írjak a vallás- és közoktatásügyi minisztérium műszaki osztályának 10.000 drb. téglá és 20 q. cementnek kiutalása iránt, mert az átalakításhoz nincs anyaguk és amíg a kiutalás meg nem történt, a munkához nem is foghatnak hozzá. Igen meglepődtem, de megírtam a kért előterjesztést, amit a mérnök úr magával vitt.

Szept. 28-án kaptam a VKM. műszaki osztályától egy levelezőlapos értesítést arról, hogy a téglá és cementigénylést pártolólag továbbították az anyaghivatalhoz. Miután úgy hittem és joggal, mert az ügyet a mérnök úr személyesen intézte el a minisztériumban, hogy arról a város is kapott értesítést, nem közöltem a mérnöki hivattal csak azután, amikor megtudtam, hogy Őhozzájuk semmi sem érkezett.

Itt van tehát az a 10 nap, amelynek felelősségét most reám szeretnék áthárítani, – a fentiekből azonban világosan kitűnik, hol történt a mulasztás!

Május 27-e óta 5 hónap telt el, vajjon rendelkezésre áll-e már a szükséges téglá, cement, fa és üveganyag, kiadattak-e már az asztaolsmunkák?

Mindez nyitott kérdés, az átalakítás sorsa azonban ezen fordul meg és nem azon a »10 napon«, amellyel a mérnöki hivatal a felelősséget elhárítani igyekszik magáról.

Két-három magánépítkezés zavartalanul folyik a város területén, ezekhez volt anyag, de egy középület átalakítása anyagihiány miatt akadt meg?

Ez az, amire nem tudok magamnak megnyugtató választ adni.

Tekintettel arra, hogy a cigányiskola megnyitását már a tankerületi kir. főigazgató úr is erélyesen szorgalmazza, sőt az Iskolaszéknek is súlyos szemrehányást tett azért, mert az épület átalakításának megtörténte előtt tanítót választott, – a további bonyodalom elkerülése végett ezúttal mégegyszer arra kérem Nagyságodat, miszerint hivatali hatalma teljes súlyával méltóztassék a munkát azonnali megkezdésére és mielőbb befejezése iránt intézkedni, mert ha a megválasztott tanító államsegélyét a kir. főigazgató úr beszünteti és az egész tanítói fizetés a város nyakába szakad, ezért a felelősséget a teljes mértékben elhárítom magamról.⁸¹

November 26-án Drahos iskolaszéki elnök újabb átiratot intézett Etter polgármesterhez. Ennek elején röviden összefoglalta, hogy bár a tankerületi főigazgató „a legmessze-menőbb jóindulattal és a legnagyobb jóakarattal engedélyezte” a megüresedett huszadik tanítói állás betöltését, ennek az volt a feltétele, hogy a megválasztott tanító már abban a tanévben meg is kezdi működését a „cigányiskolában”. Kitér arra is, hogy bár a tanítóválasztás szabályszerűen megtörtént és főigazgatói jóváhagyást is nyert, a tanítás mégsem indulhatott meg november 3-án, mert az épület átalakítása nem készült el időben. Drahos ezt követően részletesen idézi Csaplovics tankerületi főigazgató november 19-ei átiratát is. Végül pedig megállapítja: „Az iskolaszék tehát kellemetlen, nehéz helyzetbe került és a kir. Főigazgató úr részéről az a vád érte, hogy a 20. tanítói állás betöltésekor olyan ügyet szorgalmazott, amely nem volt időszerű és nem volt kellően előkészítve, – s mind ez azért, mert a cigányiskola helyisége a sok ígéret és sürgetés dacára a mai napig sem készült el. Ezek után kérem Polgármester urat, a legsürgősebben tájékoztatni méltóztatassék a cigányiskolai helyiség ügyének állásáról, hogy annak alapján a kir. Főigazgató úr előtt legalább az iskolaszék jóhiszeműsége és eljárásának jó szándéka bizonyítható legyen. Annál is inkább kérem erre, mert annak idején személyes összeköttetésemet is latba vettem a 20. tanítói állás betöltése érdekében és az állás betöltését a kir. Főigazgató úr szívélyes jóakarattal engedélyezte.”⁸²

November 29-én a városi mérnök átiratában részletesen ismertette az ügyben megtett intézkedéseit. Ebből korábban már hosszabb terjedelemben idéztünk. Az átiratból azonban további fontos adatokat is megismerhetünk, ezért ezen a helyen ismételten bővebben citáljuk:

Az átalakításhoz szükséges 12000 drb. téglá, 20 q. cement, 3000 drb. cserép, 2 kocsi égetett mész, 6 kocsi homok, 4 kocsi sóder, 260 m². stukatúr nád, 40 kg. különböző szeg, 5 drb. ablak, 5. drb. ajtó, 2 m³. deszka és 1,5 m³. gerenda.

A szükséges anyagokból birtokunkban van a cement, cserép. Az asztalos munka meg van rendelve. A téglá kiutalás alatt áll miként arról a fentiek során már beszámoltam. Áthidalhatatlan akadályok előtt állok azonban a szükséges faanyag és szeg beszerzésénél. Tisztelettel javaslom az említett anyagok beszerzésénél a tanfelügyelő úr segítségét igénybe venni.

Jelentésemmel kapcsolatban tisztelettel rámutatok arra, hogy a 11715/943. pm. sz. jelentésemben megemlítettem azt, hogy minden valószínűség szerint az anyagok csupán tavaszra fognak rendelkezésre állni.

Tisztelettel jelentem, hogy a tanfelügyelő urat az anyagbeszerzéssel kapcsolatos nehézségekről és utánajárásumról mindig tájékoztattam és ezért nagyon csodálkoztam a 17666/1943. pm. sz.-u beadványán, melyben a sorok között hanyagsággal vádol meg. Tekintettel arra, hogy a tanfelügyelő úr állandóan tájékoztatva lett és mind ennek ellenére állandó szekatúrának voltam kitéve, még a közgyűlés előtt is, kénytelen voltam a gyanúsításokat a legerélyesebben visszautasítani. A beadványnak azon kitétele, hogy a munkálatok minden háborús nehézség és anyagihiány ellenére is elvégezhetőek lettek volna, még tájékoztatás nélkül is a mai helyzetre vonatkozólag teljes tájékoztatlanyságot mutat. Teljes tájékoztatlanyságot, sőt tudatlanságot mutat a plébániára való hivatkozás, ugyanis 2-300 drb. téglá és 12000 drb. téglá között különbség van. A plébániánál felhasznált téglamennyiség a vállalkozónak rendelkezésére állt. Sajnos a Pivók féle építkezéssel kapcsolatban felvilágosítással szolgálni nem tudok, legjobb volna, ha a tanfelügyelő úr kérdésével egyenesen az építetthöz fordulna.

A tanfelügyelő úr következő beadványában, mely 19301/943. pm. szám alatt lett iktatva, hajlandónak mutatkozik tévedését elismerni, ha részletesen beszámolunk a megtett intéz-

82 MNL KEML V.2.a 158/1944. pm. sz. 74-75.

kedéseinkről, egyúttal azonban a tankerületi főigazgatóságnak azt jelenti, hogy a hátralevő csekély munkálatok a fennálló nehézségek ellenére is megoldhatók lettek volna.

A tanfelügyelő úr 19701/1943. pm. sz.-u beadványában Homor Kálmán főmérnök úr szavaira hivatkozik, ki állítólag azt mondta volna, hogy az anyag már rendelkezésre áll, ez az állítás azonban a főmérnök úr szavainak félreértéséből adódhatott. A 10 napi késéssel pedig, melyet már az előbbieken is voltam bátor jelteni, nem a felelősséget kívántam a tanfelügyelő úrra hárítani, mert köztudomású dolog az, hogy minden közhivatal jelenleg túl van munkával terhelve s így érthető, ha többszöri kéréssem feledésbe merült, csupán arra kívántam rámutatni, hogy ha valahol hiba történt úgy azért nem a mérnöki hivatal okozható.⁸³

Átirata végén a városi mérnök ismételten javasolta, hogy a hiányzó anyag beszerzésére a tanfelügyelőt hívják fel, aki a „*cigányiskola*” mellett a Szentistvánvárosi⁸⁴ elemi iskola anyagszükségletét is elintézhethetné.⁸⁵

Másnap egy újabb, terjedelmében csupán pár soros átiratot intézett Váczy-Hübschl a polgármesterhez, amelyben javasolta, hogy – az előző napi átiratától függetlenül – tegyék vizsgálat tárgyává azt, hogy ki tanácsolta az iskolaszéknak a „*cigányiskola*” tanítójának megválasztását, ugyanis ő már a július 19-én kelt 11.725/1943. pm. sz. jelentésében rámutatott arra, hogy igénylés útján a szükséges építőanyagok csak 1944 tavaszára állhatnak rendelkezésre.⁸⁶

A polgármester december 2-án válaszolt a tankerületi főigazgató november 19-ei átiratára. Válaszához Etter a mérnöki hivatal jelentését is csatolta. A „*cigányiskola*” megnyitásának késedelméért az anyag kiutalási nehézségeket okolta a polgármester. Ennek nyomatékosságaként megemlítette, hogy anyaghiány miatt a szentistvánvárosi állami elemi iskola kibővítési munkálatait sem sikerült több mint másfél év alatt befejezni. Végezetül Etter az alábbi képpel foglalta össze a helyzetet: *„A fentieknél fogva legnagyobb sajnálatomra nincs módomban a cigányiskola épületének átalakítását a szükséges anyag megérkezése előtt megvalósítani, bár az anyag leszállítás sürgetésének minden eszközét felhasználom. A mérnöki hivatalt ellenőrzöm a tekintetben, hogy a munkálatok a lehetőség keretén belül végeztessenek, a tanítói állás betöltése, bár annak indoka a cigányiskola volt, az iskola megnyitásának késedelme miatt sem volt indokolatlan, mert a tantestületből Szalva László a polgári iskolánál kapott működési engedélyt és egy tanító a zárda iskolánál beállott hiány pótlására ideiglenes áthelyezést nyert. A cigányiskola megnyitásának nehézségeit – miként ez a mérnöki jelentésből is kitűnik nem lehetett előre látni s így a történetekért felelősség senkit sem terhel.”*⁸⁷

A főigazgatónak írott átiratát december 9-én a polgármester Drahos János iskolaszéki elnöknek is megküldte. A Drahosnak írott átiratában Etter megismételte azon álláspontját, miszerint a „*cigányiskola*” átalakítása körüli problémák a háborús nehézségekből erednek. A polgármester kiemelte: *„Sem méltóságod, sem az iskolaszék nem vádolható azzal, hogy a 20-ik tanítói állás betöltése körül a kellő gondosságot vagy előrelátást nem gyakorolta volna. A mérnöki jelentés is rámutat arra, hogy pár napi késedelem volt az okozója az anyag egyrésze kiutalása elmaradásának. A 20-ik tanítói állás betöltése nélkül*

83 MNL KEML V.2.a 158/1944. pm. sz. 36-36/a.

84 Ma Esztergom-kertváros

85 MNL KEML V.2.a 158/1944. pm. sz. 36-36/a.

86 MNL KEML V.2.a 158/1944. pm. sz. 36/a.

87 MNL KEML V.2.a 158/1944. pm. sz. 85. [Eredeti ügyiratszám: 19.700/1943. pm. sz.]

a tanügyi felsőbb hatóságoknak nem lett volna módjában Szalva tanítót a polgári iskolai tanításra kirendelni és arra sem lett volna mód, hogy az irgalmas-nővérek által vállalt tanítás ellátására az ott hiányzó tanerőket pótoljuk.

A cigányiskola egy teljesen új intézmény, ennek létesítését rendkívüli időben és nehéz viszonyok mellett határozta el a város közönsége. A történetekkel számolni lehetett a munkálatok elhúzódsát nem mulasztás, hanem a háborús viszonyok okozták mint ahogy a Szt. István városrészi állami népiskola épület kibővítési munkálatainak az elhúzódsáért sem lehet a mérnöki hivatalt felelőssé tenni.”⁸⁸

Borz tanfelügyelő 1230/1943. és 1051/1943. számú átirataira december 10-én válaszolt a polgármester. Ebben a polgármester a késelem kizárólagos okaként a felmerült anyag kiutalási nehézségeket adja meg, a közel két éve húzóódó Szentistvánvárosi elemi iskola kibővítési munkálataihoz hasonlóan. A polgármester hivatkozik a mérnöki hivatal július 19-ei jelentésére is, miszerint igénylés esetén csak 1944 tavaszára volt várható az átalakításhoz szükséges építőanyagok rendelkezésre állása. Etter Váczy-Hübschl átirata alapján tételesen felsorolta a szükséges építőanyagokat, kihangsúlyozta azonban, hogy „*áthidalhatatlan akadályok*” merültek fel a szükséges faanyag és szeg beszerzésénél, ezért ebben a tanfelügyelő segítségét kérte. Átiratában a polgármester megállapította: „*Az előbbieket tehát nincs módomban megállapítani, hogy a kiszemelt épületnek a cigányiskola céljára leendő átalakítási munkálatainak elhúzódsa miatt bármelyik városi alkalmazottat is felelősség terhelné. [...]*”

Őszintén sajnálom, hogy Tanfelügyelő úrnak a cigányiskola létesítésére irányuló elismerésre méltó törekvése az említett és a mai háborús állapot következtében idejében sikerre nem vezetett. Azt hiszem, az adott viszonyok mellett, e kérdésnek személyi vonatkozásaitól *eltekintve, a leghelyesebb ezen törekvés és ezt kívánom teljes erőmből támogatni, hogy a célt minél előbb elérjük és az átalakítási munkálatokat befejezzük.”⁸⁹*

December 18-ai válaszában Borz tanfelügyelő megjegyezte, hogy bár a korábbi átirataiban foglaltakra adott válaszában Etter nem tért ki mindenre és több fontos kérdést is homályban hagyott, mégsem fessegeti tovább a felelősség kérdését, „*hiszen ez az építkezést úgy sem fogja előbbre vinni és eddig is csak személyi súrlódásoknak, érzékenykedésnek volt az előidézője.*”

Arra nézve kérem azonban tájékoztatását, hogy a még szükséges és rendelkezésre álló faanyag és szeg beszerzésénél miként lehetnék segítségére, mert ha kell, a legnagyobb készséggel rendelkezésére állok.”⁹⁰

A tanfelügyelő felajánlását követően december 23-án a polgármester értesítette a városi mérnököt, hogy „*szükség esetén a kir. tanfelügyelő úr segítségét vegye igénybe!*”⁹¹

A polgármester átiratára január 1944. január 14-én válaszolt Váczy-Hübschl. A városi mérnök arról tájékoztatta a polgármestert, hogy az anyaghivatal annak idején az esztergomi téglagyártól utalta ki a szükséges téglamennyiséget, a gyár azonban akkor már nem rendelkezett téglával. Emiatt az igénylési űrlapot azzal a kérelemmel küldték vissza az anyaghivatalba, hogy a kiutalást a basaharci téglagyárra írják át. Ezt az űrlapot azonban „*minden indoklás és változás nélkül*” január 7-én visszaküldték. A városi mérnök úgy vélte,

88 MNL KEML V.2.a 158/1944. pm. sz. 76. [Eredeti ügyiratszám: 19.885/1943. pm. sz.]

89 MNL KEML V.2.a 158/1944. pm. sz. 32.

90 MNL KEML V.2.a 158/1944. pm. sz. 31.

91 MNL KEML V.2.a 158/1944. pm. sz. 31.

hogy „a tanfelügyelő úr a mellékelt téglakiutalás kiforszírozásával és 30 kg. bármely méretű szeg megszerzésével az iskola építését előmozdíthatná.”⁹²

Január 18-ai kelettel a polgármester átiratot intézett a tanfelügyelőhöz, amelyben ismerteti a mérnöki hivatal jelentését és azon álláspontját, miszerint a téglakiutalás kieszközlésével és 30 kg bármely méretű szeg beszerzésével lehetne a „cigányiskola” építését előmozdítani.⁹³

Borz tanfelügyelő január 30-án 148/1944. szám alatt átiratot küldött a polgármesternek, amelyben jelezte, hogy a „legnagyobb készséggel hajlandó” a 12.000 darab téglá és 30 kg szeg beszerzésével a „cigányiskola” építését elősegíteni.⁹⁴

Február 8-án a városi mérnök arról tájékoztatta a tanfelügyelőt, hogy a 12.000 téglá egyszer már ki let utalva, azonban 1944. január 1-jével minden kiutalás rendeletileg hatályát veszítette, ezért azokat újra ki kell kérni a M. Kir. Ipari Anyaggazdálkodási Hivataltól. Ezzel kapcsolatban megjegyezte: „A fenti ügyben szükségesnek, illetőleg célszerűnek látszik személyesen eljárni.” Váczy-Hübschl azt is közölte, hogy a szeg nem számít zárolt anyagnak, így azt a szabad kereskedelemben kell beszerezni, átiratához pedig az anyagigénylési lapot is mellékelte.⁹⁵

A tanfelügyelő két nappal később visszaküldte a polgármesternek a kitöltött és a kitöltetlen anyagigénylési lapot. Külön hangoztatta azonban, hogy bár annak idején ugyan felajánlotta a segítségét, a személyes utánajárás már nem az ő feladata, különösképpen nem az igénylési ívek kitöltése, majd hozzátette: „Én az iskolát megszerveztem, az épület átalakítása és az anyagbeszerzése iránti utánajárás már a városi mérnök kötelessége. Segítés alatt írásbeli támogatást értek, amit ezennel ismételten tisztelettel felajánlok, ha az ívet szabályszerűen kitöltve visszakapom.”⁹⁶

Február 28-án a polgármester utasította a városi mérnöki hivatalt, hogy intézkedjen az építéshez szükséges anyagbeszerzésről, illetve a hivataloknál „a szükségszerűséghez mérten személyesen járjon el.”⁹⁷

Március 12-én vitéz Szívós-Waldvogel, mint iskolaszéki alelnök átiratot intézett a polgármesterhez, amelyben a „cigányiskola” mielőbbi átépítése érdekében újabb bizottság összehívását és helyszínre küldését kérte az iskolaszék képviselőjének bevonásával. Véleménye szerint a helyiség a város rendelkezésére álló anyagból is akár 8-10 nap alatt alkalmassá tehető lett volna arra, hogy abban a tanítás még a tavasszal megkezdődhessen. Úgy vélte, hogy a további kiépítéséről, így az épület fűthetővé tételéről később, akár szeptemberben is lehetne gondoskodni.⁹⁸

Két nappal vitéz Szívós-Waldvogel levelét követően a polgármester március 21-én 11 órára értekezletet hívott össze a polgármesteri hivatalba, ahova Szívós-Waldvogelen kívül Borz Lajos városi képviselőt is meghívta. Ezen felül Etter felszólította a városi mérnököt, hogy a lehető legalaposabban készítse elő a „cigányiskola” ügyét és azt ismertesse az értekezlet során a meghívottakkal.⁹⁹ Az ülésről nem maradt fenn részletes beszámoló,

92 MNL KEML V.2.a 158/1944. pm. sz. 30.

93 MNL KEML V.2.a 158/1944. pm. sz. 30.

94 MNL KEML V.2.a 158/1944. pm. sz. 24.

95 MNL KEML V.2.a 158/1944. pm. sz. 23. [Eredeti ügyiratszám: 2161/1944. pm. sz.]

96 MNL KEML V.2.a 158/1944. pm. sz. 17.

97 MNL KEML V.2.a 158/1944. pm. sz. 16. [Eredeti ügyiratszám: 2703/1944. pm. sz.]

98 MNL KEML V.2.a 158/1944. pm. sz. 9/a

99 MNL KEML V.2.a 158/1944. pm. sz. 15. [Eredeti ügyiratszám: 3599/1944. pm. sz.]

csupán a mérnök egy későbbi, pár soros feljegyzéséből tudható, hogy a *„tisztázandó kérdések megbeszéltek.”*¹⁰⁰

Április 11-én Váczy-Hübschl Sáska József kőművest bízta meg 7453,40 pengő összegben a *„cigányiskola”* átalakításával, amelyhez a mérnöki hivatal szolgáltatta.¹⁰¹

Április 25-én Perédy Ferenc számvevőségi főtanácsos jelentette a polgármesternek, hogy a *„cigányiskola”* átalakításával kapcsolatban megérkezett hivatalához az első kérés érvényesítés végett. Mivel a költségvetésben erre fedezet nem volt, és a közgyűlés sem jelölt még ki rá, azt a törzsvagyon alapból fizette ki. Perédy ezért kérte, hogy a közgyűlés a nagyobb átalakítási munkálatokra a mérnöki hivatal által bemutatandó előzetes költségvetés alapján jelöljön ki fedezetet.¹⁰²

Május 6-án a polgármester felkérte a mérnöki hivatalt, hogy a *„cigányiskola”* átalakítási költségeiről, valamint az előrelátható kiadásairól sürgősen terjesszen be költségvetést, hogy azt a képviselőtestülethez sürgősen előterjesztésre kerülhessen.¹⁰³ A mérnöki hivataltól azonban valószínűleg nem érkezett meg a kívánt gyors válasz, ugyanis a polgármesternek később meg kellett ismételnie felhívását.¹⁰⁴

Június 19-én Perédy arról számolt be a polgármesternek, hogy a volt löportár átalakításáról néhány számla érkezett a számvevőséghez. Ezzel kapcsolatban megjegyezte: *„A fenti tárgyban a 16/1943 kgy. sz. határozat utolsó mondata tartalmaz ugyan olyan kitételt, miszerint a cigányiskola felállítása lehetővé válik, de épp ezen határozat azt is kimondja, hogy az átalakítási és beruházási költségekre javaslatot vár, amikor is azok fedezetéről a képviselőtestület gondoskodni fog.”* Mivel Perédy tudomása szerint ilyen közgyűlési határozat még nem született, erre vonatkozó intézkedést kért a polgármestertől, mert enélkül a kifizetések nem voltak teljesíthetők.¹⁰⁵

Június végén a polgármester ezért ismételten felkérte a mérnöki hivatalt, hogy az addig felmerült költségekről és a befejezésig még várható költségekről tegyen megindokolt jelentést.¹⁰⁶

Váczy-Hübschl városi mérnök július 12-én azt válaszolta a polgármesternek, hogy a 227/1943. számú közgyűlési határozat az átalakítás költségeire 5500 pengőt engedélyezett, de akkor még külön szolgálatok kialakítása nem szerepelt a tervezett munkálatok között. A városi mérnök átiratából az is megtudható, hogy bár az építkezés 1944 júliusában már befejezés előtt állt, fedezet és építőanyag hiányában a különálló szolgálatok építéséhez hozzá sem fogtak.¹⁰⁷

Augusztus 12-én Perédy számvivő főtanácsos jelentette a polgármesternek, hogy *„a sürgető előterjesztést azért mutattam be, mivel annak idején, amikor a 227/1943. kgy. sz. határozat hivatalom részére ki lett adva, a munkálatok még nem voltak folyamatban, így nem lévén főkönyvi számlája, előjegyezni nem lehetett, a nyilvántartásból pedig tévedésből lekerült.”* Ugyanakkor hozzátette, hogy a közgyűlési határozattal engedélyezett

100 MNL KEML V.2.a 158/1944. pm. sz. 11.

101 MNL KEML V.2.a 158/1944. pm. sz. 9.

102 MNL KEML V.2.a 158/1944. pm. sz. 8.

103 MNL KEML V.2.a 158/1944. pm. sz. 8. [Eredeti ügyiratszám: 7137/1944. pm. sz.]

104 MNL KEML V.2.a 158/1944. pm. sz. 7. [Eredeti ügyiratszám: 9560/1944. pm. sz.]

105 MNL KEML V.2.a 158/1944. pm. sz. 5.

106 MNL KEML V.2.a 158/1944. pm. sz. 5. [Eredeti ügyiratszám: 11.218/1944. pm. sz.]

107 MNL KEML V.2.a 158/1944. pm. sz. 4/a

5.500 pengővel szemben addig az időpontig 7.782,26 pengő lett utalványozva, holott a végszámla még nem érkezett be. Mivel annak idején a fedezetet a honvédségi kártalanítási alapból szándékozták finanszírozni, viszont arra már a 13.591/1944. pm. szám alatt iktatott miniszteri rendelkezés alapján számítani nem lehetett, Perédy a további munkálatokra újabb fedezet kijelölését kérte.¹⁰⁸

Ezt követően a polgármester felszólította a mérnöki hivatalt, hogy jelentse, mikor fejezik be az építési munkálatokat és előreláthatólag mekkora összeget fog kitenni az építkezés végösszege.¹⁰⁹

Augusztus 19-én Váczy-Hübschl jelentette a polgármesternek, hogy a korábban megállapított 5500 pengőnyi fedezet az időközben bekövetkezett áreltolódások miatt kevésnek bizonyult, és az addig kivitelezett munkálatok 2700 pengő többletkiadást eredményeztek. Kitért arra is, hogy az iskola létesítésével kapcsolatban felmerült még egy háromtagú WC és egy tűzelőkamra kialakításának szükségessége is, ami további 2500 pengőbe kerülne. A városi mérnök ezért kérte a polgármestert, hogy az így előállott 5200 pengő többletköltség fedezetének kijelölésére az ügyet vigye a városi közgyűlés elé.¹¹⁰

A képviselőtestület végül az augusztus 23-ai rendkívüli közgyűlés során 354/1944. kgy. szám alatt elfogadta az 5200 pengő pluszköltséget és kijelölte annak fedezetét.¹¹¹

A „*cigányiskola*” létrehozása ügyében az utolsó 1945 előtti irat 1944. október 4-én keletkezett. Ebben a városi mérnök jelentette a polgármesternek, hogy a közgyűlés az építkezésre a már rendelkezésre álló 5500 pengőn felül újabb 5200 pengő fedezetet jelölt ki, amely összegből már megoldható lesz az építkezés. Két nappal később az ügy előadója az alábbiakat vezette rá az iratra: „*További intézkedést nem igényel. Fedezet rendelkezésre áll.*”¹¹²

Összegzés

Tanulmányomban egy esztergomi „*cigányiskola*” létrehozásának Horthy-korszakbeli kísérletét mutattam be. Az iskola létrehozásának gondolata már 1939-ben, a város első cigányszabályrendeletének tervezetében megjelent. Ehhez valószínűleg a Komárom vármegyei Tárkányban¹¹³ működő „*cigányiskola*” szolgálhatott mintául. Vitéz Szívós-Waldvogel József képviselőtestületi tag – aki ebben az időszakban az iskolaszék tagja, majd alelnöke is volt – 1939 végén a városi iskolaszék gyűlésén is felvetette a „*cigányiskola*” létrehozásának szükségességét. Ekkor azonban még egy állam által felállítandó intézményre gondoltak, amelyhez a város hajlandó lett volna a szükséges helyiséget biztosítani.

Az iskola szervezéséhez szükséges előkészületek azonban lassan haladtak. 1941-ben Esztergomban mindössze 22 tanköteles cigány gyermeket írtak össze, akik valószínűleg

108 MNL KEML V.2.a 158/1944. pm. sz. 2. [Eredeti ügyiratszám: 12.795/1944. pm. sz.]

109 MNL KEML V.2.a 158/1944. pm. sz. 2.

110 MNL KEML V.2.a 158/1944. pm. sz. 69.

111 MNL KEML XV.6.c 180. tek. 354/1944. kgy. sz.

112 MNL KEML V.2.a 158/1944. pm. sz. 1. [Eredeti ügyiratszám: 12.795/1944. pm. sz.]

113 1923 és 1938 között az 1923. évi XXXV. törvénycikk rendelkezései alapján Komárom vármegye és Esztergom vármegye egy közigazgatási egységet alkotott Komárom és Esztergom közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegye néven.

egyáltalán nem jártak iskolába, így az esetleges iskolaszervezés esetén csupán az első osztály megnyitása jöhetett volna szóba. A városi iskolaszék 1941. szeptember 3-ai gyűlésén az iskolaszék olyan határozatot hozott, amellyel kérte a tanfelügyelőt, hogy kísérelje meg a „*cigányiskola*” felállításához szükséges engedélyt és államsegélyt megszerezni, a polgármestert pedig arra kérték, hogy jelöljön ki megfelelő helyiséget – esetleg a volt lőporraktár épületét – az intézmény számára.

1941 végén Etter Jenő polgármester több alkalommal is utasította a városi mérnöki hivatalt, hogy készítse el a volt lőportár „*cigányiskolává*” történő átalakításának terveit és annak költségvetését. Mivel az idő tájt a városi mérnök állása betöltetlen volt, a tervek csak 1942. februárjára készültek, azonban néhány nappal később irattározták azokat, ugyanis a cigány gyermekek alacsony létszáma miatt államsegélyre nem volt kilátás.

A „*cigányiskola*” ügye legközelebb 1942 végén merült fel, ekkor ismét összeírták a tanköteles cigány gyermekeket.

1943 tavaszán a városi népiskolák összevonása lehetőséget teremtett egy „*cigányiskola*” felállítására is. A vallás- és közoktatásügyi miniszter jóváhagyta a népiskolák összevonását, valamint hozzájárult ahhoz, hogy a községi népiskola 20. tanítóját a „*cigányiskolához*” osszák be. Ezen felül az is kimondásra került, hogy a jövőben csak a „*cigányiskolán*” át juthat be tanító a községi népiskolába.

A polgármester előbb 1943 márciusában, az iskolák összevonásáról szóló képviselő határozatot követően, majd júliusban is felhívta a mérnöki hivatalt, hogy készítse el az iskola terveit és a költségvetést. Váczy-Hübschl Antal városi mérnök jelentése szerint a volt lőporraktár iskolává történő átalakítása az idő szerint 5500 pengőbe került volna, hozzátette azonban, hogy a munkálatokhoz szükséges építési anyag nem állt a város rendelkezésére, igénylés útján pedig csak 1944 tavaszára lehetne azokat beszerezni. Mindezek ellenére 1943. augusztus 28-án Csincsurá Kálmán személyében megválasztották a „*cigányiskola*” tanítóját.

Habár időközben a vallás- és közoktatásügyi miniszter az 1943-1944-es tanév kezdetét november 3-ára tolta ki, az említett építőanyag hiány miatt a tanévkezdetig még csak el sem kezdődhetett az építkezés. Ez kellemetlen helyzetbe hozta Borz Lajos tanfelügyelőt, aki korábban kijárta, hogy betölthessék a megüresedett 20. tanítói állást. Hozzá hasonlóan Csaplovics József tankerületi főigazgató is az iskola mielőbbi megnyitását szorgalmazta, ugyanis úgy vélte, hogy annak elmaradása esetén indokolatlanul történt az államkincstár megterhelése.

A polgármester, a városi mérnök, a tanfelügyelő és a tankerületi főigazgató részleteken ismertettet iratváltásaiból kirajzolódik, hogy a sok, önmagában talán jelentéktelen tűnő körülmény együttes hatása, végeredményben pedig a háborús anyagihiány miként akadályozta meg az esztergomi „*cigányiskola*” létrehozását.

Felhasznált szakirodalom

- 9.222/1943. V. K. M. sz. rendelet. *Belügyi Közlöny*, XLVIII. évf. 36. sz. (1943. augusztus 29.) 1685-1686.
- Hajnáczy Tamás: Cigánytelepek a két világháború közötti Magyarországon. *Esély*, 2021/2. 90-113.
- Karsai László: *A cigánykérdés Magyarországon 1919-1945. Út a cigány Holocausthoz*. Cserépfalvi Kiadó, Budapest, 1992.
- Miklós Tamás: Elképzelések és tervek az esztergomi cigányság letelepítésére a Horthy-korszakban, valamint annak megvalósulása. *Romológia*, 2017/13. 69-88.
- Miklós Tamás: Az 1942. évi esztergomi cigány-szabályrendelet megalkotása és annak előzményei. In: Horváth Attila – Wencz Balázs (szerk.): *Közlemények Komárom-Esztergom megye múltjából*. Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Megyei Levéltára Évkönyvei 26. Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Megyei Levéltára, Esztergom, 2019. 159-182.

Felhasznált sajtóforrások

- A tárkányi cigányiskola vizsgálója. *Esztergom és Vidéke*, LIX. évf. 52. sz. (1938. július 7.) 2.
- Csincsura Kálmánt választották meg városi tanítónak. *Esztergom és Vidéke*, LXIV. évf. 69. sz. (1943. szeptember 1.) 1.
- Jóváhagyta a vármegye a cigányok áttelepítését. *Esztergom és Vidéke*, LX. évf. 29. sz. (1939. április 16.) 2.
- Sürgősen meg kell oldani az esztergomi cigánykérdést. *Esztergom és Vidéke*, LVII. évf. 27. sz. (1936. április 2.) 1.
- Új korszak Esztergom város népoktatásában. *Esztergom és Vidéke*, LXIV. évf. 45. sz. (1943. június 5.) 1.

Felhasznált levéltári források

- Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Megyei Levéltára (Esztergom)
- V.2.a Esztergom szabad királyi megyei város polgármesterének iratai. Polgármesteri iratok 1930-1950.
- 158/1944. pm. sz. ügyirat (Tárgy: Közs. cigányiskola felállítása)
 - 1808/1944. pm. sz. ügyirat (Tárgy: Cigánykérdés)
 - 9135/1944. pm. sz. ügyirat (Tárgy: Cigányok elhelyezése)
- XV.6.c Esztergom város képviselőtestületének iratai 1879–1944. – Mikrofilmtár. Esztergom város levéltára 1701–1950. Esztergom város képviselőtestületének iratai 1879–1944.
- 169., 175-176. és 178. mikrofilm tekercsek
- VI.506. Esztergom város iskolaszékének iratai
- 1940. évi iratsomó
 - 1941. évi iratsomó

FORRÁS

- 77 Miklós Tamás
„A cigánykérdés a cigányok elhelyezésével megoldva
nincsen.” – Források az 1942. évi esztergomi
cigány-szabályrendelet megalkotásához

Miklós Tamás¹

„A cigánykérdés a cigányok elhelyezésével megoldva nincsen.”

Források az 1942. évi esztergomi cigány-szabályrendelet megalkotásához

A *Kísérlet az esztergomi „cigányiskola” létrehozására a Horthy-korszakban* című tanulmányomban vázlatosan bemutattam, hogy miként vetődött fel a városban egy helyi cigány-szabályrendelet megalkotásának a szükségessége, valamint hogy milyen folyamat vezetett el a rendszabály megalkotásáig. Az alábbi forrásközleményben az erre vonatkozó legfontosabb levéltári iratokból közlök egy válogatást.

A Horthy-korszakra jellemző, hogy a cigánykérdést elsősorban miniszteriális, vagy alsóbb szintű intézkedésekkel próbálták rendezni.² Bár a törvényhatóságok többször kezdeményezték az úgynevezett „cigánykérdés” központi megoldását, annak két lényeges akadálya volt: egyrészt egy elsősorban szociális jellegű társadalmi problémát nem lehet jogi szabályozással megoldani, másrészt pedig egy ilyen törvénnyel az állampolgári jog-egyenlőség alapelve is sérült volna.³ Törvényi rendezés hiányában maradt tehát a rendeleti jogalkotás, amely a cigányok életviszonyainak széles skáláját ölelte fel. Jelentős szerepet kapott a „cigánykérdés” szabályozásban a törvényhatóságok szabályrendelet-alkotási joga. Ez lehetővé tette, hogy a törvényhatóságok saját belügyeikben és önkormányzati hatáskörükön belül szabályrendeleteket alkothassanak, ugyanakkor azt, hogy mi számít saját belügynek, nem határozta meg a vonatkozó törvény. A szabályrendeletek nem ütközhettek törvénnyel és a kormány hatályban lévő szabályrendeleteivel. Legfontosabb érvényességi kellékük a felettes hatóság jóváhagyása volt. Azokat a szabályrendeleteket, amelyek valamely tilalom vagy rendelkezés megszegését kihágásnak minősítették, mindig és kivétel nélkül a belügyminiszternek kellett jóváhagynia. Minden más, általános közigazgatási tárgyú szabályrendelet jóváhagyása az illetékes miniszter hatáskörébe tartozott. Kihágási szabályrendeletek esetében a belügyminiszternek joga volt a felterjesztett szabályrendelet megerősítését valamely általa megjelölt módosítástól, pótlástól függővé tenni, vagy pedig egészen megtagadni. Az eljárási kódex azonban nem szabott határidőt erre. Pomogyi László ezzel kapcsolatban rámutatott arra, hogy „több szabályrendelet évekig is porosodott a minisztérium irattárában”.⁴

Maga az 1942. évi esztergomi cigány-szabályrendelet tartalma nem ismeretlen a magyarországi cigányság múltját és a cigánypolitikák történetét kutatók előtt. Első és eddigi

1 Történész

2 Hajnáczy Tamás: Cigánytelepek a két világháború közötti Magyarországon. *Esély*, 2021/2. 90-113.

3 Pomogyi László: *Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon*. Osiris-Századvég, Budapest, 1995. 252.

4 Pomogyi László: *Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás...* I. m. 256-259.

legrészletesebb ismertetését Karsai László *A cigánykérdés Magyarországon 1919-1945* című könyvében olvashatjuk.⁵ Erre a műre hivatkozva részletesen ismerteti Purcsi Barna Gyula 2004-ben megjelent *A cigánykérdés „gyökeres és végleges megoldása”* című könyve is.⁶ Ugyanabban az évben, szintén a roma holokauszt 60. évfordulója alkalmából látott napvilágot a Bársony János és Daróczi Ágnes szerzőpáros szerkesztésében megjelent *Pharrajimos* című kötet, amely ugyan több helyen is említi az 1942. évi esztergomi cigány-szabályrendeletet, azonban az előbb említett művekkel szemben nem részletezi azt.⁷ További lényeges különbség, hogy az utóbbi munka nem tesz említést arról, hogy az esztergomi képviselőtestület által megalkotott rendelet egészen 1944 augusztusáig nem lépett hatályba. Habár ez nem a rendeletalkotó szándékán múlt, mégis fontos hangsúlyozni, mivel ez a körülmény jelentős mértékben befolyásolta az esztergomi cigányság életkörülményeit, amelyet nem hagyhatunk figyelmen kívül a témánk ismertetése során. A nagyszalontai és az esztergomi szabályrendeletek közötti kapcsolatra korábban pedig egyedül Bársony János utalt egy tanulmányában.⁸

Az esztergomi cigány-szabályrendelet megalkotásához vezető folyamatot részleteiben jelen sorok írója dolgozta fel elsőként.⁹ Az alábbiakban először röviden ismertetem az 1942. évi cigány-szabályrendelet létrejöttét, majd egy-egy fontosabb forrás kiemelésével mutatom be, hogy miként alakult ki a végleges szövegváltozat.

Dr. Brenner Antal városi főjegyzőt 1939-ben kérték fel egy cigány-szabályrendelet tervezetének elkészítésére. Ehhez Brenner feltételezhetően azt a 10 pontból álló dokumentumot (1. sz. dokumentum) vette alapul, amely „*A cigánykérdés rendezését illető nézőpontok*” címmel maradt fenn a vonatkozó levéltári iratcsomóban. Bár az említett dokumentum nem tartalmazza sem az összeállítás időpontját, sem pedig a szerző nevét, a szöveg stílusa és annak más forrásokkal való összevetése alapján úgy véljük, hogy azt Szívós-Waldvogel állíthatta össze. Ezen feltételezésünket erősíti meg azon körülmény is, miszerint az 1939. október 31-ei rendes városi közgyűlésen a cigányok elhelyezésével kapcsolatos vita során vitéz Szívós-Waldvogel kifogásolta, hogy még mindig nem készült el a cigányokról szóló szabályrendelet, holott azt ő már korábban benyújtotta.

Az esztergomi főjegyző feltételezhetően 1939 őszén állíthatta össze a szabályrendelet-tervezetet (2. sz. dokumentum), amelyet egy november 24-ei feljegyzés szerint a városi főügyésznek, a városi főorvosnak, a főintézőnek és vitéz Szívós-Waldvogelnek kellett kiadni véleményezés céljából. Feltételezhető azonban, hogy vitéz Szívós-Waldvogel a többi címzettnél hamarabb láthatta a tervezetet, mivel már november 22-én megküldte az ahhoz fűzött észrevételeit és kiegészítéseit (3. sz. dokumentum). Ebben javarészt

5 Karsai László: *A cigánykérdés Magyarországon 1919-1945. Út a cigány Holocausthoz*. Cserépfalvi Kiadó, Budapest, 1992. 60-61.

6 Purcsi Barna Gyula: *A cigánykérdés „gyökeres és végleges megoldása”. Tanulmányok a XX. századi „cigánykérdés” történetéből*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 2004. 75.

7 Bársony János – Daróczi Ágnes (szerk.): *Pharrajimos. Romák sorsa a náciizmus idején*. L'Harmattan, 2004. 11., 24., 146.

8 Bársony János: *Cigányok viharban – Biharban. Elfeleltett tömeggyilkosságok nyomában. Deliberationes*, 2015/2. 53.

9 Miklós Tamás: Az 1942. évi esztergomi cigány-szabályrendelet megalkotása és annak előzményei. In: Horváth Attila – Wencz Balázs (szerk.): *Közlemények Komárom-Esztergom megye múltjából. Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Megyei Levéltára Évkönyvei 26. Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Megyei Levéltára, Esztergom, 2019. 159-182.*

azokat a pontokat ismételte meg, amelyek „A cigánykérdés rendezését illető nézőpontok” című dokumentumban szerepeltek, de kimaradtak a szabályrendelet-tervezetből. Ez a tény is azon véleményünket erősíti, miszerint a rendelet alapjául szolgáló dokumentumot vitéz Szívós-Waldvogel állította össze.

A többi személy, akiknek véleményeznie kellett volna a szabályrendelet-tervezetet, úgy tűnik, nem siettek el a válaszadást, ugyanis 1939. december 18-án ismételten felkérték a városi főorvost és a főügyészt, hogy mielőbb küldjék meg észrevételeiket, hogy a tervezetet már a legközelebbi képviselőtestületi ülésen a testület elé vihessék.¹⁰ Bár utólag az iratra azt vezették fel ceruzával, hogy az orvosnak mégsem lett kiadva a felhívás, arra minden bizonnyal mégis sor kerülhetett, ugyanis 1940. január 1-jei keltezéssel fennmaradt a városi főorvos válasza is, amelyben az említett sürgetésre hivatkozik. Rövid és tömör válaszában dr. Berényi Zsigmond az alábbiakat írta: „[a] sátoros cigányok életviszonyainak rendezéséről készült szabályrendelettervezetre megjegyzésem nincsen, azt helyesnek tartom.”¹¹

A városi főorvos választát követően került sor a városi képviselőtestület elé terjesztendő határozati javaslat megfogalmazására 1940. január 10-én, azonban az végül nem került a közgyűlés elé. Ebben az is szerepet játszhatott, hogy a városi főügyész, dr. Etter Jenő a már említett sürgetés ellenére is csak hónapokkal később küldte meg „észrevételeit”; választát 1940. március 8-án iktatták a polgármesteri hivatalban. A városi főorvoshoz hasonlóan Etter szűkszavúan, csupán egyetlen mondatral reagált: „A 12.615/1939. pm. számú határozatra jelentem, hogy a szabályrendelet ellen észrevételem nincs.” Választát dr. Brenner Antal polgármester-helyettes március 13-án láttamozta és az irattárba küldte.¹²

Az esztergomi cigány-szabályrendelet megalkotásához vezető folyamat fontos állomása volt az az 1941. június 11-ei keltezésű levél, amelyet vitéz Szívós-Waldvogel intézett dr. Etter Jenőhöz, aki ekkor már Esztergom polgármestere volt. A levélíró szóvá tette, hogy a sajtó egyre gyakrabban számol be olyan városokról és törvényhatóságokról, amelyek „erélyesen” kézbevétték a „cigánykérdés” helyi rendezését, leveléhez pedig egy újságcikket is csatolt Nagyszalonta város cigány-szabályrendeletéről.

Megállapítható tehát, hogy vitéz Szívós-Waldvogel József levele irányította Esztergom polgármesterének figyelmét a nagyszalontai szabályrendeletre. Etter polgármester 1941. október 31-én levelet intézett a nagyszalontai polgármesteri hivatalhoz, amelyben a sajtóban már ismertetett cigány-szabályrendelet egy példányának megküldését kérte.¹³ A nagyszalontai polgármester, dr. Hadady Imre 1941. november 10-ei válaszában közölte, hogy a kért szabályrendelet teljes terjedelmében megjelent a *Városok Lapja* október 1-jei számában (4. sz. dokumentum), ugyanakkor még nem nyert jóváhagyást.¹⁴

1942. április 24-ei keltezéssel az esztergomi polgármester átiratot intézett dr. Bády István közigazgatási tanácsnokhoz, amelyben felkérte egy újabb cigány-szabályrendelet megalkotására.¹⁵ Bády július 13-án értesítette a polgármestert az új szabályrendelet ter-

10 MNL KEML V.2.a 1808/1944. pm. sz. 189. [Eredeti ügyiratszám: 12.615/1939. pm. sz.]

11 MNL KEML V.2.a 1808/1944. pm. sz. 175. [Berényi választát 115/1940. pm. sz. alatt iktatták]

12 MNL KEML V.2.a 1808/1944. pm. sz. 174. [Etter választát 2773/1940. pm. sz. alatt iktatták]

13 MNL KEML V.2.a 1808/1944. pm. sz. 163. [Eredeti ügyiratszám: 13.943/1941. pm. sz.]

14 MNL KEML V.2.a 1808/1944. pm. sz. 161. [A nagyszalontai polgármester átiratának eredeti ügyiratszám: 8316/1941. pm. sz.]

15 MNL KEML V.2.a 1808/1944. pm. sz. 152. [Eredeti ügyiratszám: 3701/1942. pm. sz.]

vezetének elkészültéről.¹⁶ Az új szabályrendelet-tervezet a polgármester iránymutatásának megfelelően Esztergom korábbi tervezete, vitéz Szívós-Waldvogel ahhoz fűzött megjegyzései, valamint Nagyszalonta város szabályrendelete alapján lett összeállítva.

A tervezet elkészültét követően Bády tanácsnok fogalmazta meg a képviselőtestület elé terjesztendő határozati javaslat szövegét. A képviselőtestület az 1942. július 22-ei rendkívüli közgyűlésen a jogügyi bizottság javaslata alapján megalkotta a szabályrendeletet (5. sz. dokumentum) és felkérte a polgármestert, hogy terjessze fel azt az alispánhoz jóváhagyás végett.¹⁷

A szabályrendeletet 1942. augusztus 12-ei keltezéssel küldte meg a polgármester az alispánnak.¹⁸ A vármegye törvényhatósági kisgyűlése két paragrafus kivételével jóváhagyta a cigány-szabályrendeletet, majd jóváhagyás végett felterjesztette a belügyminiszteriumhoz.

Esztergom képviselőtestülete ezt követően 1942. október 29-ei rendes közgyűlésén ismételten foglalkozott a cigány-szabályrendelet ügyével és két ponton módosította a szabályrendelet szövegét (6. sz. dokumentum).¹⁹

Amint azt már korábban említettük, azokat a szabályrendeleteket, amelyek valamely tilalom vagy rendelkezés megszegését kihágásnak minősítették, kivétel nélkül minden esetben a belügyminiszternek kellett jóváhagynia. Ugyanez vonatkozott tehát az esztergomi szabályrendeletre is. Pomogyi László kötete alapján arra is rámutattunk már, hogy bár a belügyminiszternek joga volt a szabályrendeletek megerősítését valamely általa megjelölt módosítástól, pótlástól függővé tenni, vagy pedig egészen megtagadni, mégis előfordult, hogy egyes szabályrendeletek évekig nem nyertek megerősítést.²⁰ Esztergom esetében sem történt ez másképpen, amint azt Karsai László és Purcsi Barna Gyula is megemlíti kötetükben.²¹ Azt, hogy a belügyminiszter miért nem erősítette meg az esztergomi szabályrendeletet, további kutatásoknak kell még tisztáznia.

A városi képviselőtestület 1944. július 28-án tárgyalta ismételten a cigány-szabályrendelet ügyét (7. sz. dokumentum). Ekkor már dr. Sudár József volt Esztergom polgármestere. A képviselőtestületi ülésen vitéz Szívós-Waldvogel kijelentette: „*Ez a szabályrendelet nagyon jó.*” Majd hozzátette: „*Eddig még azt sem sikerült elérnünk, hogy éppen ezekben a kétséges időkben legalább ne szabadna elhagyni putrijukat.*”²² Amint azt az iménti idézet is mutatja, a képviselőtestület szándékával ellentétben az 1942-ben megalkotott rendelet 1944 nyaráig nem lépett hatályba. Beszéde során később vitéz Szívós-Waldvogel hozzátette: „*Ma, amikor a zsidókat már kitelepítettük, akkor nem engedhetjük, hogy a cigányok annál nagyobb rajokban lépjenek el minket.*”²³ Ezért kérte Sudár polgármestert, hogy járjon el a belügyminiszternél a rendelet életbeléptetése ügyében. A közgyűlés végül olyan határozatot hozott, amellyel a 203/1942. sz. határozattal megalkotott, majd 352/1942. sz. alatt módosított cigány-szabályrendelet minden szakaszát,

16 MNL KEML V.2.a 1808/1944. pm. sz. 152. [Iktatva: 10.056/1942. pm. sz.]

17 MNL KEML XV.6.c 178. tek. 203/1942. kgy. sz.

18 MNL KEML V.2.a 1808/1944. pm. sz. 138. [Eredeti ügyiratszám: 11.497/1942. pm. sz.]

19 MNL KEML XV.6.c 178. tek. 352/1942. kgy. sz.

20 Pomogyi László: *Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás...* I. m. 258-259.

21 Karsai László: *A cigánykérdés Magyarországon...* I. m. 61., Purcsi Barna Gyula: *A cigánykérdés „gyökeres és végleges megoldása”...* I. m. 75.

22 MNL KEML XV.6.c 180. tek. 324/1944. kgy. sz.

23 MNL KEML XV.6.c 180. tek. 324/1944. kgy. sz.

amelyhez büntetőjogi következmény nem fűződik, 1944. augusztus 16-ával életbelépteti. Ugyanakkor felszólította a polgármestert, hogy a teljes életbeléptetés iránt tegye meg a szükséges lépéseket a belügyminiszternél.

Az elkövetkező hónapokból nem rendelkezünk további levéltári iratokkal az esztergomi cigányok sorsát illetően. A következő forrásunk Esztergom vármegye főispánjának 1944. november 20-ai keltezésű „sürgős” minősítésű leirata, amelyben arról értesíti Esztergom polgármesterét, valamint a vármegye két járásának főszolgabíróit, hogy addig is, amíg a „cigánykérdés” központi rendezést nem nyer, a m. kir. II. hadtest mellé kinevezett hadműveleti kormánybiztos tájékozódni kíván a törvényhatóság területén tartózkodó cigányok létszámáról. Ennek értelmében nemek szerinti bontásban kellett feltüntetni az adott településen élő 16 éven aluli és 16 éven felüli cigányok létszámát. A főszolgabíróknak jelentésüket községenkénti lebontásban kellett elkészítenie. Ezen kívül a cigányok fokozottabb ellenőrzését és munkára fogását is elrendelték. A megtett intézkedéseket november 30-ig kellett jelenteni.²⁴

A főispán leiratára készült november 27-ei keltezésű válaszból az derült ki, hogy a rendőrkapitányság adatai szerint abban az időben 98 cigány tartózkodott Esztergomban. A 16 éven aluli fiúk száma 19, a lányoké 21 fő volt, míg a 16 éven felüliek között 22 férfit és 36 nőt számoltak össze.²⁵

Az irat hátoldalán, a bal felső sarokban egy rövid kézzel írott feljegyzés szerepel, miszerint 1945. február 16-án egy Mihályi nevezetű egyén²⁶ Bády tanácsos engedélye alapján a cigányok névjegyzékét „rövid használatra” átvette.²⁷ Az esztergomi cigányok háború alatti sorsát illetően Mihályi átvételi elismervénye tekinthető az utolsó hivatalos feljegyzésnek. Kutatásunk során eddig nem sikerült további levéltári forrásokat feltárni a helybéli cigányság további sorsát illetően, azonban azt mégis rekonstruálhatjuk. Einczinger Ferenc háborús naplójából tudhatjuk meg, hogy március 1-jén este, a még Esztergomban lévő menekült lengyelekkel²⁸ együtt a „városban tanyázó sátoros cigányokat” is összeszedték, majd az éj folyamán elszállították őket.²⁹

24 MNL KEML V.2.a 1808/1944. pm. sz. 99.

25 MNL KEML V.2.a 1808/1944. pm. sz. 100. [Eredeti ügyiratszám 19.735/1944. pm. sz.]

26 A személyét egyelőre nem sikerült beazonosítani

27 MNL KEML V.2.a 1808/1944. pm. sz. 100.

28 Az Esztergomban lévő menekült lengyeleknek 1944 decemberében kellett bevonulniuk a pilisvörösvári táborba, sokan közülük azonban a városban maradtak. Lásd bővebben: Csombor Erzsébet: Lengyel katonai menekültek Esztergomban a II. világháború idején. In: Ortutay András (szerk.): *Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára. Évkönyv '92.* Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára, Esztergom, 1992. 143.

29 Einczinger Ferenc naplója, 1945. március 2-ai bejegyzés. In: Einczinger Ferenc: *Város a harcokban.* Esztergom vészterhes napjai az 1944-1945 év fordulóján. Kézirat. (*másolata a szerző birtokában*)

Felhasznált szakirodalom

- Bársony János: Cigányok viharban – Biharban. Elfeledett tömeggyilkosságok nyomában. *Deliberationes*, 2015/2. 53-67.
- Bársony János – Daróczi Ágnes (szerk.): *Pharrajimos. Romák sorsa a náciizmus idején*. L'Harmattan, 2004.
- Csombor Erzsébet: Lengyel katonai menekültek Esztergomban a II. világháború idején. In: Ortutay András (szerk.): *Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára. Évkönyv '92*. Komrátom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára, Esztergom, 1992. 128-150.
- Einczinger Ferenc: Város a harc vonalban. Esztergom vészterhes napjai az 1944-1945 év fordulóján. Kézirat. (másolata a szerző birtokában)
- Hajnáczy Tamás: Cigánytelepek a két világháború közötti Magyarországon. *Esély*, 2021/2. 90-113.
- Karsai László: *A cigánykérdés Magyarországon 1919-1945. Út a cigány Holocausthoz*. Cserépfalvi Kiadó, Budapest, 1992.
- Miklós Tamás: Az 1942. évi esztergomi cigány-szabályrendelet megalkotása és annak előzményei. In: Horváth Attila – Wencz Balázs (szerk.): *Közlemények Komárom-Esztergom megye múltjából. Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Megyei Levéltára Évkönyvei 26*. Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Megyei Levéltára, Esztergom, 2019. 159-182.
- Pomogyi László: *Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon*. Osiris-Századvég, Budapest, 1995.
- Purcsi Barna Gyula: *A cigánykérdés „gyökeres és végleges megoldása”. Tanulmányok a XX. századi „cigánykérdés” történetéből*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 2004.

Felhasznált levéltári források

- Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Megyei Levéltára (Esztergom)
- V.2.a Esztergom szabad királyi megyei város polgármesterének iratai. Polgármesteri iratok 1930-1950.
- 1808/1944. pm. sz. ügyirat (Tárgy: Cigánykérdés)
- XV.6.c Esztergom város képviselőtestületének iratai 1879–1944. – Mikrofilmtár. Esztergom város levéltára 1701–1950. Esztergom város képviselőtestületének iratai 1879–1944.
- 178. és 180. mikrofilm tekercsek

Dokumentumok³⁰

1. sz. dokumentum

A cigánykérdés rendezését illető nézőpontok.

- 1./ A cigánykérdés a cigányok elhelyezésével megoldva nincsen. Az országos rendezés megjelenéséig sürgős helyi intézkedések foganatosítandók.
- 2./ Cigányszabályrendelet alkotandó.
- 3./ Cigányok községi illetősége szigorúan revízió alá veendő; helyi illetőséggel nem bíró cigányok illetőségi helyükre toloncolandók.
- 4./ Cigánytörzskönyv pontosan vezetendő, minden változás: születés, elhalálozás, házasságkötés nyilvántartandó. Minden egyes személyről személyilap ujjlenyomattal állítandó ki és őrzendő meg. Minden községi illetőséggel bíró cigány /férfi, nő, gyermek/ cigányigazolvánnyal látandó el.
- 5./ Cigányügyek intézése egy fiatalabb tisztviselőre: „cigányügyi előadóra” bízandó.
- 6./ Cigányok közigazgatási és egyéb ügyei nem a városházán, hanem a cigánytelepen intézendők el hetenkint egyszer; minden hónapban névsorolvasással és igazolványfelmutatással a telepen ellenőrzés céljából „sorakozó” tartandó az előadó által. A telep elhagyását illetőleg különleges intézkedések léptetendők életbe a cigányság különleges, a polgári társadalomtól eltérő szokásainak és nézeteinek figyelembe vételével. A cigánytelep rezervációs terület.
- 7./ Cigányok életmódja, keresete /dologtalanság, lopás, kóborlás, tisztatlanság/. Cigányok munkáltatásának megszervezése: kosárfonás, teknőcsinálás, szerszámnyelek, villák, seprűk stb. Ló és kocsitartás megtiltása.
- 8./ Hatékony kényszerrendszabályok, büntetések.
- 9./ Idegen /átvonuló/ cigányok vendégül látása a cigánytelepen tilos. Vándorcigányok Esztergom város területén ill. határában nem táborozhatnak vagy éjjelezhetnek; rendészeti szervek megfelelőleg utasítandók.
- 10./ Cigány memorandum ill. felirat a vármegyéhez és a kormányhoz a cigánykérdés országos rendezése tárgyában.

Forrás: MNL KEML V.2.a 1808/1944. pm. sz. 184.

30 A forrásokat a hatályos akadémiai helyesírási szabályzat előírásainak megfelelően közlöm. A korrektúra során pótoltam a központosítási fogyatékoságokat, illetve kijavítottam a helyesírási hibákat és betűcseréket. Ugyanakkor a régies szóalakokat és kifejezéseket megtartottam.

2. sz. dokumentum**Szabályrendelet:**

a helybeli illetőségű sátoros cigányok élet-viszonyainak rendezéséről.

1.

Mindaddig míg a helybeli illetőségű cigányok a saját tulajdonukat képező vagy általuk bérelt lakásokban nem laknak, illetve önmaguk és családtagjaik létfenntartásáról nem gondoskodnak életviszonyaikat ezen szabályrendelet rendelkezései szabályozzák és azokhoz a város rendje, közbiztonsági és közegészségügyi érdekei védelme szempontjából alkalmazkodni kötelesek.

2.

A helybeli illetékességű cigányok telepítési helyét a szab. kir. megyei város képviselő-testülete állapítja meg a városnak oly külső részén amely ezen célra a legalkalmasabb. A letelepítés csakis városi, vagyis közterületen eszközölhető a közbiztonsági és közegészségügyi, továbbá közrendészeti követelmények figyelembe vételével.

3.

A kijelölt helyen a cigányok munkaerejének igénybevételével a cigányok részére családonként férőhely /guliba/ készítendő amely a cigánycsaládok részére használatba adatik. A férőhelyért a cigánycsalád feje évenként 10 munkanapot köteles dolgozni a cigányok felügyeletével megbízott hatósági megbízott kirendelés alapján, melyről rendszeres nyilvántartás vezetendő.

4.

A cigánytelep állandó közegészségügyi és rendészeti felügyelet alatt áll. Felügyelőjét a város[i] tisztviselők közül a város polgármestere nevezi ki. Ezen megbízás után tiszteletbeli díjazás nem jár, és bármikor megszüntethető. A cigánytelep rendjét a cigányok gondozásával megbízott tisztviselő állapítja meg és a polgármester hagyja jóvá. Ezen rendtartás a telep népének megmagyarázandó.

5.

A cigánytelepen idegen illetőségű cigányok 24 órán túl nem tartózkodhatnak. – Iparigazolvánnyal bíró cigányoknak legfeljebb 15 napra fontos családi érdekből tartózkodási engedély adható a cigánytelep fejének /vajda/ jótállása mellett. A tartózkodási engedélyt a polgármester véleményezése alapján a rendőrség adja.

6.

A cigányok a telepet csakis munkaszolgálat okából hagyhatják el. Foglalkoztatásukról amennyiben erre szükség van – a hatóság gondoskodik. – A hatóság felhívásának a munkába szólított, büntetés terhe mellett megfelelni köteles.

7.

A cigánytelep lakóinak képviselője a vajda, akit a cigánytelep 24 évet betöltött férfi tagjai maguk közül választanak. – A vajda képviseli a telep lakóit a telepet érdeklő ügyekben. Felelős a telep rendjéért és tisztaságáért és mindazért amit ezen szabályrendelet a telepre vonatkozólag előír. A vajda személyének megválasztását a polgármester hagyja jóvá, a telep felügyelőjének véleménye alapján. Amennyiben a kiválasztott személy nem felel meg, a vajdát a polgármester nevezi ki.

8.

A telep állandó egészségügyi felügyelet alatt áll. Ezen célból hetenkint orvosilag megvizsgálendő. A vizsgálat eredményéhez képest fertőtlenítési és más egészségrendészeti intézkedéseknek a telep lakói magukat alávetni kötelesek, az ellenszegülők a szabályrendelet értelmében büntetendők.

9.

A cigányokról vezetett nyilvántartás állandóan ellenőrizendő, havonként a telep felügyelője a cigányok létszámát a nyilvántartás adataival összeegyezteti. Az eltérések a város polgármesterének az ok feltüntetése mellett jelentendők. A cigányvajda a telepen történt minden személyváltozást, születés, halálozás, távozás és látogatás stb. büntetés terhe mellett a telep felügyelőjének jelenteni köteles.

10.

A tanköteles cigánygyermek beiskoláztatására vonatkozó intézkedések megteendők. A gyermekek megfelelő ruházatáról az egyes családok kötelesek gondoskodni. A gyermekek a polgármester által kijelölt városi iskolába veendők fel, abból mindaddig míg a gyermeket tisztaság és kulturáltság tekintetében kifogásolhatók, a tanulóktól külön ültetendők. Vélemény eltérés esetén a polgármester dönt.

11.

Az iskolából kikerülő cigánygyermek képességéhez mérten mesterségre adandó. Erre vonatkozó javaslatát a telep felügyelője a polgármesterhez megteszi, aki a gyermek beszegődtetéséről gondoskodik.

12.

A cigánytelep női lakói hacsak igazoltan munkába nem mennek a városba nem jelenhetnek meg. Ezen tilalom alól kivételnek a vásár- és ünnepnapok, amikor istentiszteletekre a legközelebb eső templomban és a templom felügyelő által megjelölt időben megjelenhetnek. Bevásárlásaikat a napnak bizonyos óráiban a telephez legközelebbi üzletben eszközölhetik. Ennek idejét is a telepfelügyelő állapítja meg az érdekeltek meghallgatása mellett. – Egyéb okokból távozást csak a telepfelügyelő engedélyez. A városba történő távozás általános rendje a teleprendtartásában megállapítandó.

13.

Amennyiben a helybeli a cigányok létfenntartásának érdeke azoknak a földművelés terén leendő foglalkoztatását indokolná, a város polgármestere ennek gyakorlati megvalósítására a képviselőtestületnek javaslatot tesz.

14.

Ezen szabályrendelet 3. 5. 6. 8. 9. 10. 12. §-ainak be nem tartása kihágást képez és törvény szerint büntetendő.

15.

Eljáró hatóságok:

1. Városi rendőri büntető bíró.
2. Vármegye alispánja.
3. Belügyminiszter.

16.

Ezen szabályrendelet a felsőbb kormányhatósági jóváhagyás után történendő kihirdetés napján lép életbe.

Kelt Esztergomban, a szab. kir. megyei város képviselőtestületének 1939. évi -----
---hón.

Forrás: MNL KEML V.2.a 1808/1944. pm. sz. 180–182.

3. sz. dokumentum

Kiegészítések a cigány szabályrendelet tervezethez.

1. §-hoz. Esztergom város területén állandóan csak helybeli illetőségű sátoros cigányok lakhatnak a számukra kijelölt cigány táborban. A cigányok illetősége a szabályrendelet életbelépése előtt bizottságilag újra megállapítandó, nevük, születési évük, foglalkozásuk, személyleírásuk, stb. egy, 2 példányban vezetendő törzskönyvbe bejegyzendő és minden 6 éven felüli egyénről ugyancsak 2 példányban ujjlenyomat készítenendő; a törzskönyv és ujjlenyomat 1 példány a m. kir. államrendőrség kapitányságánál, másik példány a cigánytelep felügyelőjénél őrizendő meg. A törzskönyvek évenként legalább egyszer összegeztetendők és kiegészítendők. Helyi illetőséggel bíró cigányok ujjlenyomatos igazolvánnyal látandók el, amit állandóan maguknál hordani kötelesek.
2. §-hoz. A cigánytelep lakói kocsit és lovat nem tarthatnak. A cigányoknak a városban vagy a határban való csatangolása kihágást képez; a kihágás elkövetői rendőrbíró elé állítandók.
5. §-hoz. A cigánytelepen idegen illetőségű cigányok még átmenetileg sem tartózkodhatnak. A városon átvonuló cigánycsoportok éjjelre a város határát elhagyni kötelesek. Kivételes esetekben egyes személyeknek 1-2 napos tartózkodásra írásos engedélyt az államrendőrség adhat. /Iparigazolvánnyal bíró cigányok maradjanak illetőségi helyükön./
6. §-hoz. A helyi illetőséggel bíró cigányok kötelesek megfelelő munkaalkalmak megszerzésével a maguk és családjaik életfenntartásáról gondoskodni; a koldulás, kéregetés szigorúan tilos és mint kihágás büntetendő. Munkaalkalmak: idényszerű napszámajárás, ipari munka, amelyre képesítve kell lenniök.

- Nők számára kollektív elvégzendő háziipari foglalkozás /szalma és gyékényfonás, seprűkészítés, kosárfonás stb./ A cigányvajda a telepfelügyelő útmutatásai ill. utasításai alapján köteles arról gondoskodni, hogy a cigánytelep lakói ne henyéljenek, hanem megélhetésüket becsületes munkával biztosítsák. Aki ezt nem teszi, feljelentendő és a városi üzemekben kényszermunkára fogandó; notórius dologkerülő dologházba utalandó.
8. §-hoz. Névsorolvasás! Maródkönyv mint a katonaságnál!
10. §. Iskolaköteles cigánygyermek megfelelő iskoláztatásáról alkalmas módon az iskolaszék gondoskodik. /Cigánygyerekek a város polgári gyermekeivel nem küldhetők egy iskolába./
- Új 15. §. A cigányok mindennemű igazgatási ügyei a telepfelügyelő közvetítésével intézendők; a cigányoknak a városházán való ügyelgése szigorúan tilos, hivatalos helyiségbe nem léphetnek.

Forrás: MNL KEML V.2.a 1808/1944. pm. sz. 183.

4. sz. dokumentum

[Nagyszalonta m. város cigány-szabályrendelete]

1. §.

A szabályrendelet célja.

Nagyszalonta m. város közönsége a város területén lakó cigányok mai életmódját közegészségügyi, közérkölcsi és közbiztonsági szempontból, de a város közigazgatási viszonyai szempontjából is károsnak tartja és ennek megváltoztatására az alábbi szabályokat alkotja.

2. §.

A polgármester köteles a város tisztikarából cigányügyi előadót kijelölni, ki a jelen szabályrendelet intézkedéseit végrehajtja, a cigányok életmódját figyelemmel kíséri és minden lehetséges alkalmat, módot és eszközt megragad, hogy a várost a dologtalan, kóbor cigányoktól megszabadítsa.

3. §.

Zárt cigánytelepülések létesítése.

A jelen szabályrendelet szempontjából cigánynak tekintendő minden cigány származású személy, továbbá származására való tekintet nélkül minden olyan személy, aki cigányokkal együtt él. A cigányok az úgynevezett cigányvárosban vagy cigánytelepen kötelesek lakni. Ezeknek helyét, területét és pontos határait a szabályrendelet mellékletét képező rajz tünteti fel. Polgármesteri felhívásra egyéb területén lakó cigány köteles a cigányvárosba vagy cigánytelepre, a kijelölt helyre átköltözni s ha a felhívásnak eleget nem tesz, az áttelepítés karhatalom igénybevétele által eszközölendő. Nem terjed ki a szabályrendelet azokra a cigányokra, akik nyilvánvalóan cigányszármazásúak ugyan, de a város belterületén rendes lakásuk van, megélhetésüket biztosító foglalkozást űznek. Kétséges esetén ebben a kérdésben a polgármester dönt.

4. §.

Úgy a cigányváros, mint a cigánytelep bekerítendő oly módon, hogy a bejárás csak egy, zárható kapun keresztül legyen lehetséges.

5. §.

A bekerített cigányváros és telep közvetlen felügyeletére a polgármester a város vagy telep egyik alkalmas lakóját jelöli ki. Az így kijelölt felügyelő (vajda) számára a kapu közelében a város külön lakóhelyet létesít és a felügyelő szolgálatait szükség esetén más módon is jutalmazza.

6. §.

A felügyelő őrzi a telep, illetőleg város kapujának a kulcsát, nyilvántartja a cigányvárosban lakó összes személyeket, jelenti a cigányügyi előadónak a telep életében előforduló összes változásokat /születés, halál, házasság, vadházasság, elválás, elköltözés stb./. A felügyelő kötelessége április 1-től szeptember 30.-ig este 10 órakor, október 1.-től március 31.-ig este 9 órakor a kaput bezárni. Kapuzárás után csak azokat engedheti be, kik a cigányügyi előadó írásbeli engedélyével igazolják, hogy foglalkozásuk üzésével /zenészek/ kapcsolatban térnek későbbben haza.

7. §.

Cigánykataszter.

A cigányvárosban lakó összes cigányokról a cigányügyi előadó karterékrendszerű nyilvántartást vezet, mely a következő rovatokat tartalmazza:

Cigány-nyilvántartólap.

1. Név /esetleg gúnynev/:
2. Születési hely, idő, vallás:
3. Családi állapot:
4. Miből él:
5. Lakásának közelebbi megjelölése:
6. Fogatosított közegészségügyi intézkedések felsorolása:
7. Szociális intézkedések felsorolása:
8. Erkölcsi életére vonatkozó feljegyzések:
9. Büntetések és más rendszabályok:
10. Egyéb megjegyzések:

8. §.

Közegészségügyi ellenőrzés.

A városi orvosi hivatal legalább havonta egyszer, de a cigányügyi előadó megkeresésére többször is a cigányvárosban közegészségügyi vizsgálatot tart, a vizsgálat eredményéről írásbeli jelentést tesz. A jelentés alapján a szükséges intézkedések esetenként rendelendők el és az intézkedések eredménye az érintett teleplakók nyilvántartási lapján is feljegyzendő.

9. §.

Erkölcsi nevelés.

A cigányügyi előadó különös gondoskodásának a tárgyát képezi, hogy a telep lakóinak erkölcsi élete kielégítő irányban alakuljon. E célból a vadházasságok megszüntetése ál-

landóan napirenden tartandó. Idegen személyeknek a telepen való megjelenése akadályozandó. Az erkölcsi nevelés hatékonyabb biztosítása céljából mindazokat a cigányokat, kiknek életmódja erkölcsi szempontból kifogás alá esik, a cigányügyi előadó a cigányoknak juttatott szociális segítségekből kizárhatja.

10. §.

Közrendészeti felügyelet.

A közbiztonsági ellenőrzés céljából évente többször, előre meg nem határozott időpontban a rendőrhatalóság a cigányvárosban és a cigánytelepen razziát tart. Ez irányban a cigányügyi előadó esetenként lép érintkezésbe a m. kir. rendőrkapitánysággal.

11. §.

Munkakötelezettség.

Bármiféle városi segélyben csak az a cigány részesíthető, aki dolgos életmódot folytat. Ennek megvalósítása céljából a cigányügyi előadó minden évben munkatervet készít a munkaképes cigányok foglalkoztatására. A munkaterv végrehajtásához szükséges fedezetet a város évi rendes költségvetésében vagy a nép- és családvédelmi alap költségvetésében biztosítja.

12. §.

Kóbor cigányok letelepedésének megtiltása.

Más városból vagy községből Nagyszalontára cigány nem költözhet abból a célból, hogy az itteni cigányvárosban vagy cigánytelepen letelepedjék. Az engedély nélkül oda-telepedő kóbor cigányok illetőségi helyükre való visszatoloncolása iránt minden egyes esetben a cigányügyi előadó soronkívül intézkedik a rendőrhatalóság útján.

13. §.

A cigányok polgárosulásának elősegítése.

Az a cigány, akinek megélhetést nyújtó foglalkozása van, rendes lakást bérelni, vagy házat vásárolni képes, a cigányvárosból vagy cigánytelepről polgármesteri engedély alapján bármikor kiköltözhetik. A cigányoknak ezt a polgárosulását a város elő is kívánja segíteni és éppen ezért a cigányügyi előadó az ilyen szándék megvalósulását támogatni köteles. Kiköltözés előtt alapos orvosi vizsgálat tartandó.

14. §.

A cigányoknak egyes foglalkozásoktól eltiltása.

Aki a cigányvárosban vagy cigánytelepen lakik, semmiféle olyan foglalkozást nem folytathat, mely élelmiszerek kezelésével vagy szállításával kapcsolatos.

15. §.

Büntető rendelkezések.

Kihágást követ el és 40 pengőig terjedő pénzbüntetéssel, behajthatatlanság esetén 1–3 napi elzárással büntetendő az a személy:

1. Aki a cigányváros vagy telep kerítésén átmászik, vagy ha nem a telep lakója, a cigányvárosba a cigányügyi előadó engedélye nélkül belép.
2. Aki a cigányvárosban vagy telepen lakik és a 6. §-ban meghatározott korlátozásokat megszegi.

3. Aki a 8. §-ban előírt egészségügyi ellenőrzés alól magát kivonja.
4. Aki a 12. §-ban meghatározott tilalom ellenére a cigányvárosban vagy telepen letelepedik.
5. Aki cigányvárosban lakó egyént élelmiszer kezelésénél vagy szállításánál foglalkoztat.

16. §.

Kihágás miatt az eljárás a városi képviselőtestület által kihágási bíraskodás gyakorlásával megbízott tisztviselő, mint rendőri büntetőbíró hatáskörébe tartozik.

17. §.

A jelen szabályrendelet belügyminiszteri megerősítés és a kihirdetést követő 8. napon lép hatályba és a polgármester hajtja végre.

Forrás: Nagy Lajos: Nagyszalonta kísérlete a cigánykérdés megoldására. Városok Lapja, 1941/19. 229–231.

5. sz. dokumentum

Esztergom szab. kir. megyei város szabályrendelete az esztergomi illetőségű cigányok életviszonyainak rendezéséről.

1. §.

Esztergom szab. kir. megyei város közönsége a város területén lakó cigányok mai életmódját közegészségügyi, közerkölcsi és közbiztonsági, valamint közgazdasági szempontból is károsnak tartja és ennek megváltoztatására az alábbi rendszabályokat alkotja.

2. §.

A polgármester köteles a város tisztikarából cigányügyi előadót kijelölni, aki köteles a jelen szabályrendelet intézkedéseit végrehajtani, a cigányok életmódját figyelemmel kíséreni és minden lehetőt elkövetni, hogy a várost a dologtalan, kóbor cigányoktól megszabadítsa.

3. §.

ZÁRT CIGÁNYTELEPÜLÉSEK LÉTESÍTÉSE.

A jelen szabályrendelet szempontjából cigánynak tekintendő minden cigányszármazású személy, továbbá származására való tekintet nélkül minden olyan személy, aki cigányokkal együtt él. A cigányok az ú. n. cigánytelepen kötelesek lakni. A helybeli illetőségű cigányok telephelyét a város képviselőtestülete állapítja meg a városnak oly külső részén, mely ezen célra a legalkalmasabb. A letelepítés csakis városi, illetve közterületen eszközölhető, a közbiztonsági, közegészségügyi, továbbá közrendészeti követelmények figyelembevételével.

Polgármesteri felhívásra az egyéb területen lakó cigány köteles a cigánytelepre átköltözni s ha a felhívásnak eleget nem tesz, az áttelepítés karhatalom igénybevétele által eszközölendő. Nem terjed ki a szabályrendelet azokra a cigányokra, akik nyilvánvalóan ci-

gány származásúak ugyan, de a város belterületén rendes lakással rendelkeznek és megélhetésüket biztosító foglalkozást űznek. Vitás esetekben a polgármester dönt.

4. §.

A kijelölt helyen a cigányok munka erejének igénybevételével részükre családonként férőhely készítendő, amely a családok részére használatba átadatik. A férőhelyért a cigánycsalád feje évenként 10 munkanapot köteles dolgozni a városnak, melyről rendszeres nyilvántartás vezetendő.

5. §.

A cigánytelep közvetlen felügyelete a városi hegymester hatáskörébe tartozik, aki ezen megbízása után tiszteletbeli díjazásban nem részesíthető.

A felügyelő hegymester nyilvántartja a cigánytelepen lakó összes személyeket, jelenti a cigányügyi előadónak a telep életében előforduló összes változásokat /születés, halál, házasság, vadházasság, elköltözés stb./ gondoskodik a születéseknek, elhalálozásnak, házasságkötéseknek állami anyakönyvi bejelentéséről. A felügyelő a cigányügyi előadó utasításait végrehajtani köteles.

6. §.

CIGÁNYKATASZTER.

A cigánytelepen lakó összes cigányokról a cigányügyi előadó a felügyelő közreműködésével kartotékrendszerű nyilvántartást vezet, mely a következő rovatokat tartalmazza.

Cigány nyilvántartó lap.

1. Név /esetleg gúnynev/
2. Születési hely, idő, vallás.
3. Családi állapot /törvényes vagy törvénytelen házasság/.
4. Írni, olvasni tud-e?
5. Miből él?
6. Lakásának közelebbi megjelölése.
7. A végrehajtott közegészségügyi intézkedések ideje.
8. Szociális intézkedések felsorolása.
9. Erkölcsi életére vonatkozó feljegyzések.
10. Büntetések és más rendszabályok.
11. Ujjlenyomat.
12. Egyéb megjegyzések.

Minden helyi illetőségű cigány születési bizonyítványa /keresztlevele/ és házasságlevele beszerzendő.

A cigányügyi előadó az illetőségi előadóval, valamint a felügyelő közreműködésével a cigányok illetőségét két évenként felülvizsgálni tartozik.

A cigányügyi előadó a cigánykatasztert évenként felülvizsgálni és ellenőrizni tartozik, úgyszintén minden változást – a telepfelügyelő bejelentése alapján – azonnal keresztülvézetni köteles.

A helybeli cigánykataszter egyeztetett másodpéldánya az esztergomi m. kir. rendőrkapitányságnál őriztetik.

A helybeli illetőségű cigányok arcképes és ujjlenyomattal ellátott igazolvánnyal látandók el, amit azok állandóan maguknál hordani kötelesek.

7. §.

A cigánytelep lakóinak képviselője a vajda, akit a cigánytelep 24 évet betöltött férfi tagjai közül a polgármester nevez ki a cigányügyi előadó és felügyelő meghallgatása után. A vajda képviseli a telep lakóit a telepet érdeklő ügyekben, úgyszintén egyedül csak a vajda jelenhet meg hivatalos ügyekben, akár magánügyekben is a hatóságoknál. A vajda felelős a telep rendjéért és tisztaságáért és a felügyelő utasításait betartani, úgyszintén a szükséges adatokat a felügyelőnek beszolgáltatni köteles.

8. §.

KÖZEGÉSZSÉGÜGYI ELLENŐRZÉS.

A városi orvosi hivatal legalább havonta egyszer a cigánytelepen orvosi vizsgálatot tart. A cigányügyi előadó megkeresésére azonban többször is tartozik orvosi vizsgálatot tartani és erről jelentését írásban beadni. Az orvosi vizsgálaton az összes telepen lakó cigányok megjelenni tartoznak. A jelentés alapján a továbbiakban a cigányügyi előadó intézkedik és a megtett intézkedések a cigányok kartotékjában feljegyzendők.

9. §.

A CIGÁNYOK KÓBORLÁSÁNAK MEGAKADÁLYOZÁSA.

Más városból vagy községből Esztergom város területére cigány letelepedés céljából egyáltalán nem költözhetnek. Az engedély nélkül letelepedő cigányok visszatoloncolása iránt a cigányügyi előadó a rendőrhatalóság útján soron kívül intézkedik.

A cigánytelepen idegen illetőségű cigányok még átmenetileg sem tartózkodhatnak. Idegen illetőségű cigányoknak csoportosan vagy személyenként a városban még átvonulni sem szabad, engedély nélkül besurruló cigányok letartóztatandók és azután illetőségi helyükre toloncolandók. A városban engedéllyel átvonuló cigánycsoportok vagy egyes cigányok éjjelre a város határát elhagyni kötelesek. Igen kivételes esetekben egyes személyeknek a polgármester javaslatára és a vajda jóvállása mellett a rendőrkapitányság egy-két napi tartózkodásra engedélyt adhat.

10. §.

A cigányok a telepet csakis munkaszolgálat céljából hagyhatják el.

A cigányoknak a városban vagy a határban való csatangolása, kóborlása szigorúan tilos, úgyszintén a koldulás és kéregetés. Tilos a cigányoknak a sétahelyeken /Csernoch János út, Serédi sétány, szigeti sétány/ átvonulni vagy a városban felállított padokra leülni.

11. §.

ERKÖLCSI ÉS ISKOLAI NEVELÉS.

A cigányügyi előadó a telep erkölcsi életére felügyelni köteles. E célból a vadházasságok megszüntetése állandóan napirenden tartandó, illetőleg megakadályozandó. Azok a cigányok, akiknek életmódja erkölcsi szempontból kifogás alá esik, a cigányoknak juttatott mindenféle szociális támogatásokból kizárandók. Az illetékes plébános a cigánytelep vallási gondozására felkérendő.

12. §.

A tanköteles gyermekek iskoláztatására vonatkozó intézkedések megteendők. Az iskolaköteles cigánygyermek megfelelő iskoláztatásáról az iskolaszék gondoskodik. Cigánygyermek a város polgári gyermekeivel egy iskolába nem küldhető. Végzettség esetén a cigánygyermek a polgármester által kijelölt városi iskola egyik osztályába helyezendő el. Vélemény eltérés esetén a polgármester dönt.

13. §.

Az iskolából kikerülő cigánygyermek képességének megfelelően mesterségre adandó. Erre vonatkozó javaslatát a telep felügyelője a cigányügyi előadóhoz megteszi, aki a gyermek szerződteséről gondoskodik.

14. §.

KÖZRENDÉSZETI FELÜGYELET.

A közbiztonsági ellenőrzés céljából évente többször, előre meg nem állapított időpontban a rendőrhatalóság a cigánytelepen razzitát tart. Ezirányban a cigányügyi előadó esetenként lép érintkezésbe a m. kir. rendőrkapitánysággal.

A városban kóborló cigányok a telephelyre kísérendők.

A cigánytelep rendjét a cigányügyi előadó állapítja meg és azt a polgármester hagyja jóvá. A rend betartásáért a felügyelő és a vajda egyetemlegesen felelős. Ezen rendtartás a telep lakóinak megmagyarázandó. A rendtartáshoz a telep lakói szigorúan alkalmazkodni kötelesek.

15. §.

A cigánytelep női lakói – hacsak igazoltan munkába nem mennek – a városban egyáltalán nem jelenhetnek meg. Ezen tilalom alól kivételnek a vásár- és ünnepnapok, amikor istentiszteletre a legközelebb eső templomban a felügyelő által megjelölt időben megjelenhetnek. Esetleges bevásárlásaikat a napnak bizonyos óráiban a közeli üzletekben eszközölhetik. Ennek idejét a teleprendtartás határozza meg. Kivételes esetekben eltávozást a felügyelő engedélyez.

16. §.

MUNKAKÖTELEZETTSÉG.

Bármiféle városi segélyben csak az a cigány részesíthető, aki dolgos életmódot folytat. A helybeli cigányok kötelesek megfelelő munka alkalmak megszerzésével a maguk és családjuk életfenntartásáról gondoskodni. A cigányok kötelező dolgoztatása céljából a cigányügyi előadó minden évben munkatervet készít és a nemdolgozó cigányokat közmunkára beállítja. A hatóság felhívásának a munkába állított cigány megfelelni köteles.

17. §.

A CIGÁNYOK POLGÁROSULÁSÁNAK ELŐSEGÍTÉSE.

Az a cigány, akinek megélhetést nyújtó foglalkozása van, rendes lakást bérelni, vagy házat vásárolni képes, a cigánytelepről polgármesteri engedély alapján bármikor kiköltözhetik. A cigányoknak ezt a polgárosulását a város a maga részéről is támogatja és éppen ezért a cigányügyi előadó az ilyen szándék megvalósulását támogatni köteles. Kiköltözés előtt alapos orvosi vizsgálat tartandó.

18. §.

A CIGÁNYOKNAK EGYES FOGLALKOZÁSOKTÓL ELTILTÁSA.

Aki a cigánytelepen lakik semmiféle olyan foglalkozást nem folytathat, mely élelmi-szerek kezelésével vagy szállításával kapcsolatos.

A cigányok sem kocsit, sem lovat nem tarthatnak és az országos vásárokon meg nem jelenhetnek.

19. §.

BÜNTETŐ RENDELKEZÉSEK.

Kihágást követ el és 40.- P-ig terjedő pénzbüntetéssel, behajthatatlanság esetén egy-három napi elzárással büntetendő az a személy, aki a jelen szabályrendelet 3. 4. 6. 7. 8. 9. 10. 13. 14. 15. 17. §-aiban foglaltakat be nem tartja.

20. §.

Kihágás miatt az eljárás a városi képviselőtestület által megbízott tisztviselő, mint rendőri büntetőbíró hatáskörébe tartozik.

21. §.

A jelen szabályrendelet belügyminiszteri megerősítés és a kihirdetést követő 8.-ik napon lép hatályba és a polgármester hajtja végre.

Forrás: MNL KEML XV.6.c 178. tek. 203/1942. kgy. sz.

6. sz. dokumentum

³⁵²/₁₉₄₂ kgy. sz. ¹⁵⁹⁷⁴/₁₉₄₂ pm. sz.

Tárgyaltattott a polgármester és jogügyi bizottság javaslata a cigányszabályrendeletnek a törvényhatósági kisgyűlés által kívánt módosítása tárgyában.

H a t á r o z a t:

Esztergom szab. kir. megyei város képviselőtestülete tudomásul veszi, hogy a vm. törvényhatósági kisgyűlése a város képviselőtestületének 203/1942. kgy. számú határozatával alkotott szigányszabályrendelet két §. módosításával jóváhagyta és a kormányhatósági jóváhagyás elnyerése céljából a m. kir. belügyminiszter úrhoz felterjesztette. –

Elhatározza ennél fogva a képviselőtestület, hogy a szabályrendelet 3. §-ának 7. rovatában a „közegészségügyi” szó után az „állategészségügyi” szót is felveszi, továbbá a szabályrendelet 8. §. első mondata helyett a következő új mondatot iktatja: „A városi orvosi hivatal legalább havonta egyszer – különösen köztisztaság és nemibetegség szempontjából – a cigánytelepen orvosi vizsgálatot tart.”

Forrás: MNL KEML XV.6.c 178. tek. 352/1942. kgy. sz.

7. sz. dokumentum

³²⁴/₁₉₄₄ kgy. sz. ¹²⁸⁹⁸/₁₉₄₄ pm. sz.

Tárgyaltatott a polgármester javaslata a 203/1942 kgy. számú határozattal alkotott és 352/1942. kgy. számú határozattal módosított cigányszabályrendelet életbeléptetése tárgyában. –

vitéz Szívós Waldvogel József: Kérem, mi már nagyon hosszú ideje foglalkozunk ezzel a kérdéssel anélkül, hogy valamit is elérhettünk volna. Ez a szabályrendelet nagyon jó. Azonban a belügyminisztériumban soha és semmiképpen sem tartották szükségesnek sem a jóváhagyás, sem pedig a cigánykérdésnek valamilyen más formában való megoldását. Mi, akik itt vagyunk, mindnyájan nagyon jól tudjuk, hogy milyen kellemetlen ez a cigánykérdés. Ígéretet azt már sajnos igen sokat nyertünk, de betartani soha sem tartották be. Mi ki vagyunk téve annak, hogy bennünket folyton molesztálnak ezek a cigányok. Ha mi kimegyünk a napi munkánk után, vagy esetleg napközben is egy kis üdülést keresni, akkor ott okvetlen és azonnal megjelennek a cigányok és erőszakos kéregetésükkel, jóslási ajánlataikkal zavarnak minket. Még elfogjuk érni azt, hogy be fognak ugrani a nyitott ablakaikon. Eddig még azt sem sikerült elérnünk, hogy éppen ezekben a kétséges időkben legalább ne szabadna elhagyni putrijukat. Ha most ennek a jól és helyesen megalkotott szabályrendeletnek sikerül érvényt szerezni, egészen más lesz a helyzet ezen a téren. A környékről betelepültek és más ide letelepedett emberek révén megsaporodott lakosság gyarapodásának én a magam részéről igen örvendezek, de annál kevésbé az itt felszaporodott cigányoknak. Ma, amikor már a zsidókat kitelepítettük, akkor nem engedhetjük, hogy a cigányok annál nagyobb rajokban lépjenek el minket. Az újságok naponként közölnek valami rablógyilkosságot, betörést stb., amit cigányok követnek el. Hát kérdezem, mi is megvárjuk azt, amíg idáig jutunk e téren? Én már többször mondtam, hogy ne várjuk meg, amíg valami ilyen szörnyűség nálunk is megtörténik. Nagyon kérem a Polgármester urat, hogy ezen ügyben szíveskedjék a belügyminisztériumban eljárni, hogy minél előbb érvénybe léptethessük a jól megalkotott szabályrendeletet. –

Polgármester úr: Én ígérem, hogy a képviselőtestület felhatalmazása alapján a belügyminisztériumban eljárók és meg fogom tenni a szükséges intézkedéseket. –

Sebők Ferenc: A cigánykérdés, illetve a cigányszabályrendelet kérdésének elfogadása kor szabad legyen erre nézve szerény észrevételemet előterjeszteni. Ma a hadimunkára éppen a munkás embereket veszik igénybe, akikre idehaza ma rendkívül nagy szükség van. Nálam is ez a helyzet. Két munkásomat elvitték a héten hadimunkára. Kérdezem, nem lehetne-e az illetékes minisztériumok figyelmét ezekre a dologkerülő emberekre felhívni? Mert téglát pucolni, utakat rendbehozni igazán lehetne ezekkel is. Szerény nézetem szerint a hadimunkára berendelt rendes munkásokat, akikre azt mondhatjuk, hogy idehaza pótolhatatlanok, nem lenne-e semmi akadálya, hogy ezekkel leváltassuk? Így, hogy egymásután viszik el a napszámosokat, ezek pedig itt mihaszna módon lopják a napokat, már-már alig lehet túrni. –

Gere Ferenc: Én többször voltam a szomszédos Párkány községben de meggyőződésem szerint ott a cigányok egészen mások. A legelső és legszembetűnőbb különbség a párkányi és esztergomi cigányok között az, hogy a párkányi cigányok aránylag egészen rendesen vannak felöltözve, ezzel szemben azt mondhatjuk, hogy az esztergomi cigányok csaknem mezítelenek. Mi ennek az oka? Ezek éppúgy megkapják a hadisegélyüket

a hadbavonult családtagjaik után, mint a mi fiaink családjai, a jegyeiket éppen úgy megkapják, mint ahogyan mi, de ezek csak arra használják fel, hogy a jegyeket eladják, maguk pedig koldulásból tartják fenn magukat ahelyett, hogy valamely komolyabb munkát vállalnának, vagy a jóslatokon kívül mással is foglalkoznának. Pénzük pedig annak ellenére, hogy komoly munkát nem végeznek, mindig van, mert még az asszonyaik is állandóan dohányoznak, cigarettáznak, vagy pipáznak. Ha az ember megfigyeli őket, könnyűszerrel jobban élnek, mint mi, azt tapasztalja. Kérem a polgármester urat, hogy szíveskedjék ennek a cigánykérdésnek már valamilyen formában való megoldását keresztül vinni. –

Határozat:

Esztergom szab. kir. megyei jogú város képviselőtestülete a 203/1942 kgy. számú határozattal alkotott és 352/942 kgy. számú határozattal alkotott és a 352/1942 kgy. számú határozattal [sic!] módosított cigány szabályrendeletnek mindazokat a szakaszait, amelyekhez büntetőjogi következmény nem fűződik, 1944. augusztus hó 16-ával életbelépteti.

Felhívja továbbá a város képviselőtestülete a város polgármesterét, hogy a cigány-szabályrendelet teljes életbeléptetése iránt a szükséges lépéseket a Belügyminisztériumban tegye meg.

Megokolás.

A cigányszabályrendelet egyes szakaszainak életbeléptetése, valamint a cigány szabályrendelet jóváhagyásának kisürgetése feltétlenül közérdekű, minthogy a cigányok kellő rendszabály hiányában a város területén való kóborlásukkal a közegészséget, köz-tisztaságot és a közrendészetet [sic!] veszélyeztetik, a közönségnek pedig állandó kellemtlenséget okoznak.

Forrás: MNL KEML XV.6.c 180. tek. 324/1944. kgy. sz.

PORTRÉ

- 98 Orsós János Róbert
József főherceg hatása a 19. századi cigány kultúra
emancipációjára

Orsós János Róbert¹

József főherceg hatása a 19. századi cigány kultúra emancipációjára

Az osztrák uralkodóház tagja, Habsburg-Lotharingiai József Károly Lajos főherceg (1833-1905) nevéhez jelentős érdemek fűződnek a magyarországi cigány kutatások alakulását illetően. Mindemellett fontos szerepet töltött be a 19. századi cigány irodalmi írásbeliség kialakításában, illetve az irodalmi, szótárírói tevékenységet folytató cigány értelmiségiek anyagi és szellemi támogatásában. Éppen ezért indokoltnak tűnik, hogy egy tanulmányban vizsgálat alá vessük azt, hogy milyen hatást gyakorolt József főherceg a 19. századi cigány kultúra társadalmi emancipációjára. Az osztrák Habsburg-Lotharingiai-ház nádor ágából származó József főherceg, Habsburg József nádor és Württemberg Mária Dorottya hercegnő gyermekeként született 1833-ban Pozsonyban. Nevelője a bencés szerzetes, régész, egyetemi tanár és a Magyar Tudományos Akadémia tagja, Rómer Flóris volt. A Habsburg-dinasztia hagyományainak megfelelően József főherceg katonai neveltetésben részesült, aki tizenkét évesen, hadapródként lépett be a császári hadsereg 12. huszárezredébe. A főherceg katonai karrierje szépen ívelt, ugyanis az 1853-ban dragonyos őrnagy, később, 1855-től a 37. gyalogezred – amelyet később róla neveztek el – alezredese, majd ezredese lett. Az 1860-as években már tábornok és dandárparancsnok. 1866-ban altábornagyként részt vett a königgrätzi csatában. Hősies helytállásának elismeréseként két évvel később, 1868-ban a Magyar Királyi Honvédség főparancsnokává nevezte ki I. Ferenc József.² 1874-ben a tisztképzés fejlesztésében és a honvédség újjászervezésében felmutatott érdemeinek köszönhetően I. Ferenc József a Szent István-rend nagykeresztjét József főhercegnek adományozta, végül lovassági tábornokká léptették elő.

József főherceg életrajzaiban kiemelik, hogy Magyarország társadalmi, gazdasági életében betöltött szerepének első pillérét a Magyar Honvédség főparancsnoki tisztsége jelentette, ennek ellenére nem csupán a katonái, hanem a szélesebb társadalmi körökben is nagy népszerűségnek örvendett, ugyanis alig volt olyan nemzeti kezdeményezés, amelynek ne lett volna pártfogója, támogatója. József főherceg számos jelentős társadalmi és gazdasági intézmény fővédnöke volt, mint például az Országos Iparegyesület, a Magyar Gazdasági Egyesület vagy éppen a Budapesti Poliklinika Egyesület. A tűzoltó egyletek védnökeként fontos érdemeket szerzett a hazai tűzoltóság megszervezésében.³ Továbbá olyan kulturális kezdeményezéseket is pártfogolt, mint például az 1879-es székesfehérvári Országos Kiállítás vagy éppen a Jókai jubileum. Kisjenői és alcsúti mintagazdasá-

1 Orsós János Róbert, irodalomtörténész, ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola. A tanulmány az Új Nemzeti Kiválóság Program 2020/21 „B” keret támogatásával valósult meg.

2 Oroszi Antal: 100 éve hunyt el József főherceg, a Magyar Honvédség első parancsnoka. *Internet Archive*, 2007. szeptember 27. <https://web.archive.org/web/20070927220030/http://www.zmne.hu/Forum/05negyedik/foherceg.htm> (Letöltés ideje: 2021. augusztus 25.)

3 Uo.

gainak és kertészeteinek felállításával hasznos példákat mutatott fel a hazai gazdálkodás megszervezéséhez. A Margit-sziget kiépítése is az ő nevéhez kötődik, de mindemellett gyermekotthonok, katonai rokkantházak, kórházak, üdülők és szanatóriumok létesítéséhez járult hozzá erkölcsi és anyagi támogatásával.

Habsburg József főherceg és a cigány kutatás

A főherceg cigányokhoz fűződő kapcsolatának kulcsfontosságú momentumát jelentette a Wasa-geológusvezetnével 1853 és 1856 között töltött tiszti szolgálata. Az életrajzi anekdoták szerint ugyanis a fiatal főherceg ebben az ezredben találkozott olyan Szepességből, Abaúj- Sáros- és Gömör vármegyéből származó cigány katonákkal, akik nem, vagy csak nagyon nehezen tudták teljesíteni feletteseik parancsait, mivel ők csak cigány nyelven beszéltek. József főherceg azonban hamar felismerte a helyzetet, és arra jött rá, hogy nem engedetlenségről van szó, hanem mindössze arról, hogy a cigány katonák nem értették meg feletteseik utasításait. A főherceg ekkor határozta el, hogy elsajátítja a cigányok nyelvét, amiben segítségére voltak a korabeli cigány nyelvtanok, többek között Richard Liebich német cigány nyelvtana, ezáltal a főherceg behatóan foglalkozhatott a cigány nyelv különböző dialektusaival, és azok hangtani-, alaktani sajátosságaival.⁴ Az egyébként roppant humánus József főherceg a cigányokat hamar pártfogása alá vette. Közvetlenségének és segítőkészségének köszönhetően sikerült közel kerülnie a cigányokhoz, akik rajongva bálványozták a főherceget.⁵

A cigányokkal kapcsolatos szakirodalmak vizsgálata, és a köztük töltött idő során a főherceg hamar felismerte a cigányokban rejlő társadalmi és kulturális potenciált, és buzgó államférfiként halaszthatatlan közügynek tekintette a cigány kultúra értékeinek és adottságainak megmentését, ezért az 1890-es évek elején a cigány költő, Nagyidai Sztojka Ferenc közreműködésével tudatosan és elkötelezetten arra törekedett, hogy a cigányok kultúrája emancipációt nyerjen, s ezáltal a korabeli magyar társadalom egyenjogú állampolgárainak sorába emelhesse őket.

A cigány kultúra értékeinek megőrzését és társadalmi integrációjukat egyrészt a cigánológia különböző területein kifejtett tudós munkásságával, másrészt pedig azzal kívánta elérni, hogy a cigányokat a folytonos kóborlás helyett állandó letelepedésre, rendszeres munkára bírja saját alcsúti, bánkúti és kisjenői birtokain. A főherceg cigánytelepítési kísérletei során 36 család, és összesen 117 személy telepedett meg. Annak ellenére, hogy a cigányság társadalmi felemelését az állam és a közigazgatási szervek által képviselt kényszerítő eszközök mellőzésével, tisztán emberbaráti módon óhajtotta elérni, telepítési kísérlete végül kudarcba fulladt, ugyanis a cigányok sorra elvonultak a nekik adományozott szekereken, ezért a főherceg engedélyezte számukra a szabad elvándorlást.⁶

A főherceg szerint két akadály gátolta a cigányok sikeres letelepítésében. Először is az, hogy a cigányok letelepítésére szánt egy év nagyon rövid idő volt ahhoz, hogy a cigányokat hozzászoktassa a letelepedett életformához és munkához. A községek terheinek

4 Soós István: „Pártfogónk és királunk.” József főherceg romológiai kutatásai és reformjai a cigányság társadalmi-kulturális beilleszkedéséért. *Napút*, 2006/9. 35-41.

5 Soós István: József főherceg és a romák. Egy sikertelen megoldási kísérlet a 19. században. *História*, 1997/19. 16-17.

6 Uo. 17.

mérséklése érdekében a főherceg összpontosítva telepítette volna le a cigányokat, ezzel pedig a cigányok felügyelete is egyszerűbb lett volna, de végül ez az elképzelés is kudarcot vallott. További nehézségeket okozott, hogy József főherceg ingyen ruhát és élelmet biztosított a cigányok számára, ezek a kedvezmények azonban a nép ellenszenvét váltották ki, ami szintén problémássá tette a cigányok befogadását. József főherceg ezért belátta, hogy a cigányok letelepítése akkor lehet sikeres, ha inkább községenként helyezik el őket, ami viszont további terhet, felelősséget és költséget jelentett volna az állam számára. Ugyanis a cigányoknak munkát és lakást kellett volna biztosítani, míg a cigány gyerekeknek pedig külön cigány iskolákat. A főherceg elképzelése szerint a munkához és az oktatáshoz való hozzáférés lehetőségének biztosítása lehetett volna a kulcs ahhoz, hogy a cigányok sikeresen beilleszkedhessenek a társadalomba. Ezt végül nem sikerült megvalósítania., még Nagyidai Sztojka Ferenc segítségével sem.

A főherceg nemcsak katonai és államférfiúi tevékenységével, hanem a tudomány területén kifejtett munkássága révén is jelentős hírnevet és tekintélyt szerzett magának, ugyanis remek növénytani és nyelvtudományi tanulmányok szerzője volt, amelyekkel a magyar és az európai tudósok körében hírnevet, rangot vívott ki magának. A hazai és nemzetközi tudományos, kulturális életben azonban a cigányokkal kapcsolatos nyelvészeti és folklór kutatásai révén vált a leginkább ismertté. Az 1880-as évek elejétől kiterjedt levelezésbe kezdett az úgynevezett ciganológia legkiválóbb tudósaival. Szoros kapcsolatot ápol a Gypsy Lore Society megalapítójával, a *Journal of the Gypsy Lore Society* szerkesztőjével és kiadójával, Charles Godfrey Lelanddal, illetve a társaság titkárával, David MacRitchie-vel. Lelandnek sikerült megnyernie a társaság és az orgánus támogatására a főherceget, aki nemcsak anyagilag segítette a folyóirat megjelenését, de tevékenyen közreműködött annak munkájában kisebb cikkek, levelek közlésével.⁷ A hazai ciganológia kutatási eredményeinek népszerűsítése érdekében a Hermann Antal által szerkesztett és kiadott *Ethnologische Mittheilungen aus Ungarn* című folyóirat erkölcsi és anyagi támogatását is magára vállalva külön rovatot indított benne *Mittheilungen der Zigeunerkunde* címmel.⁸ Mindemellett az 1890-ben indult *Ethnographia* című magyar néprajzi folyóiratot is támogatta anyagilag, valamint cigány tematikájú néprajzi és nyelvészeti tanulmányaival.⁹

Jól látható tehát, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia idején József főherceg a rendelkezésére álló anyagi eszközök és művelődéspolitikai befolyása révén elévülhetetlen szolgálatot tett a ciganológiai kutatások fejlődéséért.¹⁰ Nem meglepő, hogy a Magyar Tudományos Akadémia is elismerte József főherceg tudományos érdemeit; 1881-ben az igazgató-tanács tagjává, 1888-ban pedig tiszteletbeli taggá választották, miután Hunfalvy Pál, Szász Károly és Ponori Thewrewk Emil rendes tagok a főherceget ajánlották az akadémiai tagjelölések során.¹¹ Később, 1896-ban a Budapesti Tudományegyetem, 1897-ben

7 Soós István: *József főherceg és a romák...* I.m. 16.

8 Uo. 16.

9 Uo. 17

10 Cserti Csapó Tibor: Research Centers in Central-Eastern European Region. In: Forray R Katalin – Cserti Csapó Tibor (eds.): *Education and research of Roma in the Countries of Central and Eastern Europe*. Gypsy Studies – Cigány tanulmányok 29. Pécsi Tudományegyetem BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék – „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola, Pécs, 2013. 95.

11 Tagjelölések a magyar tud. akadémián. In: Nagy Miklós (szerk.): *Képes Folyóirat – A Vasárnapi*

pedig a Kolozsvári Tudományegyetem tiszteletbeli doktorává avatták a főherceget.¹² Mindemellett tiszteletbeli tagja volt a Budapesti Philologiai Társaságnak, illetve a londoni székhelyű The Japan Society of the UK nevű szervezetnek is.

A Czigány nyelvtan előzményei

Habsburg József főhercegnek az ind és a cigány nyelvekkel kapcsolatos vizsgálódásainak az eredménye a 19. század egyik legjelentősebb és legátfogóbb cigány nyelvészeti munkája, a *Czigány nyelvtan azaz Románo Csibákero Sziklaribe*¹³, amelyet 1888-ban adott ki a Magyar Tudományos Akadémia. A *Czigány nyelvtan* hivatalos akadémiai bevezetését Ponori Thewrewk Emil írta meg, amelyben arról számolt be, hogy az Akadémián mikor és hogyan került szóba a cigány nyelv ügye, emellett szó esik arról is, hogy a *Czigány nyelvtan* hogyan jutott az Akadémiához és hogy milyen véleményekkel fogadták el kiadásra a főherceg művét. Ezt a folyamatot szeretném röviden ismertetni.

Az Akadémia akkor kezdett el komolyabban foglalkozni a cigány nyelvvel, amikor *A magyar nyelv nagy szótárának* szerkesztéséhez kezdtek hozzá, vagyis 1830-as évek elején. Ugyanakkor már korábban is voltak kezdeményezések a cigány nyelv tudományos vizsgálatát illetően, hiszen 1796-ban a Magyar Nyelvmívelő Társaság éppen a magyar nyelvrokonság feltérképezése okán az ázsiai nyelvek mellett a cigány nyelv feltárását is sürgették, ezáltal a magyar nyelv etimológiai vizsgálatai során számos nyelvet összevetettek a magyar nyelvvel, köztük a cigány nyelvvel is.

A Magyar Tudós Társaság 1835 és 1836 közötti üléseinek jegyzőkönyvében¹⁴ esik szó arról, amikor a *Gelsei kéziratok*¹⁵ először kerültek az Akadémia látóterébe, amely egyébként József főherceg és az Akadémia számára is meghatározó jelentőségű, fontos munkának minősült. A *Gelsei kéziratok* 1836-ban kerültek az Akadémia birtokába, azután, hogy az ügyvéd Enzsel Sándor hívta fel először Kállay Ferenc, akadémikus figyelmét a Szmodics János, gelsei plébános 1828-ban készült, kéziratban lévő cigány nyelvtanára és szótárára.¹⁶ Kállay buzdítására az Akadémia bekérte Szmodics kéziratát, hogy segítségként felhasználják *A magyar nyelv nagy szótárának* készítése során. A társaság csak azután kezdett el alaposabban foglalkozni a cigány nyelvvel, miután Szmodics átengedte a cigány nyelv tulajdonságait vizsgáló munkáját és szótárát az Akadémiának, amelyet később nyomtatásban is megjelentettek. A *Tudománytár* 1836-os számában jelent meg egyébként Szmodics egy másik jelentős tanulmánya *A' czigán nyelvnek némelly tulajdonságai több más nyelvekéhez képest* címmel.¹⁷

Újság füzetekben. III. köt. Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, Budapest, 1888. 572.

12 Oroszi Antal: *100 éve hunyt el...* I.m.

13 József Károly főherceg: *Czigány nyelvtan. Románo Csibákero Sziklaribe*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1888.

14 *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei 1834-1836*. III. kötet. Magyar Királyi Egyetem, Buda, 1837. 57.

15 Szmodics János: *Szótár magyarból czigán*. 1828. (Kézirat)

16 *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei...* I.m. 57-58.

17 Varga András: A sitiprinc. Horváth Rudolf cigány néprajzi kézirata. *Per Aspera ad Astra*, 2016/1. 117.

Amennyiben áttekintjük a 18-19. századi magyarországi cigány nyelv- és szótár- és szótár-irodalom alakulástörténetét, megállapíthatjuk, hogy szórványosan foglalkoztak a cigány nyelvvel, ennek ellenére hamar kialakult egy olyan gyakorlat, amely tudományos érdeklődéssel fordult a cigány nyelvhez. A ciganológiai kutatásokat tekintve Vályi István a cigány nyelv indiai eredetére vonatkozó 1776-os megállapítása egészen nagy lendületet adott a cigány nyelvvel kapcsolatos vizsgálódásoknak. A kolozsvári református kollégium egykori teológiaprofesszorának, Szathmári Pap Mihály nevéhez köthetjük az első jelentősnek tekinthető cigány szöveget,¹⁸ amit a cigány nyelv iránt érdeklődve a kolozsvári református kollégium cigány származású teológus hallgató, Vistai Farkas Mihály közreműködésével készített el. Az 1780-as években készült 166 lapból álló szöveget 2148 erdélyi romungró cigány dialektusban íródott szót tartalmaz, ami Cristoph Cellarius Kolozsváron, 1768-ban megjelent latin szótárának levelei közé fűzve maradt fenn, s ezáltal a cigány szavak latin megfelelői is követhetők voltak.¹⁹ 1796-ban már az Erdélyi Nyelvművelő Társaság rámutatott a cigány nyelv tanulmányozásának hasznosságára.²⁰ Ezt követően a nyugat-európai cigány néprajzi kutatásokkal párhuzamosan Magyarországon is egyre több cigány témájú munka látott napvilágot, mint például Molnár János *Specimen linguae Zingaricae*²¹ című szövege 1798-ban. Szintén ugyanebben az esztendőben jelent meg Enessey György *A tzigán nemzetnek igaz eredete, nyelve, története*²², 1800-ban pedig a *Tzigán nyelvről toldalék*²³ című munkája. Eközben több személyről (pl.: Csiba Bonifác, Enzsel Sándor) is feljegyezték, hogy cigány szótáron dolgozik vagy éppen az Akadémiának gyűjtenek cigány szavakat.

Szmodics János nyelvészeti munkáinak kiadása után nem sokkal a selmebányai cigány zenész és szótáríró, Ipolysági Balogh Jánosnak köszönhetően látott napvilágot az első cigány nyelvű imádságos könyv; 1850-ben saját költségén Esztergomban jelentette meg a cigány nyelvű katolikus imádságokat tartalmazó füzetecskéjét.²⁴ Emellett egy magyar-cigány szótára is fennmaradt kézirat formájában, amely Szinnyei József *Magyar írók élete és munkái* című, korabeli munkája szerint „József főherczeg birtokában van, a szerző arczképével.”²⁵ Rövidesen 1853-ban Pesten jelent meg Bornemisza János *A' cigány nyelv elemei*²⁶ című írása. Az 1870-es években Boldizsár József, a szintén írástudó, szótárkészítő

-
- 18 Szathmári Pap Mihály – Vistai Farkas Mihály: *Vocabularium Zingarico–Latinum et Hungaricum. Quod fi eri fecit curiositatis caussa Michael Pap Szatmári. Per Michaelem Farkas, alias Vistai natum Zingarum. Colegii nostri per aliquot annos civem togatum.* Kolozsvár, [1780 körül]
- 19 Landauer Attila (szerk.): *A Kárpát-medencei cigányság és a keresztyén egyházak kapcsolatának forrásai (1567-1953)*, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, Budapest, 2016. 33.
- 20 Hermann Antal: József főherczeg könyve. Romano csibákero sziklaribe, azaz: Czigány nyelvbeli tudomány. In: Nagy Miklós (szerk.): *Képes Folyóirat – A Vasárnapi Újság füzetekben.* III. köt. Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, Budapest, 1888. 598.
- 21 Molnár János: *Specimen linguae Zingarica.* Debrecen, 1798.
- 22 Enessey György: *A tzigán nemzetnek igaz eredete.* Komárom, 1798.
- 23 Enessey György: *Tzigán nyelvről toldalék.* Győr, 1800.
- 24 Ipolysági Balogh János: *Legelső cigány imádságok, a mely mind a két magyar hazában levő cigány nemzet számára.* Esztergom, 1850.
- 25 Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái. I. kötet.* Hornyánszky Viktor Könyvkiadó Hivatala, Budapest, 1891. 468.
- 26 Bornemisza János: *A' cigány nyelv elemei.* Pest, 1853.

cigányzenész műfordítóként Petőfi verseit ültette át cigány nyelvre, melyek közül több az *Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok* (később *Összehasonlító Irodalmi Lapok*) című, Kolozsváron kiadott folyóirat hasábjain jelentek meg. Emellett kézirat formájában egy cigány szótárt készített.²⁷ 1877-ben Losoncon látott napvilágot Ihnátkó György *Cigány Nyelvtana*.²⁸ 1885-ben Pakson József főherceg költségén jelent meg Györffy Endre cigány szótára,²⁹ és ugyancsak József főherceg költségén 1886-ban adta ki gyökszótárát Nagyidai Sztojka Ferenc, amely a szótári rész mellett egy gazdag irodalmi mellékletet is tartalmazott.³⁰ Sztojka gyökszótárával nagyjából egy időben, 1886-ban a *Magyar Nyelvőrben* jelent meg Markovics Sándor *Czigány szók a magyarban*³¹ című írása, amelyben összeállította a magyar nyelv cigány eredetű szavait. Hermann Antal recenziója szerint Markovics Sándor az erdélyi múzeum könyvtárából Molnár János *Specimenjét* kérte, de véletlenül Vistai szótárát küldték el neki, így Markovics erről a kéziratról írt monográfiát,³² amelynek könyvészeti adatai sajnos eddig ismeretlenek.

A Czigány nyelvtan fogadtatása

Meglehetősen hosszú folyamaton keresztül jutunk el 1886. május 5-ig, amikor József főherceg benyújtotta az Akadémiának a *Czigány Nyelvtan* című munkáját azzal a kéréssel, hogy vizsgálják felül, s ha az akadémiai bizottság elfogadhatónak találja, akkor kiadná a saját költségén. Ez a momentum a hazai ciganológia alakulásának egyik meghatározó mozzanatát képviseli, ugyanis Hermann Antal szerint a *Czigány nyelvtan* egyik legfontosabb erénye, hogy az addigi hazai cigánisztikai munkákkal ellentétben József főherceg jóval nagyobb mértékben támaszkodott a hazai és külföldi szakirodalmi forrásokra (pl.: H. M. G. Grellmann, August Friedrich Pott, Franz Miklosich, Ch. G. Leland), amelyeket saját, a cigányok között végzett empirikus kutatási eredményeivel szintetizált. 1886. május 14-én a kiváló nyelvtudós, Budenz Józsefet és a klasszika-filológus Ponori Thewrewk Emilt jelölte ki az Akadémia a *Czigány nyelvtan* kéziratának bírálóit. Az 1886. november 27-i akadémiai osztályértekezleten olvasták fel először Budenz és Ponori értékelését. A két egymástól független bírálat közös álláspontja az volt, hogy József főherceg nyelvtana több mint pusztán cigány nyelvtankönyv, mivel egy tudományos célokra kiválóan alkalmas gazdag és értékes tartalmú kézikönyvről van szó, amely a cigány nyelv dialektusait és annak összehasonlításait teszi elérhetővé az érdeklődők, kutatók számára. A könyv másik erényeként azt az újító mozzanatot emelik ki, hogy nem csupán a már meglévő tudományos szakirodalmakra, hanem a főherceg 36 évnyi önálló empirikus kutatási tapasztalataira épül a mű, ezáltal a magyar irodalom becses darabjaként értékelték a *Czigány nyelvtant*. A bírálók mindössze két megjegyzést fűztek hozzá József főherceg kéziratához. Az

27 Szinnyei József: *Magyar írók élete...* I.m. 1190.

28 Ihnátkó György: *Cigány nyelvtan*. Róth Simon gyorsajtója, Losonc, 1877.

29 Györffy Endre: *Magyar és cigány szótár. Czigányul mondva Vakeriben*. Rosenbaum Nyomda, Paks, 1885.

30 Nagyidai Sztojka Ferenc: *Őcsászári és magyar királyi fensége József főherceg magyar és cigány nyelv gyök-szótára. Romaná áláva, Iskolai és utazási használatra*. Malatin nyomda, Kalocsa, 1886.

31 Markovics Sándor: *Czigány szók a magyarban. Magyar Nyelvőr*, 1886/11. 497-502.

32 Hermann Antal: *József főherceg könyve...* I.m. 600.

egyik az volt, hogy az Akadémia neve alatt jelenhessen meg a munka, a másik pedig az, hogy egy olyan tematikus bibliográfiával is szükséges volna kiegészíteni a művet, ami által könnyebben hozzáférhetőek volnának a további szakirodalmak mindazok számára, akik a cigány nyelvvel behatóbban kívánnak foglalkozni. A József főherceg kéziratával kapcsolatos ülésen elhangzott véleményeket, észrevételeket, és az erről szóló határozatokat 1886. december 21-én az egész Akadémia elfogadta.

József főherceg 1887. január 14-én kelt levelét csak 1887. február 12-én olvasták fel az Akadémia első osztályának havi értekeztetén, amelyben a főherceg a legnagyobb alázattal fogadta a kéziratát illető meglátásokat, és egyben kijelentette, hogy a *Czigány nyelvtan* kiadását örömmel bízta az Akadémiára. Ugyanakkor hangsúlyozta azt is, hogy a könyvészeti mellékletre vonatkozó tanácsoknak is eleget óhajt tenni, ezt a feladatot viszont egy nála kompetensebb, valóban hozzáértő filológusra szeretné bízni. Maga József főherceg és az Akadémia végül Ponor Thewrewk Emil kérte fel arra, hogy elkészítse az említett cigány tematikájú függelékét,³³ amely végül a *Czigány nyelvtan* második szakaszában, *Irodalmi Kalauz* címmel jelent meg. Ponor Thewrewk Emilnek tehát jelentős szerepe volt Habsburg József főherceg *Czigány nyelvtanának* kiadásában, ugyanis nem csupán a kézirat bírálata jutott feladatául, hanem a mű bevezetőjének és bibliográfiájának megírása, illetve a teljes kötet sajtó alá rendezése az ő nevéhez fűződik. Az Akadémia végül 1888-ban díszkiadásban jelentette meg a *Czigány nyelvtant*, amelynek címlapján az újporosz cigányok címere található, vagyis egy futó sündisznó, amely egy cseréget tart a szájában.³⁴ A kötet két bevezető szöveget tartalmaz: az egyik Ponor Thewrewk Emil előszava, amelyben a *Czigány nyelvtan* kiadásának már ismertetett folyamatát mutatja be, a másik előszó pedig József főherceg tollából származik.

A főherceg előszavában a cigányok származásával kapcsolatos különböző, Magyarországon népszerű vélekedéseket, illetve a cigány nyelv eredetéről és dialektusairól értekeznek. Az addigi cigány kutatásokról és azokhoz fűződő viszonyáról is számot ad, és elárulja, hogy kezdetben a keleti nyelveket tanulmányozta előszeretettel, különösen a szanszkritot és annak különböző változatait. Ezután az 1850-es években egy csehországi utazása során olyan cigányokkal találkozott, akiknek beszédében több szó ismerősen hangzott neki s ekkor kezdte el sejteni, hogy a cigányok nyelve az újind dialektusokkal rokon. Ezt követően az 1853 és 1856 között a Wasa-gyalogezredben töltött szolgálata volt az a mozzanat számára, amikor alaposabban tanulmányozni kezdte a cigányok nyelvét azért, hogy több ország cigány csoportjait is felkeresse. A cigányok között végzett terepmunkája során eleinte nehezen tudta a zárt csoportokban élő cigányok bizalmát elnyerni, így a nyelvük vizsgálata sok nehézséggel járt, de amikor már a cigány nyelvet jól tudta használni sokkal nyitottabbak és együttműködőbbek voltak vele. Ugyancsak ekkor ismerte meg a cigányokkal kapcsolatos hazai és külföldi szakirodalmat.³⁵

József főherceg és a cigányok közötti együttműködés valóban működőképes lehetett, ugyanis a főherceg utalást tett arra, hogy a műveltebb, írástudó cigányokkal (véltetően Ipolysági Balogh Jancsira és Nagyidai Sztojka Ferencre gondolhatott) olyan szótárakat állíttatott össze, amely a különféle cigány nyelvjárásokat tették láthatóvá, s ezek alapján írta meg maga József főherceg a *Czigány nyelvtan* vázlatát. A főherceg bevallása szerint

33 Ponor Thewrewk Emil: Előszó. In: József Károly főherceg, *Czigány nyelvtan...* I.m. VI-VIII.

34 Hermann Antal: *József főherceg könyve...* I.m. 513.

35 József Károly főherceg. *Czigány nyelvtan...* I.m. XV-XVI.

már az 1870-es években kész volt a *Czigány nyelvtan*, amelyet akkoriban megmutatott az idősebb Balogh Jancsinak, az ipolysági zenekar vezetőjének, aki ennek indíttatására szintén összeállított egy zsebszótárt a környékbeli cigány nyelvből, amibe sok olyan szót épített be, amelyet ő maga hozott létre, és csupa pontatlan fordításokkal bővített. József főherceg azonban felhívta Balogh Jancsi figyelmét a szótárának pontatlanságaira, de már későn, ugyanis Balogh Jancsi időközben meghalt, ezért fia, ifjabb Ipolysági Balogh Jancsi fejezte be apja munkáját, és e szótár kézírata a főherceg birtokába került.³⁶ Az előszót követően külön értekeznek az ind nyelvek eredetéről és a gyűjteményében lévő cigány tematikájú szakirodalmakat is bemutatja.

A *Czigány nyelvtan* felépítése

A már ismertetett bevezető fejezetektől eltekintve két nagyobb egységet foglal magába a *Czigány nyelvtan*: az első rész egy nyelvtani szakasz, amely tizenhárom fejezetből áll. Ennek megfelelően a cigány nyelv hangtanát, az ígét, a főneveket, a határozóit, névmásait, névelőit, kötőszóit, indulatszóit, mondattani sajátosságait és a szóképzés módjait mutatja be. Az utolsó előtti fejezetben a cigány nyelv dialektusaiból adódó különbségeket járja körbe. A szöveg összehasonlítás során különböző tájegységek cigány nyelvújításai szerint közli a Miatyánkot: ennek megfelelően Ipolysági Balogh Jancsi közlésében a hont megyei, Nagyidai Sztójka Ferenc közlésében pedig a pestmegyei dialektusokat veti össze a dunántúli, a cseh, a német vagy éppen török cigány nyelvek változataival. Az utolsó nyelvtani fejezetben pedig egy összehasonlító szótári rész található, amelyben a cigány nyelv szavait veti össze a szanszkrit, prákit, hindusztáni és más nyelvek szavaival.

A *Czigány nyelvtan* második nagyobb szakaszát képezi a Ponori Thewrewk Emilhez köthető *Irodalmi Kalauz*, amely egy 148 oldalnyi bibliográfiai jegyzékekből álló függelék. Funkcióját tekintve egy olyan szakirodalmi forrásokat tartalmazó lajstromról van szó, amelynek mindenki hasznát veheti, aki tudományos szándékkal érdeklődne a cigányság iránt. Az *Irodalmi Kalauz* hat nagyobb fejezetből áll, amelyek a cigányokkal kapcsolatos néprajzi elemek összehasonlításához és az összefüggések feltárásához kínálnak fontos információkat. Ennek megfelelően Ponori számos könyvészeti adatot sorakoztat fel a cigányok néprajzi, antropológiai sajátosságaival, a cigányok történetével, nyelvével, népköltészetével, illetve zenéjükkel kapcsolatos tanulmányokhoz. Ezen túlmenően bemutat a *Híres cigányok* című fejezetben cigány származású írókat, zenészeket, színészeket és katonai érdemekkel büszkélkedő személyeket. Az *Irodalmi Kalauz* utolsó, hatodik fejezetében nemzetek szerint és a szerzők neveinek betűrendjében nagyjából harminc oldalon keresztül olyan cigány témájú versek, cikkek, könyvek, zeneművek és festmények címeit idézi, amelyek önmagukban kiváló kiindulási pontot biztosítanak a cigányok 19. századi művészeti reprezentációjának vizsgálatához.

Összegzés

A magyar történelem során kevés arisztokrata és tudós viszonyult a cigányokhoz olyan mély empátiával, mint Habsburg József főherceg, aki nemcsak elismerte emberi mivoltukat, hanem több kísérletet tett arra vonatkozóan, hogy a cigányokat egyenértékű állampolgárokként integrálja a korabeli társadalomba. És itt nem csak a saját birtokán történő letelepítésre kell gondolnunk, hanem az 1896-os nagyszabású millenniumi ünnep, vagyis a budapesti Ezredéves Országos Kiállítás is eszünkbe juthat. A 19. században Magyarországon is hangsúlyos törekvésként jelent meg a nemzeti kultúra megteremtése és a nemzeti kultúra képének kialakítása, s ezeknek a nemzeti reprezentáció keretében történő bemutatása és terjesztése.³⁷ József főherceg lelkesen törekedett arra, hogy megismertesse és elfogadtassa a többségi társadalommal a cigányok kultúráját: a főherceg közbenjárásának köszönhetően egy cigány putrit és sátrakat is felállítottak a millenniumi kiállításon, amelyet maga a főherceg rendezett be. Az ehhez hasonló cigány emancipációs törekvéseivel ahhoz kívánt hozzájárulni, hogy a cigányok mindenki tudatában úgy jelenjenek meg, mint a magyarországi kisebbségek egyik fontos, valódi kulturális értékeket hordozó csoportja. Maguk a cigányok sem feledkeztek meg jóakarójukról. 1909. április 15-től 1909. november 25-ig a *Magyar Czigányzenészek Lapjában* sorra jelentek meg olyan cikkek, amelyek arról számoltak be, hogy a lap szerkesztősége egy olyan jótékonyági koncertet szervez, amelyre minden vidéki és fővárosi cigányzenekar jelentkezését várják, ugyanis a befolyt összeget az akkor már elhunyt Habsburg József főherceg szobrára kívánják fordítani, kifejezve ezzel a cigányzenészek háláját és tiszteletét a főherceg cigányokért végzett munkája iránt, de a szobrot végül mégsem tudták felállítani. 1909. október 15-én a *Magyar Czigányzenészek Lapja* arról tudósított, hogy az országos cigányzenész hangverseny 1909. november 3-tól december 3-ig fog tartani a budapesti Royal Orfeum színpadán.³⁸ Ugyanakkor 1909. november 1-jén szintén a *Magyar Czigányzenészek Lapjában* tették közzé Szepešy László versét, amelyet a József főherceg szobrára rendezett országos cigányzenész verseny alkalmára írt. A József főherceghez intézett, hat versszakból álló *Fővajda* című költeményt Poór Lili adta elő a versenyen.³⁹ Végzetül megállapíthatjuk, hogy József főhercegnek jelentős befolyása volt a cigány kultúra emancipációjában, ugyanis nagy erőfeszítéseket tett egyrészt arra vonatkozóan, hogy a cigányokat sikeresen integrálja a korabeli magyar társadalomba, ugyanakkor hiánypótló tudományos tevékenységével vitathatatlan érdemeket szerzett mind a hazai, mind a nemzetközi intézményesített cigány kutatás, illetve a cigány írásbeliség előmozdításában, fellendítésében. Meglátásom szerint a mai romológiai kutatások előrehaladása olyan megfelelően felkészült történészekről, irodalmároktól, nyelvészekről, filológusoktól függ, akik jól ismerik a cigány nyelv történeti alakulását, hiszen többek között József főherceg cigány nyelvészeti munkásságának kritikai értelmezése még napjainkban sem igazán történt meg, ezt a hiányt pedig égetően fontos volna orvosolni.

37 Dóka Krisztina: „Népvünnep” és nemzeti ünneplés. Népszokás- és néptáncbemutatók az Ezredéves Ország Kiállításán. *Táncudományi Közlemények*, 2017/2. 35.

38 Szobrot József főhercegnek! Országos cigányzenész hangversenyek. *Magyar Czigányzenészek Lapja*, II. évf. 20. sz. (1909. okt. 15.) 2. In.: Hajnáczy Tamás (szerk.): *Magyar Czigányzenészek Egyesülete. Cigányzenészek mozgalma a boldog békeidők Magyarországon*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2020. 164-165.

39 A Fővajda. *Magyar Czigányzenészek Lapja*, II. évf. 21.sz. (1909. nov. 1.) 1. In: Hajnáczy Tamás (szerk.): *Magyar Czigányzenészek Egyesülete...* I. m. 165.

Felhasznált szakirodalom

- A Fővajda. *Magyar Czigányzenészek Lapja*, II. évf. 21.sz. (1909. nov. 1.) 1. In: Hajnáczy Tamás (szerk.): *Magyar Czigányzenészek Egyesülete. Cigányzenészek mozgalma a boldog békeidők Magyarországnán*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2020. 165-167.
- A Magyar Tudós Társaság *Évkönyvei 1834-1836*. III. kötet. Magyar Királyi Egyetem, Buda, 1837.
- Bornemisza János: *A' czigány nyelv elemei*. Pest, 1853.
- Cserti Csapó Tibor: Research Centers in Central-Eastern European Region. In: Forray R Katalin – Cserti Csapó Tibor (eds.): *Education and research of Roma in the Countries of Central and Eastern Europe*. Gypsy Studies – Cigány tanulmányok 29. Pécsi Tudományegyetem BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék – „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola, Pécs, 2013. 94-113.
- Dóka Krisztina: „Népünne” és nemzeti ünneplés. Népszokás- és néptáncbemutatók az Ezredéves Ország Kiállításon. *Táncstudományi Közlemények*, 2017/2. 34-64.
- Enessey György: *A tzigán nemzetnek igaz eredete*. Komárom, 1798.
- Enessey György: *Tzigán nyelvről todalék*. Győr, 1800.
- Győrffy Endre: *Magyar és czigány szótár. Czigányul mondva Vakeriben*. Rosenbaum Nyomda, Paks, 1885.
- Hermann Antal: József főherceg könyve. Romano csibákero sziklaribe, azaz: Czigány nyelvbéli tudomány. In:
- Nagy Miklós (szerk.): *Képes Folyóirat – A Vasárnapi Újság füzetekben*. III. köt.. Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, Budapest, 1888. 513-520, 594-606. <https://web.archive.org/web/20070927220030/http://www.zmne.hu/Forum/05negyedik/foherceg.htm> (Letöltés ideje: 2021. augusztus 25.)
- Ihnátko György: *Cigány nyelvtan*. Róth Simon gyorssajtója, Losonc, 1877.
- Ipolysági Balogh János: *Legelső czigány imádságok, a mely mind a két magyar hazában levő czigány nemzet számára*. Esztergom, 1850.
- József Károly főherceg: *Czigány nyelvtan. Románo Csibákero Sziklaribe*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1888.
- Landauer Attila (szerk.): *A Kárpát-medencei cigányság és a keresztyén egyházak kapcsolatának forrásai (1567-1953)*, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, Budapest, 2016.
- Markovics Sándor: Czigány szók a magyarban. *Magyar Nyelvőr*, 1886/11. 497-502.
- Molnár János: *Specimen linguae Zingarica*. Debrecen, 1798.
- Nagyidai Sztojka Ferenc: *Őcsászári és magyar királyi fensége József főherceg magyar és czigány nyelv gyök-szótára. Romaná áláva, Iskolai és utazási használatra*. Malatin nyomda, Kalocsa, 1886.
- Oroszi Antal: 100 éve hunyt el József főherceg, a Magyar Honvédség első parancsnoka. *Internet Archive*, 2007. szeptember 27.
- Ponori Thewrewk Emil: Előszó. In: József Károly főherceg: *Czigány nyelvtan. Románo Csibákero Sziklaribe*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1888. VI-VIII.
- Soós István: „Pártfogónk és királunk.” József főherceg romológiai kutatásai és reformjai a cigányság társadalmi-kulturális beilleszkedéséért. *Napút*, 2006/9. 35-41.
- Soós István: József főherceg és a romák. Egy sikertelen megoldási kísérlet a 19. században. *História*, 1997/19. 16-17.

- Szathmári Pap Mihály – Vistai Farkas Mihály: *Vocabularium Zingarico–Latinum et Hungaricum. Quod fi eri fecit curiositatis caussa Michael Pap Szatmári. Per Michaelem Farkas, alias Vistai natum Zingarum. Colegii nostri per aliquot annos civem togatum.* Kolozsvár, [1780 körül].
- Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái. I. kötet.* Hornyánszky Viktor Könyvkiadó Hivatala, Budapest, 1891.
- Szmodics János: *Szótár magyarból cigán.* 1828. (Kézirat)
- Szobrot József főhercegnek! Országos cigányzenész hangversenyek. *Magyar Cigányzenészek Lapja*, II. évf. 20. sz. (1909. okt. 15.) 2. In.: Hajnóczky Tamás (szerk.): *Magyar Cigányzenészek Egyesülete. Cigányzenészek mozgalma a boldog békeidők Magyarországon.* Gondolat Kiadó, Budapest, 2020. 164-165.
- Tagjelölések a magyar tud. akadémián. In: Nagy Miklós (szerk.): *Képes Folyóirat – A Vasárnapi Újság* füzetekben. III. köt.. Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, Budapest, 1888. 572.
- Varga András: A sitiprinc. Horváth Rudolf cigány néprajzi kézirata. *Per Aspera ad Astra*, 2016/1. 113-120.

NAPLÓ

- 110 A. Gergely András
„A cigányok köztársaságának is megvan a maga arisztokráciája...” – Hátterek egy nemzeti cigányprímás futamaihoz
- 118 Lengyel Emese
Új utak a cigányzene-kutatásban – Beszámoló a Cigányzene – Roma Jazz című online nemzetközi konferenciáról
- 121 Müllner András
Árnyékot vető madarak – A Darinka című tévéfilmről
- 125 Bálint Zsuzsa
„... és semmi szót el ne tévedjél belőle!” – Jakab István cigány mesemondó
- 130 A. Gergely András
„Szerencsés legyen nekünk ez az este!” – Amikor egy hajnal erősebb, mint három éjszaka
- 133 Maszlag Fanni: „...nem tudok és nem is akarok objektív lenni...” – Egy társadalomtudós életútja

A. Gergely András¹

„A cigányok köztársaságának is megvan a maga arisztokráciája...”

Hátterek egy nemzeti cigányprímás futamaihoz

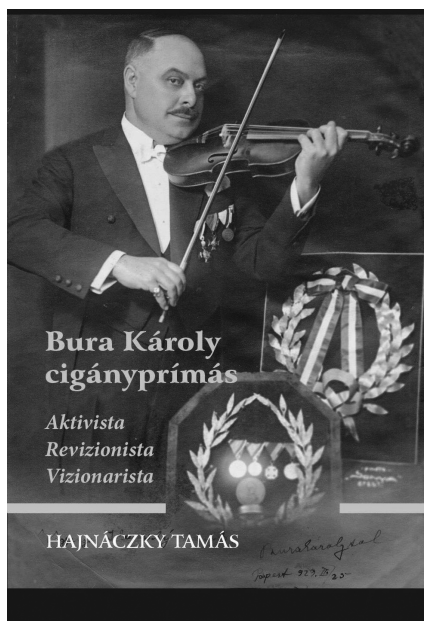
*Hajnáczy Tamás: Bura Károly cigányprímás. Aktivista, revizionista, vizionarista
Noran Libro, Budapest, 2021. 128.*

Aligha van a féltudományos beszédmód és a közpolitikai ócsárlások, mindennapos szitkozódások körében olyan elhasznált fogalom, mint a roma kultúrát a cigányzenével azonosító, ezt pedig a bandavezér, a prímás személyéhez kötő elgondolás. Nem kell ugyanakkor kortárs terepismeret vagy helytörténeti értekezés ahhoz, hogy a szaktudomány által is konzekvensen művelt és gazdagított cigány kutatási ismeretanyagban fölfedezzük épp annak hiányát: miképpen vált/válhatott egy társadalmi nagycsoport jól hangolt és látványos kultúrája olyan témakörre, melyet a zenetudósokon kívül roppant kevesen tanulmányoztak. A kevés kivételek köre persze tiszteletet érdemel, ha olyan új kiadványra akadunk, melyben a társadalmi környezet nem csak a cigány/nem-cigány leosztásban mutatkozik, hanem a cigányság önkörén belüli tapasztalati tudás, ismeret és értékelés is hangsúlyt kap.

Ilyen könyv Hajnáczy Tamás új kötete, mely a *Bura Károly cigányprímás. Aktivista, revizionista, vizionarista* címet kapta. S jöllehet, a címbe foglalt személyiség egykori élet-története, társadalmi-, családi-, zenekari- és közéleti portréja a könyv lényeges hozadéka – méghozzá annyi sosem látott fekete-fehér fotóval, amihez évek gyűjtőmunkája, elszánt-sága és érdeklődése az indító minimum, közgyűjtemények és magánarchívumok kincstára pedig a közzététel alapjait kínálja –, de emellett a tartalom képes gazdagságán túli dokumentáló szándéka sem mindennapos.

Jöllehet, talán a társadalmi közérzet és a közviselkedés egy egészen kicsiny, ám annál jelentőségteljesebb tartalmáról, közelebbről nézve a cigányzene társadalmi uralmáról és bizonyos fajta uralom zenéjéről van itt szó, mégis, e zenebirodalmi királysáért zajló trónkövetelési csaták hétköznapi adják a mű izgalmas oldalait. Merthogy a két világháború közötti magyar társadalmi életben látható kardos szembenállások, cincálódó viták, személyes acsarkodások és érdekarhok intim tónusaiból szinte látványosan átkerülnek mindezek a zenei (és ezen belül cigányzenekari) világon belüli csoportküzdelmekbe, a pozicionális térhódítási kísérleteibe, az egyes zenei csoportok erőfitogtatásaiba, majd tovább, a kiszorítósdira és a bekebelezésre emlékeztető akkori (és mai?) közélet állapotaiba. Mindemellett a zenei egyesületi és képvisleti élet leginkább a nemzeti hangok és visszhangok fertályán tűnik fel megosztottságként vagy győzelmek mámoraként, látszatok vagy tündöklések formáiban, fellépési hely vagy megélhetési bérküzdelmek háborús hangulataiban, s mindezek között közéleti aktivizmus módján, revizionista hangnemben, az irredenta

1 Kulturális antropológus, címzetes egyetemi tanár, ELTE TÁTK Kulturális Antropológia Tanszék

nótavilág első kihívásaként is. E („külsőre” szórakoztató, de a közösségen belül súlyos megélhetési háborúságra torkolló) hangok, stílusok, világképek és műfaji képviseltek intézményei (kávéháztól vendéglőn át a nemzeti romantika hangzatos képviselőitől vagy a cigányzenész-képzés iskolájáig) mindemellett sosem lehetett, sosem is lesz elnyomás, drótkerítések, akaratok, kényszerek, alkudozások körülményeitől függetlenül, mert mindig is körülvették a megrendelhetőség, felbérelhetőség, a kiszolgáltatottság és a szolgálatra „rendeltség” normái, konvenciói, feltételei. Egészében talán erről a hangászati háborúságról és békétlenségről szól Hajnáczky kötet, aki történész kutatóként és egyetemi oktatóként munkái egymásra építésével, eltökélten keresi attraktív tematikája és kimódolt célja minden írásos eszközét, hogy a cigányzenész múlt eddig feltáratlan dokumentációját teljességgel földolgozza.

A korszak, melyről szól, a nagyváradi kávéházi-vendéglői századforduló és a budapesti (meg vidéki városi-falusi) zenészpályák akut kérdésköre, valójában nem elválasztható a monarchia bukásával beveződő nemzetépítési játszmák zenei színterére és pódiumra kiterjedésétől, sem az emiatt és eközben a cigányzenészek közötti belső háborúskodástól. A kulcskérdés, hogy ugyanis ki a meghatározó prímás egy-egy szereplési helyszínén, ki a vidéki és ki a nagyvárosi, ki jut hozzá főrendiházi megrendeléshez és jó kis fizetős „bulikhoz”, vagy akár zeneszerzői stallumhoz és nyomtatásban is megjelenő kottatárhoz, ki képviseli a megélhetési feltételeket a szerencsén túli társadalmi érvényesülés közútján, meg aztán kit hány prímás temet el halála után, ki tesz engedményeket a modernitás új műfaji körének – példaképpen a nagyzenekari jazz belopakodó divatjának és piaci keresletének, s ki tiltakozik ez ellen a legádázabb módszerekkel is? –, egyszóval a magyar szórakoztató zenetörténet újabb korszakának legkiválóbb szereplői hogyan válnak a nemzetmegjelenítés prominenseivé. Ugyanitt persze másfelől a két világháború közötti személyes kapcsolatok oly mesésen emberi szélsőségei is izgalmasak lesznek mint toborzás, tiltakozás, feljelentés, fenyegetés, sajtóbeli áskálódás, élclapoknak kiszellőztetett álhírek, vádaskodás és gyalázkodás egész özőne, melynek párhuzamos/valóságos idejében a nemzeti egység szétesik, háború dúl, trianoni döntés születik, holtak és menekültek kísérik a fejleményeket, új nyugati autokráciák állnak talpra német és olasz földön, szinte egész Európát egy új és fekete halál fenyegeti... Mindeközben maguk a roma muzsikusok áldott békekességben komponálják a nemzetinél is nemzetibb magyar „cigányzenét”, egyértelművé téve, hogy „a cigányzenészek megvédik a magyar nemzeti kultúrát”,² ugyanis

2 Lásd bővebben az imént említettekhez, valamint a zenei műfajok és piacok közötti háborúságról: Ziperovszky Kornél: „*Ki fog győzni – a jazz vagy a cigány – nehéz megjósolni.*” A cigányzenészek megvédik a magyar nemzeti kultúrát. *Replika*, 2017/1-2. 67-87.

az autentikus népi „parasztena” és az urbánus, divatos zeneszerzők által komponált magyar nóták közötti különbséget először tudományos alapon a népdalgyűjtők, elsősorban Vikár Béla, Bartók Béla és Kodály Zoltán kezdték csak meg a századelőn, amikor még a magyar nóták kifejezést a cigányzene részleges szinonimájaként használta a köznyelv és maguk a hangadó primások ugyancsak. A hiteles és a konvencionális törekvések ugyanolyan kavalkádiát látjuk itt is, miként a hagyománykövetők és absztraktok harcát a képzőművészetben, a modernisták és a tradicionalisták birokra kelésével megosztott balett- és tánc-koreográfiák terén, vagy éppen a színházak díszletei közötti tolokodásban. A cigányzene területén mindenesetre a Bura Károly időszaka előtti világban sokkal nagyobb volt a kavarodás, mint esetleg a biztos sejtés a zenei műfajok képviselőinek mikéntjéről és intézményeiről. Ezek azonban már leginkább a sejtéseken túli példáokra éhes érdeklődőt hatják meg, a történeti szemlélet hiánypótló forrásművét hozó Hajnáczy kötetében pedig éppen erről kaphatnak a legtöbbet és a legtöbbet.

A korábban már Hajnáczy Tamás szerkesztésében megjelent a *Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete. Cigányzenészek harca a két világháború közötti Magyarországon* címmel megjelent kötet ugyancsak ebben a zenetörténetileg is kihívó időszakban, a tradicionalitás és modernitás korának ütközőpontján kínál meglepetéseket.³ Az a kötet hat fejezetben jeleníti meg a Magyar Cigányzenészek Országos Egyesületét, a jazz és a magyar nóták hangászati ütközeteit, ehhez korabeli rendeletek, jegyzőkönyvek, sajtóanyagok, feljegyzések, közlemény-részletek tematikus válogatását teszi hozzáférhetővé a Roma Interbellum projekt⁴ keretei között. A szerzőnek nem első publikációja ez, más válogatásai, sajtószemléi,⁵ tanulmányai és összegző áttekintései ugyancsak megjelentek már,⁶ de itt a szerteágazóan sokszínű, értelmezésre is igényt tartó gazdagságú forrásanyag nem pusztán elrendezését, tartalmát és megértési perspektíváit tekintve mutatja föl a meglehetősen izgalmas zenetörténeti konfliktushelyzeteket. Olyanokat is, mint a zenei műfajok kölcsönhatásai, a cigányság reprezentánsainak sajtóbeli térnyerése, a trianoni nemzetvesztési ideológiába belesimulni látszó, ebben partnerként megmutatkozó cigányzenészek társadalmi-közpolitikai részvétele, a zenei kultúrák és piacok belső harcai, a cigány társadalmon belüli megosztottság következményei és intézményesülési, érdekképviseleti folyamatai, a képzés rendszere és iskolái, irányzatai, kultuszhozó felületei, stb. Feldolgozza

3 Hajnáczy Tamás: *Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete. Cigányzenészek harca a két világháború közötti Magyarországon*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2019.

4 Lásd bővebben: <https://arts-st-andrews.ac.uk/romainterbellum/> (Letöltés ideje: 2021. november 16.)

5 Hajnáczy Tamás (szerk.): *Magyar Czigányzenészek Egyesülete. Cigányzenészek mozgalma a boldog békeidők Magyarországon*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2020.

6 Hajnáczy Tamás: Trianon és a revizionista cigányzenészek. *Kommentár*, 2020/2. 83–90., Tamás, Hajnáczy: Hungarian Gypsy Musician’s National Association: Battles Faced by Gypsy Musicians in Hungary during the Interwar Years. *Social Inclusion*, 2020/2. 327–335., Tamás, Hajnáczy: Trianon and Revisionist Gypsy Musicians. *Central European Political Science Review*, 2020/3:129–141., Tamás, Hajnáczy: Hungary. In: Elena Marushiakova – Vesselin Popov (eds.): *Roma Voices in History: A Sourcebook. Roma Civic Emancipation in Central South-Eastern and Eastern Europe From 19th Century until World War II*. Brill – Ferdinand Schöningh, Paderborn, 2021. 467–548., Tamás, Hajnáczy: Hungary. In: Elena Marushiakova – Vesselin Popov (eds.): *Roma Portraits in History. Roma Civic Emancipation Elite in Central, South-Eastern and Eastern Europe from the 19th Century until WW II*. Brill – Ferdinand Schöningh, Paderborn, 2022. 253–281.

és dokumentálja így azt, hogy a Horthy-korszakban a „cigánykérdés” kezelésének és társadalmi elfogadottságát érintő evidenciáinak (értsd: a kóborlók, koldulók, közrendészeti esetek, érdekvédelmük, szociális elismertségük és láthatóságuk, a bürokratikus ügyvitel és eseti kezelés mindennapos ügyjei) csupán egyike volt a legkihívóbb problematikáknak – de sem kizárólagos nem volt, sem „szubkultúra”-kérdés nem lett belőle – akkor. Talán sokak számára megmaradt látszólag „szubkultúra-problematikának” – áttételesen azonban szinte magában hordozta a Trianon utáni magyar világ legkirívóbb társadalmi válságjeleit, s ezeken belül vagy túl a szórakoztató zenei műfajok, kávéházi muzsikálás, szállodai-éttermi szolgáltatások, vidéki fellépések, rádiós szereplés, külföldi hírnév, stb. részkérdéseit is. Többről szól tehát a megelőző kötet is, hisz a „paraszttzene” („népzene”), a „munkászene” („a zenei analfabéták” köre, a „malacbandák” előtérbe kerülése) és a cigányzene („magyar nóta”) belső és intézményes feszenge a húszas évektől már szabályosan háborús öldöklés területe volt, ennek társadalomtörténete viszont igen kevés történészt érdekelt eddig vagy motivált monográfiák elkészítésére. Viszont a mintegy tízezer roma muzsikus kíméletlen egyesületi hadjáratot folytatott önnön (fizetett, megbecsült, egyesületi szervezettségben érdekvédő) presztíziséért, melyet harsány és látványos érdekérvényesítéssel próbált mereven elkülöníteni a bármely más zenei és szórakoztatóipari irányzatok jelenlététől. Ehhez kapcsolódott, hogy először sikerre vitte önnön hagyományhordozó tevékenységét azért, hogy azt „magyar nemzeti” örökségként és nemzeti hagyományokat tartósítóként tüntesse fel – de egyben „kezes házicselédnek” is szegődött a nemzetépítő kultusz intézményeihez, sőt megtestesítette az irredenta eszmék érzelmi aláfestését is. Ezt pedig feldolgozni nem érdemtelen vállalás és még impozánsabb feladat!

A háttértörténet tehát nem kizárólagosan Bura Károllyal kezdődik. A roma muzsikosok 1918-ig a Magyar Népzeneészek Országos Egyesületének tagjai voltak, ám szervezetüket ekkor megszüntették, úgyhogy át kellett igazolniuk az Országos Magyar Zenészövetségbe, ennek Népzeneész tagozatába, aztán mint országos egyesület alakíthatták saját identitáspolitikájuk mellett a nemzetét is. Tették is: hangot formáltak a sanyarú sorsú cigányzenészek érdekében, sőt mint országos egyesület a Revíziós Ligába is csatlakoztak, 1929-ben a Magyarság hasábjain testületi levelet küldtek Mussolininek, s a belügyminisztérium támogatásával kiváltságokat értek el a foglalkoztatás, a „kóborcigányoktól megkülönböztetés”, a trianoni veszteségek terén a korszellemhez illő nemzeti érdek védőinek aktoraiként. E közpolitikai célokkal harmonizáló törekvések és a velük járó sikerek persze nemcsak más muzsikosok (falusi bandák, kávéházi zenészek, más zenei műfajok) ellenében, de saját belső köreikben is megosztottságot eredményeztek. Így azt sem egyöntetűen vállalhatták, amikor az Egyesület létrejötte után az egyes nagyvárosi, helyi kormányzati rendeletek kiváltságokat és kedvezményeket biztosítottak a cigányzenészek egyes csoportjainak, feltételeket szabtak, iskolázottságot kívántak meg, zenei előképzettség feltételeihez kötöttek engedélyeket, akkor ezzel mintegy letörjék „a falusi fúvósbandák garázdálkodását”, a „gyilkos konkurencia” megrendszabályozását is követelve.

Árulkodó e szempontból Hajnáczy kötetében mindig is alaposan dokumentált, mellesleg viszonylag közismert fotó, melyen a legjelesebb primások huszonheten állnak csoportképet a Nemzeti Múzeum lépcsőjén, hogy a „magyarságot” reprezentálják az „idegen”, a „diktátummal” fenyegető, a gádzsó világ más idegen övezeteiből jövő hatások, vagy ezek konstruálói, befogadói, értelmezői előtt. S persze itt is legalább annyira „főszereplő” a „gádzsó” fotós, aki hősieítő pózba beállítja a „saját házi muzsikusaink” látványos csoportképét, mint maguk a legjelesebb roma muzsikosok, akik a „nemzeti”

csoportképpel a gádzsó történelemben illeszkedő kultúrát és népiséget hivatottak reprezentálni. Ezek lehetnek ugyanakkor a korabeli sajtó vagy a nyilvánosság harsány felszínének tüneményei, emellett a maguk nemében elképesztő kontrasztok is, melyeknél világosabban és komponáltabban talán semmiféle érvelés nem beszélheti el azt, ahogyan közösen és kölcsönösen „konstruálják” egymást, s egyik nemzeti csoport sem lehetséges a másik általi meghatározottság nélkül. Együttal persze mindketten építik maguk körül, maguk és a mások ellenében is azokat a falakat, elválasztó paneleket, melyek nehezítik az átlátást, áthallást, azonos hangnemben játszást, megértést, megismerést... S ezek csupán a távoli kontrasztok, tónusháborúk a zenei műfajok és a maguk műfaját megjelenítő muzikusok között, de mint ilyenek is tanulságosan látványosak. Hiszen a cigány ábrázolása a kor képzőművészetét, a cigányzene a kor kávéházi muzikáját, az operák „autentikus” szereplőit, a több ezer vándorcigány jelenlétének és kitzasztottságának egyéb felfogásmódjait is áthatották. S erről a hatáseggyüttesről szól Hajnáczy Bura Károlyról készített műve, aki mint a leghíresebb nagyváradi primás csak igen komoly nehézségek árán jutott át a nemzeti határokon túlra esett egykori országrészéből, hogy „magyar” karriert csináljon a szórványmagyar vidékről a többségi magyar Budapestre nőszülve: *„A magyar zene ünnepet ült az elmúlt héten. Radics Bélának, a társaság évek óta dédelgetett cigányprimásának szépséges leányát vezette oltárhoz Bura Károly nagyváradi cigányprimás. A Bakáts téri templom zsúfolásig megtelt a legelőkelőbb közönséggel. Mindenki érdeklődéssel szemlélte a rengeteg násznép látványos fölvonulását. A cigányok köztársaságának is megvan a maga saját arisztokráciája s egy ilyen cigány főúr a pesti cigánytársaságban (olyan Károlyi Mihály-féle rangban) Radics Béla. Az ellenpárt kimagasló alakja (olyan Tisza Pista-féle pozícióval) Berkes Béla udvari zenész. Egyedül az ő bandája nem képviseltette magát az esküvőn. Különben még Párizsból is érkeztek cigányfejedelmek.”*⁷

E cigányfejedelmek kora ugyanakkor a „zenei cigányproletariátus” kialakulásának is időszaka volt. A kötetben a korszak hivatalos vagy egyesületi közlönyeinek, napilapjainak, testületi jegyzőkönyveinek, közgyűlési határozatainak és hangadó köreitől jövő „lojalitási” tanúsítványainak e széleskörű válogatása, archívumi anyagok és magánlevelezések tanúsága szerint az ugyancsak primás családba benőszülő Bura Károly korántsem találkozhatott valamiféle „osztatlan” és egyhangú támogatói háttérrel. Ez mely a magyar nóta és cigányzene sajátosságait nem nemzeti kontextusban, hanem világképi teljességben vélte megnevezhetőnek (példaképpen a sajtó Nagyvárad határon túlra kerülését az importált idegen, a „román kém”, a „fellazító ügynök” elleni tónusban használta fel). Ráadásul – mint már az Előszó is jelzi –, megannyi társadalmi közérzeti jelenségre, hatások és ellenhatások kontrasztjaira, a hatalommal folytatott küzdelmek belső relációira, illetve mindezekből a korabeli nyilvánosság elé került forrásokra koncentrálni kiemelhető Bura pályaképéből az alcím három komponense:

Bura Károly AKTIVISTAKÉNT a Magyar Cigányzenészek Országos Egyesületének az élére állva számos reformot helyezett kilátásba, melyek egytől egyig a cigányzenész társadalom érdekeit hívták képviselni. Újrarendítette a *Magyar Cigányzenészek Lapját*, megalapította a Bihari-zeneiskolát, közreműködött egy jótékonsági hangverseny, a Magyar Nótaünnep megszervezésében. Miután elnöki székéről letaszították, több cigányzenész egyesület alapítására tett kísérletet, valamint sztrájkot vezetett a Magyar Rádió ellen, amikor az számuk-

7 Hajnáczy Tamás: *Bura Károly cigányprimás...* I. m. 21.

ra elfogadhatatlan intézkedéseket hozott. A cigánymuzsikusok képviselőjén túl REVIZIONISTAKÉNT beléptette a cigányzenészek egyesületét a Magyar Revíziós Ligába, valamint kereste az együttműködés lehetőségeit az irredenta szervezetekkel, napilapokkal, és az egyesületben köszönőlevelet írt Rothermere Lordnak a magyarság melletti kiállásáért. A cigányprímás VIZIONARISTAKÉNT a cigányzenészekkel kapcsolatban olyan álmokat, terveket szőtt, melyek közel egy emberöltővel később váltak elterjedt igénnyé a cigányság nemzetiségi törekvései során. Mindenekelőtt megemlítendő, hogy végakaratóban lakását és életének emlékeit egy cigány múzeum létrehozására ajánlotta fel. Felhívta a figyelmet a cigányság múltjának megőrzésére, nevezetesen arra, hogy az első világháborúban elhunyt cigány katonák névsorát és albumát össze kell állítani. Az imént említettek mellett a kiadvány Bura Károly élete kalandos állomásainak, vagy éppen botrányoktól sem mentes mozzanatainak a felelevenítésére is törekszik. Láthatjuk a cigányprímást az első világháborúban, a kolozsvári fogdában, a cigányzenész egyesületen belüli harcokban vagy a betörés után feldúlt lakásában. A kismonográfia döntően korabeli sajtóforrásokra hagyatkozik, melyekkel kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy korántsem számítottak pártatlannak, és olykor el is rugaszkodtak kisebb-nagyobb mértékben a valóságtól a szenáció érdekében. A rendelkezésre álló források közül különösen értékesnek számítanak a Bura Károllyal készült interjúk, valamint a tollából származó cikkek, amik szintén némi elfogultságról tanúskodnak. Ebből kifolyólag a forráskritika mindvégig elengedhetetlen részét képezte a kézirat megírásának.⁸

Érdemi forráskritika mellett Hajnáczy a legszorgosabb és legaprólékosabb gondot fordítja arra, hogy a rövidebb-hosszabb történetek, szituatív elbeszélések, helyzetleírások mellett sajtó- és emlékezet forrásokkal pontosítsa Bura Károly személyiségének alakulástörténetét, a buzgó gyermektől a cigányságért tenni és fellépni kezdettől hajlamos aktivista világképét és jövő-vízióit is feltárva. Jó oka van erre, mint írja: „*A magyarországi kutatások a cigányzenészek által alapított egyesületeket és lapokat tárták fel és tették közzé magyarul és angolul egyaránt. A több évig tartó kutatómunka során bukott felszínre, hogy a magyar cigányzenész önszerveződések legmeghatározóbb alakjának Radics Béla és Bura Károly cigányprímások számítottak. A történettudomány nagy adóssága, hogy cigány származású emberek életének mélyrehatóbb feltárását nagyrészt mellőzte.*”⁹ Ezzel részben túloz is, de felelősségre is figyelmeztet. Van ugyanis néhány szerző és korszak, amikor a cigányzenész társadalom néprajzát, zenei produktumait, szerepléseit és látványos mutatkozásait valamelyest már föltárták – de annyi mindenképpen megáll, hogy Hajnáczy az első, aki életmű-hosszan részletezi ezt a 19. század végétől szinte napjainkig a szórakoztató zeneipart és idegenforgalmi (mindazonáltal közéleti) kérdéseit teljességgel átható produktumot. Sőt, az első, aki történeti dimenziók között a problémákat, vitákat, konfliktusokat is abba az értelmezési közegbe ágyazza, amelyben nem a belső anarchia (és megmutatása) a lényeges, hanem az érdekképviseleti megosztottság történeti körülmények közötti megfeleléskényszere a domináns elem. „Erkölcstelen” nem ítélik meg, nem zordul az ellen, hogy Horthynak vagy Mussolininek, császárnak vagy királynak hogyan lehet és miért kell tisztelgő műdalokat komponálni – viszont láthatóvá teszi, miképpen válik „nemzetivé” az, ami amúgy nemzeti is volt, hisz más nemzetek cigányai is azt és ott muzsikálták, amit a „publikum” megrendelt, kért, megfizetett, meghálált:

8 Uo. 7-8.

9 Uo. 7.

A feszült helyzetben Bura Károly és köre egyértelműen a közönség hűségét támogatókat élvezte. Ugyanis a vendéglátóhelyek más vidékekről hívtak cigányzenekarokat, és őket pódium, megélhetés nélkül hagyták. A más városokból érkező cigánymuzsikusoknak pedig kiáltványt fogalmaztak meg: „A nagyváradai cigányzenészek felkérjük az idegen kollégákat, hogy Nagyváradra játszani ne jöjjenek, mert a nagyváradai kávéosok azt akarják az idegen cigányok szerződésével elérni, hogy bennünket fizetés nélkül kényszerítsenek játszásra. Csaknem valamennyien katonák vagyunk, akik nappal szolgálunk és éjszaka keressük meg a családunk számára a kenyeret, hisszük tehát, hogy egyetlen magyarországi cigány sem kapható arra, hogy a falatot szánkából kivegye.” Épphogy elcsitultak a helyi záporok és világléptékű felhőszakadások, a cigányprímás élete kezdett volna visszatérni régi medrébe, amikor megkötötték a Párizs környéki békeszerződések. A trianoni békediktátum eredményeként Magyarország lakosságának és területének közel kétharmada került a szomszédos népekhez. Romániához került egész Partium Nagyváraddal egyetemben. A történelmi fordulat egy egész életet át elkísérte Bura Károlyt. Azonban az 1920-as évek első felében népszerűsége töretlenül bizonyult. Cigányzenekarával eljutott Londonba, Nagyváradon pedig az egyik legelőkelőbb helyen játszott nap mint nap, úgy-ahogy alkalmazkodva az új közönségigényekhez.¹⁰

A közönség némely esetben az uralkodóházat jelentette, máskor azonban a cigányság társadalmi reprezentációjának is szerepe volt abban, amilyen képet kaphatott a publikum magukról a muzsikusokról és zenei színtereikről. Bura Károly 1929-ben már a Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete vezetéséért is rigbe szállt:

A cigányprímás néhány hónappal megválasztását követően a Magyar Cigányzenészek Lapjában elnöki beköszöntőt írt, melyben részletekbe menően hangot adott addigi intézkedéseinek és elszánt elképzeléseinek. A vezércikk meglehetősen tüzes hangvételben íródott, olykor szókimondóan, kendőzetlenül vetette papírra meglátásait: „Nem sérti-e joggal önéretünket, hogy akármilyen, idegenből ideszakadt muzsikusként – a hazájában is megkülönböztetett négernek például több becsülete van, mint a magyar cigánymuzsikusként a saját hazájában? Az idegenek szívesen látott vendége bármely elegáns café-restaurantnak, míg a magyar cigánymuzsikusként hátul az asztalnál a helye?” A cigányprímás mindenképp meghatározta, hogy az egyesület célja a félresöpört cigányzenészek gazdasági, szociális, kulturális és társadalmi helyzetének javítása [...] „Számba vesszük Nagy-Magyarország valamennyi cigánymuzsikusát, hogy egy táborba tömörülve küzdhessen jólétéért. E tekintetben a hatóságok szíves közreműködésére is számíthatunk, mert csak ezáltal tudjuk bizonyítani jogos kérelmeinket. A cigánymuzsikusok katasztere feltárja majd bajainkat, sérelmeinket s lesz, aki ezt meglátja, kérésünket meghallgatja és orvosolja.”¹¹

Bura Károly egész életútjának, pályaképének, kudarcainak és fényesnél is vakítóbb sikereinek teljes lajstromát itt nem ismertethetem. Ami a kötet révén, a kötetből és eddigi visszhangjaiból is kiderül: Hajnáczy egyedi kisebbségkutatási produktumot hozott létre. Amit e perszonális történelemből átláthatunk, a zene- és köztörténeti, kisebbségpolitikai és kultúrhistoriái, a nyilvánosság színtereire és intézményeire is átsugárzó tartalom, meglehetősen ritka spektrumon át felmutatva azt az ellentmondásos korszakot, amely az erő és a nagyság „nagypolitikai” bravúrainak ellenében a kicsiny, de muzikális közösséget, hagyománytartó és hagyományfakasztó hatását, a kisebbségtörténet egyik könnyedén hordoz-

10 Uo. 33-34.

11 Uo. 53-54.

ható örökségét tekinti példatára részének. A nemzeti cigányzene győzedelmes formálója egyedi sorsában is többet mutat, mint karriert, törekvő érdekérvényesítést, vagy kapóra jött politikai háttérzenét: emberi és művészi próbatételei nemcsak a kor, hanem a harmóniák és diszharmóniák világának is alakítói voltak s maradtak... Ezt feltárni és felmutatni azért is fontos tehát, mert a dokumentumok alapján így zajlott, a megértés teljességéhez is hozzátartozik, s minden egyediségében is érdekes személyiség mellett a hazai cigány történelem egy meghatározó korszakának feltárt emlékezetvalósága is.

Lengyel Emese¹

Új utak a cigányzene-kutatásban

Beszámoló a *Cigányzene – Roma Jazz* című online nemzetközi konferenciáról

Cigányzene – Roma Jazz. A cigánymuzsikuskok kulturális örökségének és társadalmi helyzetének mintázatai [Gypsy Music – Romani Jazz. Patterns of the Cultural Heritage and Social Status of Gypsy Musician] címmel szervezett nemzetközi online konferenciát a Károli Gáspár Református Egyetem (KRE) és a Jazztanulmányi Kutatócsoport (JATAKUCS). A 2021. május 27–28. között megrendezett angol és magyar munkanyelvű² online esemény a részt-

vevői között köszönthette a legkülönbözőbb tudományterületek jeles képviselőit. Izgalmasabbnál izgalmasabb, a cigányzene és a jazz-zene érintkezési pontjait is érintő résztémák kerültek fókuszba. A négy tematikus szekció 20 perces előadásait – melyeket egyenként szintén 20 perc diskusszió követett – egy plenáris előadás-sorozat, illetve könyvbemutatók vezették fel. Az egytől-egyig értékes előadások elsősorban lehetőséget biztosítottak a konstruktív közös szakmai tanácskozásra. A sikeresen lezajlott májusi konferencián a hazai és a nemzetközi cigányzene-kutatás jelenlegi helyzetéről kaphattunk egy igencsak pontos képet, melyet – mint az egyik résztvevő – beszámoló formájában összegeztem.

2021. május 27-én, csütörtökön 17 órai kezdettel Prof. Dr. Hanula Gergely, a KRE Egyház és Társadalom Kutatóintézetének (ETKI) vezetője köszöntötte – a szavaival élve – a gazdag kulturális örökségünk megismerése és megismertetése mellett elkötelezett kutatókat és az érdeklődőket. Ezt követően a 2015-ben alakult ETKI Romológia Kutatómű-

- 1 PhD-hallgató, Debreceni Egyetem Irodalom- és Kultúratudományok Doktori Iskola, Média- és Könyvtártudományi Intézet
- 2 A konferencia magyar és angol nyelvű absztraktkötete elérhető a Károli Gáspár Református Egyetem honlapján: <http://www.kre.hu/portal/images/doc/hirek/2021/05/CIGANYZENE-ROMAJAZZ-03-1.pdf> (Letöltés ideje: 2021. augusztus 24.)

hely nevében a főszerző, Hajnáczy Tamás kisebbségpolitikai szakértő szólt röviden. Kiemelte, hogy a kutatóműhely az elmúlt években számos cigányzene fókuszú nemzetközi kutatásba kapcsolódott be, ezek eredménye több, például a Kossuth Kiadói Csoportnál, a Gondolat Kiadónál és a Brillnél napvilágot látott kötetek. Zipernovszky Kornél pedig a JATAKUCS önképzőkör nevében kívánt eredményes tanácskozást. A program Prof. Dr. Hanula Gergely elnöklete alatti plenáris előadásokkal folytatódott. Elsőként Kállai Ernő (Szegedi Tudományegyetem, ELKH TK Kisebbségkutató Intézet) prezentált, aki a 20. századi cigányzene-definíciókat, illetve a cigányzene fogalmának alakulástörténetét mélyrehatóan ismertette. Ezután Szuhay Péter (a Néprajzi Múzeum nyugalmazott muzeológus) számos forrásidézet és reprezentatív számadat kíséretében járta körül a különböző társadalmi állású csoporthoz tartozó muzikus cigányok történetét. A. Gergely András (ELTE TÁTK Kulturális Antropológia Tanszék) *Idegenmegértés az etnospecifikus akusztika nyitottságával* címmel érdekesítően szólt a különböző diszciplínák cigánykutatásairól: a módszerekről, a fókuszokról, a fontosabb szakirodalomról.

Az első nap két kötet bemutatójával zárult. Szuhay Péter Hajnáczy Tamás nemrégiben a Noran Libro Kiadó gondozásában megjelent *Bura Károly cigányprímás: Aktivista, revizionista, vizionarista*³ című kismonográfiáját ismertette. A közönségkérdések után a szerző mesélt a rendkívül gazdag képanyag forrásáról, a kutatómunka fázisairól, valamint a cigánymuzikusokhoz kapcsolódó kutatásairól is. Zárásként pedig Prof. Dr. Rainer Erd Tony Lakatos – *Sagt nur nir Künstler zu mir*⁴ című, Tony Lakatos szaxofonművészről szóló könyvéről prezentált, a szerzőt pedig Zipernovszky Kornél kérdezte.

A második napon az 1. szekció Hajnáczy Tamás elnökletével a reggeli órákban vette kezdetét. Orsós János Róbert (ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola) Liszt Ferenc *A cigányokról és a cigányzenéről Magyarországon* című művére fókuszált. A Liszt-féle cigány ábrázolásról finom, aprólékos elemzéssel tudott újat mondani. A dualizmus kori cigányzenei tradíciókba Riskó Kata (Bölcsészettudományi Kutatóintézet Zenetudományi Intézete) dinamikus előadása sajtóforrások és archív felvételek mentén vezette be a hallgatókat. D. Magyar Imre (újságíró, irodalomtörténész) a 20. századi irodalmi alkotások – lírai és prózai művek – idegen- és cigányképét elemezve a különböző ábrázolási módok, illetve a befogadói attitűd funkciója került központba.

A 2. szekció szintén Hajnáczy Tamás elnöklete alatt indult útjára. A jelen cikk szerzője – Lengyel Emese (DE BTK Irodalom- és Kultúratudományok Doktori Iskola) – az operetekben megjelenő, az 1930-as években tetőző cigányzenész és jazz-zenész tematikai és zenedramaturgiai ellentéppárról egy esetpéldán keresztül szólt. Hajnáczy Tamás a cigányzenészek önszegélyező egyesületeiről, valamint azok működésének legfőbb céljait feltáró kutatásába értékes írásos dokumentumok mentén nyújtott betekintést. Majd Nagy Pál (ELKH TK Kisebbségkutató Intézet) *Muzikus cigányok identitás keresése az 1930-as években* címmel tartott prezentációja újabb részterületre, még hozzá a trianoni Magyarország cigányzenész társadalmának helyzetére irányította a figyelmet, hiszen a temesvári muzikus német-cigányok 1930-as évekbeli helyzetét tekintette át. Mi jellemezte a Magyar Rádió 1930-as évekbeli műsorpolitikáját? Mi jellemezte a cigányzenészek konfliktusát – például a sztrájkot – a szóban forgó rádió vezetésével? – ezekre

3 Hajnáczy Tamás: *Bura Károly cigányprímás: Aktivista, revizionista, vizionarista*. Noran Libro, Budapest, 2021. 128.

4 Rainer, Erd: *Tony Lakatos – Sagt nur nir Künstler zu mir*. BoD, Norderstedt, 2020. 208.

a kérdésekre Lynn M. Hooker (Purdue University) kereste a választ angol nyelvű előadásában. A szekció utolsó felszólalója, Zipernovszky Kornél (JATAKUCS, ELTE BTK ITDI) pedig a jazz-zene és a cigányzene 1940-es évekbeli érintkezési pontjait és egymáshoz való viszonyát fejtegette, s érintette többek között a nemzeti identitás fogalmát.

A György Eszter vezette 3. szekcióban elsőként Molnár István Gábor (Nemzetközi Roma Könyvtár) jutott szóhoz, aki a magyarországi muzsikások 1945 és 1990 közötti történetét tanulmányozta. Ezt követően Müllner András az ELTE BTK Média és Kommunikáció Tanszékén működő Minor Média/Kultúra Kutatóközpont OTKA-kutatás részleteit, illetve eredményeit figyelemre méltó példákkal mutatta be. A projekt tárgya a hazai mozgóképes részvételi kultúra története, a kutató régebbi blogbejegyzéseit kibővítve *Estézés és „teve”. A roma/cigány zenei hagyomány rögzülése a minor média változó formáiban, és a közösség diszkurzív-affektív viszonya a változó képekhez* címmel a nap egyik meghatározó előadásaként jegyezhető. Havas Ádám (Milestone Institute), aki szociológusként közelít a jazz-zenéhez – s számos jelentős publikációt jegyez a témában –, több mint 40 órányi mélyinterjú, valamint résztvevő megfigyelő munkán alapuló, erős elméleti háttérrel is rendelkező kutatást mutatott be *Zenei habitus, „változó állandó” és rassz-hierarchiák a kortárs magyar jazzben* címmel. Mit tudhatunk Ráduly Mihály munkásságáról, milyen pozíciót foglal el a magyar jazzirodalomban? Avagy milyen jelentőséggel bír a pályaképében, hogy roma gyökerekkel rendelkezik – a Ráduly-portré részleteibe Wagner Sára (ELTE) nyújtott betekintést.

A 4. s egyben az utolsó szekciót Zipernovszky Kornél vezette. Jana Halmo (Comenius Egyetem, Pozsony, BTK Zenetudományi Tanszék) angol nyelven mutatta be a szlovákiai roma gyermekek zeneoktatására, zene- és mozgásterápia által fejlesztett szociális és kommunikációs készségeket előtérbe helyező munkáját. Majd *A roma jazz kulturális öröksége* György Eszter (ELTE BTK Atelier Interdiszciplináris Történeti Tanszék) a roma jazz-kutatások egy igencsak izgalmas területére koncentrált: arra kereste a választ, hogy miként interpretálódik a roma jazz öröksége, elsősorban a főváros terein. A klezmer zenészek és a cigányzenészek kapcsolatát tárta fel Lakatos Tibor (BCE, Szociológia és Kommunikációtudományi Doktori Iskola). A 18. században gyökerező kulturális kapcsolatot egészen az I. világháborúig követhettük végig. A vendéglátói cigányzene 21. századi helyzetét w. Horváth Tibor (Soproni Egyetem, Alkalmazott Művészeti Intézet) szemléltette. Központba került az elmúlt két évtized technológiai fejlődése, hogy miként formálta (repertoár, műfajok, stílus stb.) a vendéglátásban dolgozó cigányzenészeket.

A diszkussziók során felmerült kérdések akár egy újabb szakmai összefoglaló alapjául szintén szolgálhatnak. Elmondható, hogy a színvonalas előadások átfogó képet nyújtottak a cigányzene-kutatás hazai helyzetéről, sőt a résztvevők betekintést kaphattak a cigányzene tárgyú kutatások nemzetközi trendjeibe is. A szervezőket pedig köszönet illeti azért a lehetőségért, hogy a konferencián együtt gondolkodhattak a cigányzene-kutatás iránt érdeklődők, mind a bölcsészeti- és a társadalomtudomány, mind pedig a művészettudomány képviselői.

Müllner András¹

Árnyékot vető madarak

A *Darinka* című tévéfilmről

A *macskák királya* című, Albert Murray-ról szóló esszéjében Henry Louis Gates Jr. egy olyan író történetét meséli el, aki integráció-párti voltával (*integrationist*) együtt is bizonyos értelemben radikálisabb volt a szeparatista fekete nacionalistáknál, például a Fekete Párducok nevű szervezetnél. Murray barátjával, a szintén író Ralph Ellisonnal együtt azon a véleményen volt, hogy a legigazibb amerikaiak a fekete amerikaiak, tudniillik, ha az USA-nak egyáltalán van bármilyen nemzeti karaktere, akkor az a bluesban (is) tetten érhető improvizatív jellegben rejlik. Az amerikai angol nyelv mélyén ott hallod az afrikai hangot. Ellison híres regényének, *A láthatatlan ember*-nek egyik allegorikus jelenetében a főhős, aki egy festégyárban dolgozik, megtapasztalja, hogy az igazi fehér színt egy kevés fekete belekeverésével érhetjük el. Radikális ellentétben tehát azzal, amit Amerika fehér kisajátítói szeretnének, Murray és barátja álláspontja szerint Amerika mélyen fekete. Ezért állítja Murrayról Gates, hogy voltaképpen ő a fekete nemzet igazi szószólója (*ultimate black nationalist*). Ez a példaértékű dekonstrukció, ez a szubverzív jogkövetelés jutott eszembe, amikor megnéztem a *Darinka* című tévéfilmet.² Röviden megfogalmazva

- 1 Médiakutató, ELTE BTK Média és Kommunikáció Tanszék, Minor Média/Kultúra Kutatóközpont
- 2 A film a következő linken tekinthető meg: <https://www.youtube.com/watch?v=XfUjHdJr41w> (Letöltés ideje: 2021. október 27.) Rendező: Seres Tamás, Társrendező: Fátyol Kamilla, Forgatókönyv: Kalla Éva, Operatőr: Varga Ádám, Jelmez: Bánki Róza, Gyártó: Roma Produkciós Iro-

a magyar közegre adaptált tanulságot, cigányok nélkül nincs magyar történelem, cigányok nélkül nincs magyar nemzeti azonosságtudat.

A roma holokausztról (cigány nyelven *pharrajimos*, magyarul 'elemésztés', 'felfalás') szóló első magyar tévéfilm születése a COVID-járványhoz köthető. Az online olvasható híradások szerint ugyanis a szerzők eredetileg egy színdarabot terveztek bemutatni a roma holokauszt emléknapiján, aztán a pandémia miatt egy tévéfilmet készítettek, amit 2020. augusztus elsején mutattak be. Az alkotást az a Roma Produkciós Iroda menedzselte, amely 2015 óta szervezi a május 16-i Roma Bátorság és Ifjúság Napi megemlékezéseket a Nemzeti Színházban. Tulajdonképpen a film is beleillik ezeknek a megemlékezéseknek a sorába, mert őrzi magában a színpadi előadás zenés-táncos jellegét, a Romano Glaszo Emberi Hang Művészeti Csoport és a Budaörsi Népzenei Tanoda közreműködésének köszönhetően. De általában is elmondható a *Darinkával* kapcsolatban, hogy nem filmszerű, inkább teatrális jellegű: egy-két kivételtől eltekintve belső terekben zajló drámai dialógusokat és monológokat látunk. Ily módon tehát a tévéfilm rokonságot tart fenn saját színpadi előzményeivel. Ugyanakkor játékfilmként nézve újdonságot jelent a pharrajimosról szóló magyar mozgóképes hagyományban. A roma holokauszt játék- vagy képzőművészeti filmes feldolgozását eddig ugyanis csak más nemzetek alkotásai révén láthattuk. A lengyel-roma költőről, Papuszáról készült azonos című filmre utalhatunk itt, a francia-belga-holland-román koprodukcióban készült *Életvonatra (Trenul vietii)*, vagy akár Roz Mortimer képzőművész *A halhatatlan asszony (Deathless Woman)* című fikciós keretbe helyezett oknyomozó filmjére; illetve, ha a romák ellen elkövetett népirtás egyéb módozatainak filmes feldolgozásait is előszámláljuk, akkor a 19. századi cigány rabszolgaságot egyedi módon megközelítő román Radu Jude *Aferim* című filmjére. Magyarországon a pharrajimos eddig csak dokumentumfilmes műfajban dolgozták fel, igaz, ez a hagyomány igen gazdag, kezdve Lojkó Lakatos József 1981-es *Elfelejtett holtak* című dokumentumfilmjétől Jancsó Miklós *Megöltétek ártatlan családomat* (1994) című filmjén keresztül Varga Ágota *Porrajmosáig* (2000). A *Darinka* ráadásul nem csak műfaji szempontból jelent újdonságot a magyar közegben, hanem egy másik szempontból is: cigányokról készült játékfilmeket eddig a többséghez tartozó alkotók forgattak, és a romák csak a produkció színészi oldalán kaptak lehetőséget a mű alakítására. (Kivételt képez az *Átok és szerelem* című zenés játékfilm 1985-ből, ahol a forgatókönyv Lakatos Menyhért munkája, a zenét Fátyol Tivadar szerezte.) A *Darinka* esetében a roma kulturális identitást ápoló művészértelmisség alkotó tagjai hozták létre a művet, Kalla Éva író, Daróczi Ágnes szakértő, Horváth Kristóf dramaturg, *Darinka* szerepében a Független Színházból ismert Lovas Emília, és Boris szerepében a Cinka Panna Társulatot vezető Jónás Judit, illetve a film producere a Roma Produkciós Irodát vezető Joka Daróczi János.

A történet szerint 1944-ben járunk. *Darinka* vándorcirkuszos családjával turnézik, a műsorban mint bohóc lép fel. Bohórcarcán az egyik szeme sír, a másik nevet, és ez a ketősség meghatározó lesz sorsára nézve a továbbiakban. Házasságot szerveznek számára a trupp egy tagjával, de ő inkább egy nem cigányhoz, a művészettörténész Sággy Domonkoshoz vonzódik. A turnének szadista csendőrök vetnek véget, akik menetbe szervezik és elindítják a csoportot. Domonkos inkább cigánynak vallja magát, csak hogy *Darinkával*

da, Gyártásvezető: Boda János, Producer: Joka Daróczi János, Szereplők: Lovas Emília, Orosz Ákos, Fehér Tibor, Törőcsik Franciska, Kálid Artúr, Jónás Judit, Molnár Erika, Hámori Gabi, Vajdai Vilmos, Páll Zsolt, Zenészek: Szomora Zsolt és zenekara, Statiszták: Romano Glaszo csapata, Bemutató dátuma: 2020. augusztus 1.

tarthasson. A lányt a ravensbrücki koncentrációs táborban látjuk viszont, ahonnan „levelet” küld Domonkosnak, vagyis monologizál, illetve „felolvassa” Domonkos nem létező válaszleveleit. Hangjuk időről időre összeolvad, ahogy a nevük is alliterál: „nem akad el hangom, amíg írsz, amíg élsz”, mondják együtt. Darinkán a náci laboratóriumban kísérletet hajtanak végre, méhébe ismeretlen szereket fecskendeznek – alakja magába sűríti a nőket a biológiai hadviselés frontján. Képzletében végig kapcsolatban marad Domonkossal, és amikor tébolyultan hazatér, nem talál mást otthon, csak szerelme anyját. A gádzsó fiú és a cigány lány egymás iránti szerelmében láthatnánk valami esélyt egy cigány-magyar közös világra, de a változatlan körülmények és változni képtelen emberek jelzik ennek lehetetlenségét. A Horthy-csendőroktól menekülő Darinkát ávós egyenruhás alakok fogják le, jelezve ezzel a rasszizmus átívelését a totális rendszereken. De a kirekesztés nem szükségszerűen egyenruhás: amikor visszatér a táborból, két háritó és értetlen nővel találkozik. Mindezek a történetek drámai módon beszélnek a cigány holokausztról, de nem csak arról, hanem a holokausztban közreműködő magyar társadalomról, amely továbbra is háritó és értetlen.

A történetet a Kálid Artúr által alakított Alfréd monológjai szakaszolják (egy az elején, egy majdnem a közepén, egy a végén), amelyek megidézik a cigány mitológiát („*madarak lettünk*”), a közös cigány-magyar történelmet, azon belül a cigányok adományait a magyarok számára, „*lovaikra patkót, lábuk alá szőnyeget, házukhoz vályogot, ékszert, kosarat, bölcsőt, kanalakat, üstöt, lábast, nagykalapácsot, s adtunk végül fegyvert, éles kést köszörültünk. Nem kértünk mást, csak annyit, hogy hagyjanak bennünket élni.*” Ez az a kérés, amit nem teljesítettek a kérés címzettjei, ezért száll a film végén rájuk az átok, „*pusztuljon mind a vérszopó gonosztevő*”. Van ebben a monológban egy igen gazdag és erős metafora, az árnyéké. A békét, örömet és szabadságot hordozó madarak, mondja Alfréd, árnyékot vetnek azok arcára, akik nem tudnak repülni. Az árnyék nem csak azon hagy nyomot, akinek az arcára vetül, hanem annak lelkében is, aki veti (vagy gondolja, hogy veti): szegyet érez, és végül úgy érzi, ő borítja árnyékba a világot. A szegyet a valódi árnyék, ami mindenkire vetül, így vagy úgy: van, akinek kellene éreznie, de nem érzi, és van, akinek nem kellene éreznie, mégis érzi.

Az észak-amerikai rabszolgatartás egyik öröksége, ahogy azt például Philip Roth *Szegyenyfolt* című regényéből megtudhatjuk, a nyelvi fogság, a súlyos bilincs, ami elsősorban a nyelv használóját tartja fogva. Hétköznapi szavak tudnak hordozni súlyos traumákat, amelyekről a beszélő nem szabadulhat egykönnyen. Az *árnyék* szó a rabszolga egy metaforája volt, nyilván arra utalva ezzel, hogy hűségesen és némán kell követnie az urát, illetve arra is, hogy ura nélkül nem létezik. Az árnyék sötét, néma, testetlen – az ember nyelv nélküli társa, másíkja. Saját árnyékod hűségesen kísér – és saját árnyékodtól nem tudsz megszabadulni. Szükséged van rá, mert nélküle te sem létezel. Könnyen kiderülhet tehát, hogy a „szolga” léte nélkülözhetetlen az „úr” számára, az utóbbi az előbbiből nyeri erejét, aki alárendelt voltában is minden pillanatban képzeletbeli árnyékot vet „urára”, így az egyiknek a másik feletti uralma nagyon is viszonylagos. Hogyan látjuk hát a cigány-magyar történelem viszonyait az árnyék gazdag metaforájának tükrében, az „árnyékvetés”, azaz az egymásrautaltság, az alá- és fölérendeltség szempontjából? Megkockázatom, hogy a magyar kultúráról, a magyar kulturális identitásról ugyanaz elmondható, mint ami az amerikaiakról, mégpedig ugyanúgy kettős értelemben. Egyrészt ott olvasható a magyar történelem nagyelbeszélésének lapszélén az az együttélésből fakadó fel- vagy el nem ismert tény, hogy a magyar kultúra mélyen cigány, amennyiben a romák és az

általuk képviselt kulturális és gazdasági szolgáltatóipar nagy mértékben hozzájárult a többségi társadalom igényeinek kielégítéséhez az elmúlt évszázadokban. A Darinkát sorba állító csendőrök nótát húzatnak maguknak, *mert tudják, hogyan kell nótát húzatni*, benne élnek ebben a kultúrában, a cigányzene kultúrájában. Másrészt, a romák ellen elkövetett népiirtás, ahogy a zsidók ellen elkövetett is, sötét árnyékot vet a nemzeti emlékezetre. Jóllehet sokan tagadni akarják, de ezt az árnyékot nem lehet eltörölni, mert mindannyiunkat kísér: azokat, akik emlékeznek rá és azokat is, akik elfelejteni szeretnék; azokat, akik beszélnek róla, és azokat is, akik hallgatnak róla. Ez az árnyék már a magyar kulturális identitás szerves része. A *Darinka* című film által elbeszélte „árnyékban” (holokauszt-történetben) felismerhetjük az emlékeztető figyelmeztetést, hogy cigányok nélkül nincs magyar történelem, cigányok nélkül nincs magyar nemzeti azonosság. A *Darinka* a cigány-magyar történelem egy meghatározó fejezetének megidézésével erre mutat rá, a pusztítás és a közösségvállalás történetén keresztül. Reméljük, hogy nem csak Alfréd álmában leszünk egyszer majd madarak, akik nem idegenek többé.

Egy biztos: amikor Alfrédot írni látjuk a végefőcím utáni legutolsó képeken, akkor biztosak lehetünk abban, hogy ez az írás már nem képzeletbeli, mint Darinka fantázialevelei a táborban, hanem egy létező és megfogható írás, a történelem egy másik elbeszélése, avagy visszabeszélés a történelemnek – a cigány változat.

Bálint Zsuzsa¹

„... és semmi szót el ne tévedjél belőle!”²

Jakab István cigány mesemondó

Bálint Péter: *Archaikus alakzatok a népmesében. Jakab István cigány mesemondó / Archaic Images in Folk Tales. The Tales of István Jakab, Gypsy Tale Teller. Fabula aeterna I.* [ford.: Nagy Gabriella Ágnes – George Seel] Didakt Kft, Debrecen, 2020 (2014). 424.

Minden kétséget kizáróan kijelenthetjük, hogy Bálint Péter (egyetemi tanár, író, mesekutató) az elmúlt évtizedekben kiadott négy önálló meseelméleti monografikus könyv szerzőjeként,³ több tucat tanulmánykötet és népmeseszöveg-gyűjtemény szerkesztőjeként⁴ illetve számos honi és nemzetközi tudományos konferencia szervezőjeként/résztevőjeként megkérdőjelezhetetlen helyet vívott ki magának a hazai népmese kutatók között.

A nemrégiben második kiadását megelőző, ám először 2014-ben magyar-angol nyelven megjelent *Archaikus alakzatok a népmesében. Jakab István cigány mesemondó* című kötet⁵ nagyon népszerű olvasmány a hazai és külföldi szakemberek, felsőoktatásban résztvevő hallgatók körében. A kötet első kiadása egyben egy új könyvsorozat, a *Fabula aeterna* elindulását is jelentette, ami után a kollégák által írt tucatnyi másik könyv látott

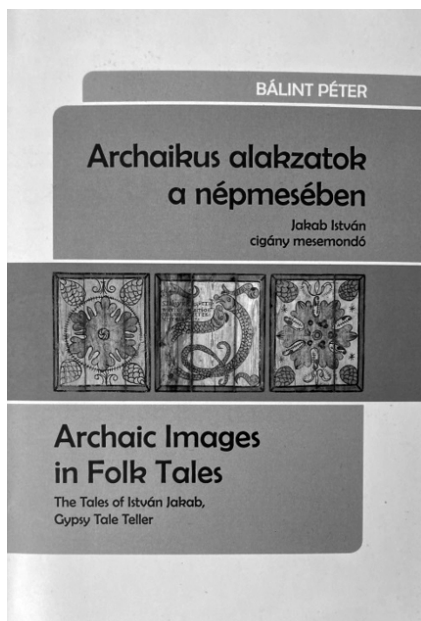
1 Folklorista, MTA-DE Néprajzi Kutatócsoport

2 Nagy Olga – Vőő Gabriella (gyűjt. és szerk.): *Havasok mesemondója. Jakab István meséi. Új Magyar Népköltési Gyűjtemény XXVI.* (szerk.: Nagy Ilona). Akadémiai Kiadó, Budapest, 2002, 624.

3 Bálint Péter: *Meseértés és értelmezés. A Kárpát-medencei népmese hagyomány hermeneutikai vizsgálata.* Didakt Kft, Hajdúböszörmény, 2013., Bálint Péter: *Archaikus alakzatok a népmesében. Jakab István cigány mesemondó. / Archaic Images in Folk Tales. The Tales of István Jakab, Gypsy Tale Teller.* Fabula aeterna I. [ford.: Nagy Gabriella Ágnes – George Seel] Didakt Kft, Debrecen, 2020 (2014)., Bálint Péter: *Átok, titok és ígéret a népmesében / The Curse, the Secret and the Promise in the Folktale.* Fabula aeterna V. [ford.: Nagy Gabriella Ágnes – George Seel] Didakt Kft, Debrecen, 2018 [2015]., Bálint Péter: *A mese és mondója (Folklór és irodalom). / The Tale and Teller (Folklore and Literature).* Fabula aeterna V. [ford.: Rónai Anikó – George Seel] Didakt Kft, Debrecen 2019.

4 Például: Bálint Péter (szerk.): *Közelítések a meséhez: a mese értelmezhetőségei.* Didakt Kft, Debrecen 2003., Bálint Péter (szerk.): *Honti és a mesevilág.* Didakt Kft, Debrecen, 2011., Bálint Péter (szerk.): *Identitás és népmese.* Didakt Kft, Debrecen, 2011., ; Bálint Péter (szerk.): *„Vallásos mese” Szöveggyűjtemény.* Fabula aeterna XI. Didakt Kft, Debrecen, 2019., Bálint Péter (szerk.): *Cigány népmese. Kárpát-medencei szöveggyűjtemény.* Fabula aeterna XIII. Didakt Kft, Debrecen, 2020.

5 A szélesebb közönség számára az academia.edu felületén elérhető: https://www.academia.edu/12277637/ARCHAIC_IMAGES_IN_FOLK_TALES_The_Tales_of_István_Jakab_Gypsy_Tale_Teller

napvilágot. A Jakab-tanulmánykötet előszavában a szerző – és egyben sorozatszerkesztő – világosan ismerteti a leendő sorozat szándékát: a szűkebb és a szélesebb olvasóközönségnek egyaránt szóló szöveggyűjtemények és a különböző tudományos diszciplínákat képviselő szerzők meseelméleti kötetei a Kárpát-medencei népcsoportok (románok, svábok, szlovákok, délszlávok, ruszinok, stb.) és cigány közösségek mesehagyományát kívánják feldolgozni és hozzáférhetővé tenni. A sorozat eddig megjelent tizenhárom kötetéből négy, egy-egy kiváló cigány mesemondó – Jakab István, Ámi Lajos, Cifra János és Jóni Ferenc – életművének interdiszciplináris értelmezését tárja a nagyközönség elé; emellett olyan tematikus meseelméleti és népmese-szöveggyűjtemények is napvilágot láttak, amelyekben többek között a titok, az átok, az idegenség vagy a vallásosság kérdését tárgyalják a szerzők. A sorozatindító kötet elő-

szavában Bálint Péter igyekszik arra a gyakorta feltett kérdésre válaszolni, miért is van szükség a XXI. században egy letűntnek hitt folklorisztikai műfaj, nevezetesen a tradicionális népmese vizsgálatára: „A mese-műfaj narratív gyakorlatában rendelkezésre álló tartalmi és formai hagyomány elemi funkciója szerint évszázadokon átívelve közvetít jelenünk és múltunk között. [...] esélyt teremt az egymásnak első pillantásra idegen kultúrák párbeszédjére. Reményeink szerint sorozatunk sikeresen segítheti a kölcsönös megértést a gazdag mesekultúrával (verbális és történetmondói kultúrával) rendelkező, de megítélését tekintve perifériális kisebbségi roma közösség, illetve a többségi társadalom között.”⁶ (Zárójelben megjegyezném, hogy a szerző *Miért és kiváltképpen mire jó a tradicionális népmese* című 2015-ös konferencia előadásra szánt tanulmányában tétélesen kifejti e kérdéskörrel kapcsolatos nézeteit.)⁷ A sorozat legnagyobb érdeme abban rejlik, hogy a hagyományos folklorisztikai eljárásokkal ellentétben egy újfajta megközelítésből, az irodalmi hermeneutika, a filozófiai- és kulturális antropológia, a nyelv fenomenológia téziseire alapuló interdiszciplináris vizsgálat segítségével igyekszik a tradicionális népmese-szövegeket értelmezni.

Az itt bemutatandó *Archaikus alakzatok a népmesében* című kétnyelvű monografikus kötet a görgényüvegcsúri (Maros megye, Erdély) Jakab István 41 meseszöveget felölelő repertoárját vizsgálja. A magyarul és románul egyaránt mesélő cigányember elsősorban favágó és szénégető hallgatóság előtt mesélt a havasokban, a hosszúra nyúló téli esték következtében szövegeinek nagy része 20 és 50 könyvoldalni terjedelemben rúgnak. Ám a terjedelmes narratívumok sokkal inkább az egyedi (Bálint olvasatában kiemelkedő sze-

6 Bálint Péter: *Archaikus alakzatok a népmesében...* I. m. 7.,

7 Lásd bővebben: Bálint Péter: A tradicionális népmeséről az irodalmár szemszögéből. In: Bálint Péter: *A mese és mondója (Folklor és Irodalom) / The Tale and Teller (Folklore and Literature)*. Fabula aeterna VII. Debrecen, Didakt Kft. 2019. 13–26.

repet játszó Paul Ricœur fogalmaival): a *kon*-figurálási és *re*-figurálási művelet, a sajátos elbeszélő mód és nyelvteremtés, illetve az archaikus világlátás és az abból fakadó szimbolikus képek, fenomének megalkotása révén váltotta ki a kutató érdeklődését.

A kötet első fejezete „*A cigány mese és mesemondás sajátosságai (viták és egyetértések egy »besorolhatatlan« mesekincs kapcsán)*” címet viseli, mely a cigánymese-kutatás alapvető kérdéseit és máig nem csillapuló problematikusságot hivatott bemutatni. A szerző tanulmánya elején az olvasóközönség elé tárja kételyeit, melyek mind elméleti, mind módszertani szempontból befolyásolják kutatása irányát: „*Emlékezhettek-e az ő egy-személyes repertoárja alapján egy nem is egészen koherens kárpát-medencei és balkáni cigány mesehagyományra [...]? Milyen hitelességgel képviselheti Jakab repertoárja a gazdag cigány népmesehagyomány egészét, amikor folyton azt kell hangsúlyoznunk, hogy meséi legtöbbször »invariáns«, s nem is kerülhet bele a folklorizáció folyamatába?*”⁸ Noha Bálint Péter expliciten nem ad választ a saját maga számára is feltett kérdésekre, a szoros olvasáson nyugvó alapos szövegelemzések végére az olvasó mégis úgy érzi, hogy az átlagos mesemondók sorából valóban kiemelkedő, Nicole Belmont szavával „*mondó-speciálistának*” számító Jakab István művének (és a vele párhuzamba állított egyéb cigány és nem cigány mesevariánsok) értelmezése révén a cigány mesehagyomány valós értékeire és kultúrákövetítő jelentőségére fény derül.

Bálint Péter ezután a cigány népmese definiálása és megítélése körüli szakmai vitát igyekszik árnyalni: úgy véli, hogy az elmúlt évtizedek újabb cigánymese-gyűjteményei és a mesekutatás újfajta értelmezési módjai lehetővé – egyben szükségessé is – teszik a kérdésben való pontosabb, tényszerűbb állásfoglalást. Görög-Karády Veronika tézisei nyomán tételesen megcáfolja Vekerdí József *A cigány népmese* című értekezésében⁹ közzétett megállapításait; Vekerdí többek között a hagyománytalanság, az anyagi és szellemi igénytelenség, az erkölcstelenség, valamint a nyelvi szegénység vádjával illetve a cigány kultúrát és -mesemondást. Bálint Péter meggyőző ellenérvként hozza fel általános értelemben a folklóralkotások kialakulásának folyamatát, melyben az újra- és újjámondás során a kölcsönzés és kölcsönhatás alapvető szerepet töltött be, minek folytán teljesen természetes, hogy az egymással kapcsolatba lévő népek hatást gyakoroltak egymás folklórkincsére. Cáfolatát tovább folytatja az erkölcsiség kérdésével: többek között Jakab István és Cifra János szövegeire alapozva azt bizonyítja, hogy a cigány mesemondók lokális közösségekben szocializálódtak és gyakorta hívő keresztényekként narratívumaikban is eleget tettek a közösségi erkölcsi normarend és együttélési szabályok követésének. Bálint Péter azt is hangsúlyozza, hogy a cigány meséket ért nyelvi igénytelenség vádját a cigány nyelvre (különböző nyelvjárásokra) jellemző kevés szókincsből megengedhetetlenül tévesen következtették; élő szóval történő előadáshoz illeszkedő beszédmódjuk, a mellérendelő tagmondatokat preferáló mondatszerkesztési-elvük, a halmozás, az ismétlés és a párhuzamok alkalmazása a szóbeliségben élő kultúrák természetes jellemvonása, nem pedig hiányosság, ahogy arra W. J. Ong is rámutatott kiváló kötetében, a *Szóbeliség és írásbeliségben*.¹⁰ Végezetül a szerző kifejti mindazon megállapításokat, amelyekkel egyetért a cigánymesék definiálását illetően: a cigány mesemondó sajátos intenciójától, egyéni tehetségétől, a hallgatói közösség elvárásának való megfeleléstől vezérelve ragaszkodik

8 Bálint Péter: *Archaikus alakzatok a népmesében...* I. m. 15.

9 Vekerdí József: *A cigány népmese*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974.

10 Ong, Walter J.: *Szóbeliség és írásbeliség. A szó technológizálása*. [ford.: Kozák Dániel] Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet – Gondolat Kiadó, Budapest, 2010.

a lokális közösség hagyományához, illetve attól nem is oly ritkán jelentősen eltérve nagy számú invariáns alkottak meg, amelyeknek hazai és nemzetközi népmese katalógusba való tipológiai besorolása szinte teljes mértékben lehetetlen, miként arra a két kiváló folklórkutató: Nagy Olga és Benedek Katalin rámutatott. A cigány mesemondók a legteremtésesebb módon kombinálják a csodás/mágikus és valós elemeket, a kommentárokat és a bibliai történetekből vett dialógusokat; szövegeikben gyakorta megjelennek a többségi társadalom topikus ítéletei; elbeszéléseikben nem egyszer táplálkoznak a keresztény hitvilágból és archaikus/babonás történetekből.

A bevezető tanulmánynak is titulálható első fejezetet követően Bálint Péter rátér Jakab István konfigurálási műveletének sajátosságaira, amikor is azt vizsgálja, hogy az egyes mesemondási alkalmak keretében miként: milyen kognitív eljárás révén (nyelvi, strukturális, funkcionális szempontot követve) hozza létre a mesemondó az újabb és újabb értelemösszefüggéseket. Másként fogalmazva, a szerző a mesemondó részéről végbemennő tudatos szövegalkotási és értelmezői gyakorlatot írja le, melyben az évszázados mesehagyomány, az éppen aktuális hallgatóság elvárása, a mesemondó és közönsége közötti interakció meghatározza miként mondja el szövegeit és ezekbe milyen gondolkodnivalót adó többletjelentéseket sző bele. A szöveg jelentéstartalmának aprólékos felfejtésére és a hermeneutikai szövegelemzés logikájára álljon itt egy példa a szerzőtől: „*Amikor Jakab ebben a Tökvárost bemutató mesekezdetben azt mondja: »az emberek, az ott lakosak, az ott levők mind«, [...] azonnal összefüggést teremt a lakni és létezni kifejezések között. [...] Lakni ugyanis a világon bárhol és bármilyen körülmények között is lehet, az ideiglenesség, az átmenetiség, az egy éjszakára megszállás, az elbújás, az eltűnés szándékával. [...] Ámbár létezni csak ott tudunk, ahol az ősök által kialakított tér emléke és érték-öröksége, az általunk átélt tér elevevége és meghittsége, az ábrándjainkban magunk elé »rajzolt« ház ismerőssége és végtelensége kiteljesíti a létezésünket, megszelídíti a félelmetest, békés szemlélődést és megnyugvást biztosít. [...] Akkor válik ez még inkább szemléletes-sé, ha a lakni fenomenológiájához tartozó meghúzódni, elbujdosni, elvonulni, elzárkózni, elrejtekezni, elszigetelődni igéket is sorra vesszük. Jakab meséjében is előfordulnak ezek az igék; mesemondónk szemmel láthatóan élvezi ezeket az árnyalatnyi megkülönböztetésnél jóval nagyobb jelentőséget mutató szóelkülönítéseket [...].*”¹¹ Jakab István sajátos nyelvteremtési eszközöként említi a szerző a terjedelmes, epikus elbeszélői módot, az archaikus gondolkodásformát és képzet-világot, a mitikus alakzatok beillesztését, a hagyományhoz való reflexív viszonyt, illetve a tudatos – gyakorta plasztikus – szóhasználatot. Az, hogy mennyire tudatos a mesemondó részéről a szóhasználat bebizonyítást nyer a szerző *nagy* és *kis* jelzők szövegben előforduló jelentésrétegeinek szöveghermeneutikai és szintaktikai értelmezéséből: Bálint Péter tételesen levezeti, hogy a nagy jelző a félelmetes világ, a feladatok, gondok és bajok láttatására, a mesehős kiszolgáltatottságának érzékeltetésére szolgál, ezzel szemben a kis jelző a harmonikusság, a bensőségesség, a vigasz és az otthon érzetét erősíti.

A szerző által „késleltető halmozásnak” nevezett szövegalkotási technikát a folkloristák a mesemondás eseménye közben fellépő egyfajta bizonytalansággként értelmezték; ám a fejezet hátralevő részében Bálint amellet érvel, hogy Jakab István részéről ez egy nagyon is átgondolt meseszövevényes technika, melynek célja felkészülni a bonyolult cselekmény továbbmondására; az egyes mesei történetek, motívumok egybefűzésére; a hall-

11 Bálint Péter: *Archaikus alakzatok a népmesében...* I. m. 55-56.

gatósággal közösen létrehozandó értelemösszefüggés kialakítására; a világ és benne a saját létére való reflektív gondolkodás árnyalására.

A harmadik nagy fejezet, mely a „*Mnémotechnikai-hálózat a mesemondás szolgálatában (kísérlet egy »új elmélet« bizonyítására)*” címet viseli, egyben elméleti bevezetőül is szolgál a kötet további esettanulmányként is értelmezhető fejezeteihez. A szerző azt a mesekutatókat régóta érdeklő kérdést teszi fel, mely szerint: hogyan képes egy mesemondó visszaemlékezni egy terjedelmesebb szövegre, illetve mit idéz fel, amikor emlékezetéből felidéz egy valamikor hallott történetet? Másként fogalmazva, a szerző arra keresi a választ, „*mi lehetett a tömörítéssel létrehozott meseváznak az a minimum-foka [...], ami még a magyar és román közösségben hallott mesére emlékezteti a mondót, s ami egyben képes működésbe lendíteni az emlékezetét.*”¹² Számos meseidézettel alátámasztott gondolatmenetét azzal zárja, hogy a mesemondók nem szüzsékre, motívumokra vagy eseményekre emlékeztek, hanem szimbolikus képekre, fenoménekre, vagy ami ennél is fontosabb egy nagy, számtalan szövegvariáns mögött rejtő gondolati sémára, „emlékezethálóra”, amit egy grafikus modell segítségével bemutat. Az Erős János típusú mesék különböző változatait olvasva, azok közül is különös tekintettel a Jakab István által elmondott variánsokra, Bálint arra a következtetésre jut, hogy olyan szimbolikus képek, mint a rettenetes – fizikai, szellemi, lelki – erő, a sírás, az éhség, az együgyűség és a lustaság együttesen alkotják meg azt az „egyetlen közös emlékezethálót”, ami a mesemondót a szövegalkotás szituációjában segíti. Ezt követően, a fent megnevezett fenoméneket egyesével bemutató fejezetek következnek, melyek a következő szerkezeti felépítést követik: a szerzőtől már megszokott pontos elméleti bevezetőt követően a narratívumok szoros olvasásán keresztül támasztja alá téziseit.

Mindent egybevetve elmondhatjuk, hogy a mű ereje a következetes interpretációs gyakorlatban és komparatistikai szövegelemzésben rejlik, a kiválasztott narratívumokból kiindulva igyekszik rendszerezetten, kellő kritikai hozzáállással kidolgozni és igazolni felvetéseit. Külön kiemelendő a szerző nyelvi pontosságra és fogalmi precizitásra törekvése, melyet impozáns jegyzetapparátus kísér. Mindenképpen javasolom a művet mesekutatóknak, folkloristáknak, irodalmároknak és kulturális antropológusoknak, akik a népmese-szövegek értelmezésének egy újfajta megközelítését szeretnék megismerni, de azoknak is ajánlom, akik érdeklődnek a mesemondás és szövegalkotás világa iránt.

A. Gergely András¹

„Szerencsés legyen nekünk ez az este!”

Amikor egy hajnal erősebb, mint három éjszaka

Kele Fodor Ákos: *A szív vége. Cigány Újmesék. Tea Kiadó, Budapest, 2018. 266.*

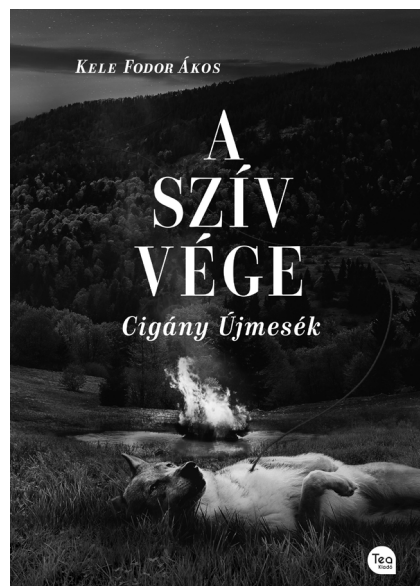
Az elektronikus felületekhez szokott szem talán már észre sem veszi, ha könyv kerül elébe, s az nem „ócsó ponyva” eselék papírra nyomva, hanem mives műalkotás a maga nemében, szerzői mű értelmében, vizuális produktum mivoltában. Pedig a mives könyvek piaca még mindig létezik, kis létszámú hívek körében, de rejtekező divatja maradt a választékosan, jól tervezetten és látványosan kivitelezett műveknek. A könyvfogyasztó ember számára ezek olyanok, mint közösségi ünnepek egy ritkuló népességben, emlékek egy pusztuló kultúraüzemben, avagy méltó tisztelgések az esztétikum szakmai műhelyében. Nos, küllemre ilyenféle opusz Kele Fodor Ákos munkája, *A szív vége. Cigány Újmesék* című kötet.

Lehetne, s kell is szólni a kötet tartalmáról. De a legfeltűnőbb, mint mondjuk Szentandrassy István festményei, könyvillusztrációi esetében, hogy nem csupán kézbe vesszük, föllapozzuk s bóklászunk benne, hanem megformált áhítat kell a megérintéséhez is, oly tündökletes a maga minőségében. Fekete lapjai, a fekete burkolója, fekete lapszélei úgy keretezik a mesei történéseket, hogy a szimbólumok világa (persze, mert a közgondolkodás partvonalain „aki cigány, az fekete is”...) egy jelképesen izgalmas hatalmas völgyben találkozhatson a sötétség fényfoltjaival, az archaikus világegész történéseivel, az intimítások és vallomások tündöklő eseményeivel. Bán Sarolta készítette illusztrációi egyenként is, összhatásukban mindenképpen egy önálló Szépkönyv-díjat érdemelnek, a Néprajzi Múzeum és a Magyar Fotográfiai Múzeum anyagából válogatott képei, montázsai kiállításra érdemes alkotótársi produktumok. Kivételesen és választékosan megmunkált gyermekkönyvek szoktak efféle rangra jutni, itt pedig úgy kapjuk őket, mint szinte társszerzői adalékot, ami nem pusztán „illusztrál”, hanem műalkotássá emeli a szöveget a megtisztelő és elismerő megjelenítés révén.

Ám ez csupán a „külcsín”. Amit – mint a kötet is mutatja – korántsem illendő másodrangúnak vagy mellékesnek tekinteni, mert reprezentálója szinte a sugallt tartalomnak. (Aki véletlenül „levetkőzteti” a kötetet, azonnal ráláthat állításom érvényességére: a burkoló magában is, de kifordítva mintegy mesei pannóként olyan képes beszéd része, amihez talán már a szöveg sem kell...!) Ismerkedés közben azonban egyre mélyebben süppedünk e mesésen kietlen tájba, egyre több meglevenedő szereplő lesz közvetlen ismerősünk, s a (talán kevésbé gyermekeknek, de érezni még képes felnőtteknek szóló) „újmesék” azt a varázst hozzák, amelyben már Lakatos Menyhért mesei is képzeleti otthont nyertek, szereplői pedig a „sosemvolt cigányországok” kóbor híveiként az örületes csodák és borzalmas szenvedelmek tájain találtak létformát.

1 Kulturális antropológus, címzetes egyetemi tanár, ELTE TÁTK Kulturális Antropológia Tanszék

„Szerencsés legyen nekünk ez az este! Mese, ha nem lett volna, az életben hazugság sem lett volna. Azért találták ki a hazugságot, hogy mesét is mondhassanak egymásnak.”² Így kezdődik a kötet, *Az Ötkirályok* elbeszéléssel, a démonember, a föld-anya, a Rossza hegye és a Szerencsehegyek vidékére osztva a végzet tündéreiének és az emberek jó- és balsorsát kiszabó védelmezőknek történetével, a halandók olyan helyeivel tehát, „honnan sok történet indul, és ahol sok ér véget. Ahogyan hallottam, én is úgy mondtam”.³ Nap- király, Hold- király és Szél- király békétlen szófogadatlansága szüli a Köd- király és Tűz- király békétlenségének híret és meséit is, meg a köztük dúló haragot, mely az eget és földet elválasztó kapcsolatot tépázza meg. S efféle világegészből épül azután *A Macskák Hegye* meséinek, *A Rosszak Hegye* és *A Szerencsehegyek* történeteinek egész mese- folyama.

A *Szerzői utószó* afelől sem hagy kétséget, hogy a Kárpát-medence cigányságának „legrégibbi történetét és hiedelemvilágát” tanulmányozó etnográfiai vagy folklorisztikai örökség számos motívumot, a mesei kultúrkinccs-töredéket, szereplőt és hiedelmet, „igazat mondó” és valódit is megörökítő igénye még mindig nem tudta kielégítő gazdagsággal továbbadni mindazt, ami a képzelet szárnyain lehetősége volna. Így esett, hogy a szerző maga fogott hozzá egyes, egymástól olykor eltérő mesekincs- elemek újrakomponálásához, melyek bár etnográfiai forrásanyagra épülnek, elbeszélő technikáik is változatos alakzatokba rendeződnek, a hitelesség hangján összepárosítva mégis úgy képesek megszólalni, mint ahogyan a szabad képzeletű cigány mesemondók az általuk közölt tartalmakban azt megálmodták. Mégsem valódi műmeséket komponált Kele Fodor Ákos, de nem is a „cigány népelet részeiként” interpretálja saját konstrukcióit, hanem a folklorisztikus képzetegyüttes gazdagságát a maga szövegi, novellisztikus, balladai vagy babonás képzeteivel mintegy saját eredetmondáivá formált szövegeként adja tovább. A kompozíciós technika, s a szövegek sorbarendezésének módja – hogy ugyanis egyre táguló körökben szerveződik egyre szélesebb univerzummá a mesék történetvilága – egyben a mesélhetőség és az olvasás örömeivel egyszerre kecsegtet, ugyanakkor e perspektívából „a valóság így szükségképpen horrorisztikusságot eredményez”,⁴ viszont az eredetileg is (néha száraz, nyelvileg visszafogottabb cigány mesék) amúgy felnőtteknek szóló történetek, híradások és tanulságok voltak, ezért maga sem kerülhette el a dramatikus kimenetelű, balladisztikus- tragikus örökség ekképpen továbbvitelét.

Kitér e *Szerzői utószó*ban az illusztrációkra is, melyek elérésében Szuha Péter volt segítségére, s melyeknek összképe valóban „a szív vége”, vagyis a halál eufemisztikus

2 Kele Fodor Ákos: *A szív vége*... I. m. 8.

3 Uo. 11.

4 Uo. 260.

megnevezését kerüli el a képzeleti valóság révén, „a cigányok képeinek, a képek cigányainak” is tartozva azzal, „hogya újraértelmezzük a népélet fotografiai reprezentációját is”.⁵ Érzékelésem szerint jól tette ezt, az „autentikus” cigánymese műfaját nemcsak többen is művelték (és „iparosai” sem voltak kivételes kevesen...), de vállalva, hogy „a cigány mesemondók önjellemzésében vagy meseértelmezésében, mely arról tanúskodik, hogy a legképtelenebbnek tűnő tündérmesére is úgy tekintenek, mint ami valaha valamiképpen ténylegesen megtörtént események felelevenítése”⁶ lenne, erre építette saját újmesei anyagát. Kísérlete bátor és igaz is, valamiképpen úgy, mint Lakatos Menyhérté vagy Holdosi Józsefé volt, kiknek a cigány kultúra megismerésében akkor is irodalmi szerep jut, ha a konstruált képzelet vagy a népélet-történeti dramaturgia felé kerültek egy kitérőnyit. A mesekutatás, különösen az újabb időkben Bálint Péter munkásságára külön is tekintettel, de a távoli földrészek „népek meséinek” hazai interpretálásában főszerepet játszó Dornbach Mária afrikai és dél-amerikai mesetolmácsolásai szintűgy elfogadottan építenek a korábbi interpretációk újraelbeszélésének metódusára, s ennyiben Kele Fodor újmeséi sem hiteltelenebbek, mint az általa is hivatkozott és tanulmányozott „*Jakab István, Ámi Lajos vagy Dávid Gyula, kiknek egynémely meséi a magyar novellairódalom legjobbjaival vetekszenek.*”⁷ Kele Fodor cigány „mitikus kozmosza” tehát olyan hagyatékba kalauzol, melynek tematikus előzményei sok helyütt, elbeszélőmódjai csakis itt találhatók fel. Ezzel viszont olyan kozmoszba vezet olvasóit, ahol egészen „a szív vége” idejéig megmarad befogadói élményei között a cigány újmesék lenyűgöző világa.

S addigra már azt is fogják tudni, mikor és hogyan erősebb egy hajnal, mint három éjszaka...!

5 Uo. 261.

6 Uo. 260.

7 Uo. 258.

Maszlag Fanni¹

„...nem tudok és nem is akarok objektív lenni...”

Egy társadalomtudós életútja

Ladányi János: *Hanyatló világok. Szubjektív tudományos önéletrajz.* L'Harmattan, Budapest, 2020. 173.

Ladányi János: *Lassú elszakadás. Önéletrajzi töredékek.* Noran Libro, Budapest, 2021. 128.

Kiemelkedő emberek életéről olvasni, nem csak motiváló, önfeljesztő, tanulságos, de szórakoztató is. A következőkben bemutatott két kötetből egy neves szociológus, nevezetesen Ladányi János gazdag életútját ismerhetjük meg. Betekintést nyerhetünk nevelésébe, iskolás éveibe, szakmai életútjába, sikereibe-kudarcaiba, tudományos és oktatói tevékenységébe. Ladányi János könyveiben olyan történelmi eseményekről olvashatunk, amik segítenek megérteni bizonyos emberi sorsok alakulását. Azért is érdekes és izgalmas, mert valós és megtörtént eseményeket láthatunk és nem az a fontos, hogy hogyan fog véget érni a történet, mivel azt már előre tudjuk, hanem azok az életszakaszok, életérzések, amiken a szerző végigment. Olyan könyveket tarthat kezében az olvasó,

1 Szociológus, ELTE Tanító- és Óvóképző Kar

melyek nem csak szakmailag, de tartalmilag is remekművek, amiket érdemes elolvasni, ugyanis tele vannak hiteles, őszinte és valóságos történetekkel. Mindkét kötet izgalmas, érdekes és olvasmányos, éppen ezért méltán tarthatnak igényt széleskörű érdeklődésre.

Jómagam, aki szociológusként évek óta olvasom a szerző tanulmányait, nagy érdeklődéssel vettem kézhez Ladányi János legújabb, életrajzi ihletésű írásait. A két kötet, melyek számtalan szakmai írásától eltérően az elsők, amik betekintést engednek magánéletének eddig alig ismert oldalába, és olyan belső gondolataiba, melyek munkája és élete során vezérelték. A könyveken keresztül egy sokoldalú ember hiteles tevékenységét, életét ismerhetjük meg. A szerző maga sem dicsekvésnek szánta az írásokat, inkább szeretett volna képet adni az elmúlt évek öröméről, gondolatairól, élete nehézségeiről és azokkal való küzdelmeiről. A kötetekben alig találkozunk számokkal, diagramokkal, statisztikai táblázatokkal, adatokkal, de annál több – a szöveges részeket kiegészítő – archív és új fotókkal, melyeket Csanádi Gábornak köszönhetünk. Ladányi János a tőle megszokott, meglehetősen tudományos és bonyolult nyelvezet helyett most egy igen leegyszerűsített fogalmazásmódot használ. Éppen ezért a művek nem csak szakmabelieknek lehetnek élvezetes olvasmányok, hanem az érdeklődő nagyközönségnek is. Bár az első kötetből bizonyos részeknél érződik a szerző társadalomkutatói habitusa, mégis a művek inkább szubjektív hangvételűek. Ladányi szavaival élve „nem tudok és nem is akarok objektív lenni; az ilyen, nem objektív témakörökkel pedig szociológusok inkább ne foglalkozzanak.”²

A *Hanyatló világok. Szubjektív tudományos önéletrajz* című művében a szerző negyvenöt éves kutatói munkásságát igyekszik összefoglalni. Abban tér el a hagyományos tudományos írásoktól, hogy a témaválasztástól a tanulságok levonásához vezető szubjektív utat, családi meghatározottságokat, élményeket és benyomásokat veszi számba. A kutatások eredményeire koncentrál és nem a tudományos felismeréshez vezető bonyolult útra. Ahogy korábban említettem – hasonlóság a másik kötettel – a szerző az első két fejezetben szülőhelyével, családjával, általános és középiskolai tanulmányaival foglalkozik. Az ezt követő fejezetet egy hosszabb hangvételű rész követi, ahol a rendszerváltás előtti és utáni szociálpolitika ismertetése a célja. Ebben a részben foglalkozik a Kádár-rendszer alatti társadalmi egyenlőtlenségek kezelésére irányuló intézkedések – illuzórikus – bemutatásával. Körbejárja a társadalmi egyenlőtlenségek kialakulásának és újratermelődésének problémáját, amit egyedül a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt pozícióval magyarázunk, és nem fordítunk kellő figyelmet az etnikai típusú egyenlőtlenségek szerepére. Befejezéséppen pedig a nemzeti habitussal, mint történelmi termékkel és történelemformáló erővel foglalkozik a könyv. A kötet újdonsága, hogy Ladányi János igyekszik az általa fontosnak tartott vissza-visszatérő társadalmi problémákkal kapcsolatos új kérdésekhez segítséget nyújtani.

Ladányi János *Lassú elszakadás. Önéletrajzi töredékek* című könyve leginkább abban tér el kutatási eredményeiről beszámoló korábbi írásaitól, hogy itt elsősorban a témaválasztásokhoz és a következtetések levonásához vezető utat, élményeket, benyomásokat, családi determináltságot veszi számba. A szerző most jórészt pótolta azt, amire kutatói pályáján eddig nem kerített sort. De kezdjük rögtön a címmel: a *Lassú elszakadás*. Első olvasatra korábbi műveit alapul véve egy már régi rendszertől való elszakadásra gondolhatnánk. Ugyanakkor a kifejezéssel szülőotthonára, Újpestre, az ott töltött évekre, emlékeire, baráti kapcsolataira próbál utalni a kutató. Vizsgálódása természetesen nem korlátozódik pusztán ezeknek a bemutatására, azonban a szerző az alapokról nem megfélemlítve, csa-

2 Ladányi János: *Lassú elszakadás...* I. m. 7.

ládja bemutatásával kezdi a kötetet. Ebben a kötetében a családja életét, az egyes generációk összefonódását, történetét szociológusként tekinti át. Ahogy korábban említettem, néha-néha feltör a kutatói gondolkodásmód, azonban a szerző egyik pillanatról a másikra képes váltani a szöveg hangulatán és az addigi „szigorú” leírást felváltja egy laza, humoros történetmesélés, tele tanulságokkal. A kötetben családjának bemutatásához nem végzett külön levéltári vagy családfakutatást, de nem is ez volt a célja, pusztán arra volt kíváncsi, hogy az egymáshoz közelálló heterogén közösségek tagjai hogyan vélekednek magukról, barátaikról és szomszédjaikról. A mű felfogható egyfajta szocializációtörténetnek is. A különböző fejezetekben olvashatunk Újpestről, az elsüllyedt városról, a szerző családjáról, iskoláiról, fiatakoráról, barátairól, szomszédjairól és politikai életéről. Minden embernek van egy számára kedves város, városrész, falu, amelyben – ha csak gondolati szinten is – szeret elmerengeni. Ladányi Jánosnak Újpest jelentette ezt. Ebben a fejezetben nosztalgikusan ír gimnazista éveiről, – melynek kezdeti nehézkes indulását igen eredményes folytatás követte – 1969 nyaráról a Duna mellett és a vizsgaidőszakról. Nosztalgikus megemlékezését folytatta az Újpesttől való „lassú elszakadással” – ahova egyébként még két évtizeden keresztül vissza-visszajárt. Az erős kötődésnek kedvezett, hogy a „rég” Újpesten kialakult segítségnyújtás kiterjedt rendszere, ami a szeretet és megbecsülés kimutatása mellett a közösséghez való tartozás érzését is fenntartotta. Az újpesti fejezetet követően az író a hatvanas-hetvenes évekről, munkásságáról ír, majd a rendszerváltás utáni – Ladányi János által használt kifejezéssel élve – szerencsétlenkedéseiről. A szerző mesél arról, hogy a Kádár-rendszer egyenlőséget hirdető ideológiájának burkolt egyenlőtlenségei árnyékában – azonosan más intézményekkel – az újpesti iskolákban is megfigyelhető hierarchikus viszonyok érvényesültek – azt azonban, hogy a hierarchiában ki hova került, közel sem a tehetség határozta meg, hanem a család szociális helyzete. A könyv vége fele haladva Ladányi felhívja a figyelmet a fenntartható növekedés fontosságára. Természetesen hangsúlyozza, hogy a fenntartható növekedés teljesen mást jelent a legfejlettebb országoknak és a gazdag társadalmi csoportoknak, mint a kevésbé sikeres, felzárkózó országoknak és az elesett társadalmi rétegeknek. Ugyanakkor hisz abban, hogy eljön egy olyan új elveket valló nemzedék, akik fontosnak tartják a változások szükségességét. Egy olyan generációban reménykedik, akik képesek szembe menni a gyors gazdasági növekedést elérni kívánó törekvésekkel, ugyanis belátják, hogy ez mind a környezeti problémák és a társadalmi egyenlőtlenségek további súlyosbodásához vezetnek. A kötet utolsó részében az író a régi és az új Újpest látképéről, illetve felmenőiről láthatunk képeket Csanádi Gábertől. A fotókon keresztül az olvasó, még ha nem is teljesen, de betekintést nyerhet a folyamatosan változó, eltűnő újpesti városnegyed képébe.

Az elmúlt évek élettapasztalatai, amit a könyvek sikeresen adnak át, egyáltalán nem száraz tényszerű alapokra épülnek, sokkal inkább a szerző emlékeit, az egyes korszakok megéléseit, benyomásait adják vissza. Igazán pörgős, eseménydús memoárok, amik a személyes élethinformációkon túl tele vannak megannyi érdekes történelmi eseménnyel, emiatt könnyen és gyorsan lehet velük haladni. A könyvek terjedelmüket tekintve bár nem hosszúak, mégis egy rövidke betekintést engednek Ladányi János életébe, családjába, fiatalkori tapasztalataiba, valamint azokba a rendszerekbe, amikben boldogulnia kellett. A kötetek egyetlen hiányossága a rövidségük, ugyanis azt a rengeteg élettapasztalatot, szakmai tudást, amivel a szerző rendelkezik, még hosszú oldalakon keresztül követné tovább az olvasó. Úgy gondolom, hogy e két könyvével Ladányi János tudása, műveltsége és embersége olyan nyomot hagy, ami sokak számára példával szolgálhat.

